

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ИЗАЗОВИ ПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ

*Игор Јанев, Александра Мировић, Ивана Дамњановић,
Владан Станковић, Александар Саша Гајић,
Јелена Пешић*

Огледи

Снежана Грк, Зоран Милошевић

Чланци и студије

*Душан Вучићевић, Ђуро Бодрожич, Миодраг Радојевић
Сања Стошић*

Осврти и прикази

Дубравка Стајић

ISSN 0354-5989 UDK 32 год. XVI vol. 23 № 1-2009

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail=ipsbgd@eunet.yu
www.ipsbgd.edu.yu

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2009 XVI vol. 23

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Редакција часописа

Дијана Вукомановић	Игор Јанев
Јасна Милошевић-Ђорђевић	Милош Кнежевић
Милан Јовановић	Живојин Ђурић
Александар Новаковић	

Секретари часописа

Александра Мирковић	Петар Матић
---------------------	-------------

Савет часописа

Михаило Марковић, председник	Славенко Терзић
Милан Матић	Михаило Пешић
Драган Симеуновић, потпредседник	Радивоје Маринковић
Милован Митровић	Љубиша Митровић
Новак Поповић	Драган Суботић

Чланови савета из иностранства

Simon James Critchley; Regina Watkin-Kolb;
Andrej Šemjakin; Michael J. Tsinizelis

Унос текста:

Смиљка Пауновић

Лектура:

Слободан Радосављевић

Прелом:

Петар Милановић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Штампа - Еселогe, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С Л О

САДРЖАЈ

<i>Уводник</i>	7-8
Тема броја:	
ИЗАЗОВИ ПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ	
<i>Игор Јанев</i>	
МЕЂУНАРОДНА ЛИБЕРАЛНА ИДЕОЛОГИЈА И ДОКТРИНА НЕОЛИБЕРАЛИЗМА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА	11-44
<i>Александра Мирковић</i>	
ДИСКУРСИВНА ДЕМОКРАТИЈА КАО СПЕЦИФИЧАН ОБЛИК ДЕЛИБЕРАТИВНО-ДЕМОКРАТСКОГ МОДЕЛА	45-84
<i>Ивана Дамњановић</i>	
ЕЛЕКТРОНСКА ДЕМОКРАТИЈА (<i>E-DEMOCRACY</i>) КАО МОГУЋНОСТ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ	85-98
<i>Владан Станковић</i>	
ИДЕОЛОГИЈЕ: ОД СОЦИОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ ДО ПОЛИТИЧКЕ ПРАКСЕ	99-116
<i>Александар Саша Гајић</i>	
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КУЛТУРЕ И ИДЕНТИТЕТ – О ЈЕДНОЈ ЛОКАЛНОЈ ЗАБЛУДИ	117-130
<i>Јелена Пешић</i>	
ПРАГМАТИЧКА СХВАТАЊА КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА: МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА	131-148

Огледи

Снежана Грк

СРБИЈА У ЗОНИ РЕЦЕСИОНОГ СУМРАКА 149-170

Зоран Милошевић

БУДУЋНОСТ ЕВРА 171-178

Чланци и студије

Душан Вучићевић

МАНИПУЛАТИВНИ УТИЦАЈ ИЗБОРНЕ
ЈЕДИНИЦЕ 179-210

Ђуро Бодрожич

УСТАВНО ПИТАЊЕ У КАРАЂОРЂЕВОЈ СРБИЈИ 211-230

Миодраг Радојевић

ПРИЛОГ ЗА РАСПРАВУ
О УСТАВНОМ ПИТАЊУ У СРБИЈИ
– МИТРОВДАНСКИ УСТАВ – 231-254

Сања Стошић

БРАЗИЛ КАО НОВИ РЕГИОНАЛНИ ЛИДЕР 255-264

Осврти и прикази

Дубравка Стајић

Др Милан Кољанин: ЈЕВРЕЈИ И АНТИСЕМИТИЗАМ
У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 1918-1941 265-270

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Theme of the Issue

CHALLENGES OF POLITICAL THEORY

Igor Janev

INTERNATIONAL LIBERAL IDEOLOGY AND
NEOLIBERAL DOCTRINE IN INTERNATIONAL
RELATIONS..... 11-44

Aleksandra Mirovic

DISCURSIVE DEMOCRACY AS A SPECIFIC FORM
OF DELIBERATIVELY-DEMOCRATIC MODEL 45-84

Ivana Damnjanovic

E-DEMOCRACY - A POTENTIAL FOR
DEMOCRATIZATION 85-98

Vladan Stankovic

IDEOLOGIES: FROM SOCIOLOGICAL ANALYSIS
TO POLITICAL PRACTICE 99-116

Aleksandar Sasa Gajic

GLOBALIZATION OF CULTURE AND IDENTITY –
A NOTE ON ONE LOCAL MISAPPREHENSION 117-130

Jelena Pesic

PRAGMATIC CONCEPTIONS OF CRITICAL
THINKING: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS ... 131-148

OVERVIEWS

Snezana Grk

SERBIA IN THE RECESSION TWILIGHT ZONE 149-170

<i>Zoran Milosevic</i>	
FUTURE OF EURO	171-178
REVIEWS AND STUDIES	
<i>Dusan Vucicevic</i>	
MANIPULATIVE INFLUENCE OF ELECTORAL UNIT	179-210
<i>Djuro Bodrozic</i>	
CONSTITUTIONAL QUESTION IN KARADJORDJE'S SERBIA	211-230
<i>Miodrag Radojevic</i>	
A CONTRIBUTION FOR A DEBATE ON CONSTITUTIONAL QUESTION IN SERBIA	231-254
<i>Sanja Stosic</i>	
BRASIL, NUEVO LÍDER REGIONAL	255-264
OVERVIEWS AND REVIEWS	
<i>Dubravka Stajic</i>	
A Review of the book of Dr Milan Koljanin, Jews and Anti-Semitism in the Kingdom of Yugoslavia 1918-1941, Belgrade, Institute for modern history, 2008, 549 pages	265-270

УВОДНИК

Компресија просторно-временских токова и пратеће појаве, условљене глобализацијским процесима, намећу нове изазове пред теорију политике, и захтевају поновно разматрање и редефинисање постојећих теоријских концепата. Овај број часописа Српска политичка мисао тематски је посвећен анализи савремених приступа у сагледавању друштвено-политичких процеса. Самим избором теме броја „Изазови политичке теорије“ уредништво часописа је желело да укаже на актуелности и значајније иновације у савременим теоријско-методолошким истраживањима политике и друштва.

Садржински, број је највећим делом посвећен идеологији, пракси и моделима демократије, као и пратећим теоријским приступима. Тако је Игор Јанев изложио анализу међународне либералне идеологије и доктрину неолиберализма у међународним односима. Александра Мирковић је тежиште анализе ставила на дискурзивну демократију као посебан облик делиберативно-демократског модела, указујући на његове могућности за демократизацију савремених друштава, док Ивана Дамњановић разматра технолошке аспекте демократизације кроз анализу електронске демократије. Мултидисциплинарни приступ у истраживању идеологије применио је Владан Станковић који је тај феномен разматрао како из угла социолошке анализе, тако и из угла политичке праксе. Александар Гајић се бави културном димензијом глобализације и питањем идентитета у условима интеракције глобалног и локалног (глокализација). Разматрање критичког мишљења са становишта психологије, којим се бави Јелена Пешић, доприноси развоју критичког мишљења и у политичкој теорији и пракси.

У рубрици „Огледи“ приложени су радови који посебно добијају на значају у условима растућих последица глобалне економске кризе. Управо ти рецесиони услови и проблеми са којима се суочава Србија су у фокусу пажње Снежане Грк, док се Зоран Милошевић осврће на перспективу евра у европском интеграционом процесу.

Манипулативним утицајем изборне јединице, а имајући у виду изборни систем Србије, бави се Душан Вучићевић у оквиру рубрике „Чланци и студије“. У истој рубрици налазе се и радови Ђура Бодрожића, који истражује уставно питање у Карађорђевој Србији,

и Миодрага Радојевића, чија студија је такође усмерена на уставно питање, али у савременој Србији, и са акцентом на Митровдански устав.

Допринос разматрању код нас увек актуелног питања етничких односа дала је Дубравка Стајић, кроз приказ књиге др Милана Кољанина о Јеврејима и антисемитизму у Краљевини Југославији.

ТЕМА БРОЈА

ИЗАЗОВИ ПОЛИТИЧКЕ
ТЕОРИЈЕ

УДК: 329.12:327
Примљено: 12. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 11-44.

Игор Јанев

Институт за политичке студије, Београд

МЕЂУНАРОДНА ЛИБЕРАЛНА ИДЕОЛОГИЈА И ДОКТРИНА НЕОЛИБЕРАЛИЗМА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Резиме

У овом раду се разматра развој теорије међународних односа у сферама политике, права и економије. Настоји се да се пронађу заједнички аспекти у њиховом кретању. Циљ је доћи до закључака о потреби иновирања методологије научног рада у овим дисциплинама науке.

Кључне речи: политика, право, економија, теорија, идеологија

УВОД

Међу теоретичарима који су имали посебно место у разради савремене теорије међународних односа су они који су указали на недостатке Неореализма и сродних теорија силе у међународним односима, међународном праву и економији. Идеје ових теоретичара трасирају пут развоја модерној доктрини и идеологији међународних односа. У овом раду даћемо преглед развоја теорија међународних односа, релевантних теорија политичко-економских доктринера и изабраних правних идеологија либералног и неолибералног облика.

1. ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ И ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА

1.1. ПРИСТУП ТЕОРИЈИ И ДОКТРИНИ Р. В. КОКСА

Приступ који заступа Сох је историјски недетерминистички Марксизам¹⁾. Основа промене система у Неореализму није адекватно објашњена, а посебно улога државе и других субјеката. У новије време постоји феномен интернационализовања државе. Надаље од значаја је конкуренција бирократија, као и слабљење државе на међународном плану, као последица јачања транснационалних и трансвладиних мрежа активности.

Постоји у међународном миљеу плуралност државних и недржавних субјеката, и већа диверзификација нивоа политике. Одавде произлази већа диверзификација циљева односа, политике и начина интераговарања. Потом креирају се ефекти по институцији у којима се збивају ови начини интераговарања. Овде треба узети у обзир утицаје везане за међународне односе. Стога основни ентитет за проучавање међународних односа је комплексност “друштво/држава”. Различите конфигурације друштво/држава остале су непроучене. Посебну улогу Марксизам може имати у анализи државе. Основне форме државе и њихова комплексност или плуралитет форми је од значаја за анализу односа држава/друштво.

По Сох-у SF методологија боље објашњава силе одржавања или рестаурирања системске равнотеже у међународном систему, него утврђује противречности потребне за трансформацију система. Теорија може разматрати целину, међутим треба да укључи промене, посебно редефинисање моћи државе, и сила које врше редефинисање. Основа промена је у противречностима, којима је, по овом аутору, мало обрађано пажње.

Узимајући у обзир методолошке циљеве, теорије се могу поделити на проблемско решавајуће и критичке. Проблемске теорије улазе у решавања посебних области система, откривајући параметре, променљиве и настојећи да се објасне правила и закони или принципи. Овај правац узима систем онакав какав јесте и настоји да разреши конкретне аспекте односа, установа и других чинилаца одређене области. Критички приступ анализира постајање поретка односно разлоге трансформације. Овај методолошки циљ не узима друштвене и друге факторе варијабле као дате, већ настоји да утвр-

1) Vidi R.W. Cox: “Social forces, states and world orders” u “Neorealism and its Critics”, Columbia Univ. press, 1986, str. 204-254.

ди разлоге историјског настајања и процеса, при чему се области односа дијалектички, целовито, постављају у узајамне везе.

Четири елемената Марксизма, код овог аутора, врше посебну критику Неореалистичког приступа. Ови елементи допуњавају недостатке и указују на слабости Реализма као и на неке заједничке аспекте са њима.

Први се тиче дијалектике, која је логика (“базирана на дијалогу”) где се тежи откривању истине кроз експлорацију противречности. Теорија се непрекидно приближава реалности, која је променљива, и објашњива проналажењем динамичких противречних елемената. За разлику од конфликта у Неореалистичком приступу, који је овде урођен и константан, Материјализам види у конфликту процес континуалног развоја људске природе, као и стварања образаца социјалних односа који мењају правила. У поређењу са Неореалистичким виђењем, где је конфликт рекурентна последица структуре, Историјски материјализам види конфликт као извор промене.

Други се тиче појаве вертикалне димензије моћи. Овај аспект је у вези са Империјализмом. Историјски Материјализам види овај аспект кроз однос доминације метрополе и субординације периферије (у политичкој економији). Овде је у новије време посебно значајна измењена улога државе. Њена улога се везује за аспекте интернационализације (посебно производње).

Трећи елемент је у вези са тим да, Историјски материјализам проширује реалистичку перспективу кроз своје виђење односа државе и цивилног друштва. И Марксисте и немарксисте се деле на оне који државу схватају изразом аутономног или оне који је сматрају одразом парцијалног унутрашњег интереса. Неореалисти уочавају ограничавајући аспект цивилног друштва на државу. Марксисте, међутим, иду даље када уочавају однос економских структуралних ограничења и етичко-политичке структуре посебно на деловање државе (односно “суперструктуре”). Модерни Историјски Материјализам узима у обзир комплексност држава/друштво, као ентитет светског поретка.

Четврти елемент је у томе да, Историјски материјализам проучава производни процес, као битан елемент у анализи појединих историјских форми комплекса држава/друштво. Посебно је битна веза снаге у производњи са државном снагом и међународним односима. Неореализам овај аспект игнорише. Премда укључује производњу у аспекте силе, недостаје дијалектичко прожимање области.

За Сох-а, који је у својим либералним стремљинима приклања недетерминистичком Материјализму, потребно је одредити нов приступ проучавања појава. Основе своје критичке концепције он је сажео у неколико ставова:

1. Свест да анархија никад није апсолутно слободна, већ да узима место у оквиру образаца који конституише њену проблематику. Критичка теорија полази од овог образаца, односно од историјског истраживања или искуства које ствара потребу теорије;
2. Свест да није једино акција, него и теорија оформљена својом проблематиком. Критичка теорија је свесна сопствене “релативности” према пракси, али управо постојањем такве свести ова може достићи шири “временски-опсег” и тако бити мање релативна од проблемски-решавајуће теорије. Теорија наиме садржи знање да задатак теоретисања неможе бити завршен у затвореном систему, већ да мора континуално почињати испочетка;
3. Образац акције мења се у току времена, а главни циљ критичке теорије је да разуме промене;
4. Образац има форму “историјске структуре”, посебне комбинације мисаоних образаца, материјалних услова и људских установа, при чему је присутна конхерентност елемената. Овакве структуре не детерминишу људске акције механички, него конституишу контекст навика, притисака, очекивања и ограничења у оквиру којих се дешавају акције;
5. Образац акције, или структура у оквиру које се акције дешавају, не треба да буду сагледавани одозго у смислу средства за еквилибрум или репродукцију, јер би се тако вратили проблемском приступу, већ би требало да буде сагледавана одоздо или са стране у контексту конфликта који настаје у оквиру ње и отварања могућности промене.

Три вида силе интерагују. Ове силе у структури се могу изразити, по овом аутору, као: материјалне способности, идеје и институције. Однос није детерминистички. По Цоху однос сила је реципрочан. Усмерење ових сила односно својстава зависи од историје и предмет су проучавања конкретних појединачних случајева. Материјалне способности су продуктивне и деструктивне, идеје су интересубјективне или у облику колективних схватања о друштвеним односима који перпетуирају навике или очекивања.

Институције су средство стабилизације или перпетуирања поретка. Институције иницијално одражавају односе сила подржавајући колективне претставе сагласне постојећим односима, док касније зависност институција од почетних односа може да буде мања. Постоји веза институција и хегемоније. Институције омогућују деловање на отклањању конфликта, односно утичу на минимизирање коришћења силе. Хегемонија се, међутим, не своди на институционално дејство. Потребно је узети у обзир дејство на материјалне способности и идејне ефекте. Социјалне силе исто тако везане су са утицајима на светски поредак и форме државе. Ови аспекти су, слично као и друштвене силе у динамичком реципрочном стању.

Међу посебно битним аспектима савременог друштва је интернационализација производње. Интернационализација државе, односно све већа њена улога на међународном плану, асоцирана је са експанзивним развојем међународне производње. Овде се испољава повезаност интеграције производних процеса на транснационалном плану, са диференцијацијом производних фаза или јединственог посла у различитим државама. Последица ове поделе је класна структура на међународном нивоу.

Посебно битан елемент анализе хегемоније је подела на државе центра и периферије. Постоје овде три могућа сценарија: а) јачање економске (и политичке) хегемоније, у зависности од пројужавања доминације међународног над националним капиталом у водећим државама и континуиране склоности интернационализовању државе; б) слабљење хегемоније (економске и политичке) удруживањем снага унутар државе, чији је интерес престанак ове политике (интернационализовања); в) престанак Хегемоније услед стварања међународне коалиције.

У овим аспектима јасно видимо утицај Марксизма на Сох-а. Промењена улога државе, међутим, отвара могућност даљег развоја теорије међународних односа. Сродну теорију налазимо и код R. Asxley-а. Овде се после критике Неореализма предлаже дијалектичка анализа. Најпре се врши разматрање класичног реализма, потом Неореализма и напоследку се предлаже дијалектички модел откривања односа.

1.2. ОСНОВЕ ТЕОРИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ Р. К. ASXLEYA

Основна одређења идеологије Ashleya у односу на класични реализам изразито су критичка у битним аспектима. Изложена су у следећим ставовима²⁾:

2) Vidi R.K. Ashley: "The poverty of Neorealism" u "Neorealism and its Critics", Columbia Univ. press, 1986, str. 255-300.

1. Реалистички концепти, аргументи и тврдње, превише су неододређени, “клизави” и неподобни конзистентним операционим формулацијама, и у аплицирању превише су зависни од (историјског) сензитивитета оног ко проучава појаву. Класични реалистички концепти и тврдње далеко су од објективности, јер се Реалистичке истине “налазе у ситуацијама везаним тумачењима”;
2. Реализам у недовољној мери одваја субјективне и објективне аспекте међународне политике. Субјективне перцепције занемарује и Неореализам Waltza, који критикујући давање улоге овим перцепцијама, сматра да је за постављен систем;
3. Класични Реализам се слабо ослања на друштвену теорију. Ово се посебно односи на некоришћење учења економије, психологије и социологије;
4. Реализам запада у слабост аутономности политичке сфере (односно политичко-војних односа). У овом правцу се балансу силе може придати статус основног концепта. Реализам је “наиван” у (не)респектовању економских процеса и односа. Реализам није способан да решава политичко-економске проблеме, што је последица издвајања економије од међудржавне политике.

Ове елементарне ставове које Ashley заступа још увек су у границама конвенционалне критике. Они се продубљују основним запажањима о Неореализму, где аутор јасније даје предност дијалектичким аспектима. Пре ових запажања Ashley указује на извесне заједничке аспекте Структурализма и Неореализма. Они су изложени на најопштији начин:

1. Структуралистички аргументи су “увек” супротстављени феноменолошким, спекулативним и еволуционалистичким знањима и схватањима. Теорије Структурализма раскидају са претходним, јер свест (феноменолошки) субјективитета увек изазива код структуралиста “сумњу”. На исти начин одбацује се спекулативно и еволутивно, јер представља “другу страну” феноменолошког;
2. Структуралисти теже проналажењу објективних односа (конструкцији објективне теорије). Људски односи и људско схватање се објашњавају дубљом независно-егзистирајућом логиком. У настојању да се разуме ова дубља логика Структурализам раскида са индивидуалном перспективношћу односно социјалним субјективитетом.

Настоји се у Структурализму да се превазиђе дуализам субјект/објект. Социјална свест за структуралисте, није “себи транспарентна”. Социјална свест је генерисана “дубљом социјалном интересубјективношћу”, која саму себе види објективном структуром;

3. Структурализам интерпретира праксу са становишта тотализујућег, друштвеног; Структурализам не занима пракса по себи, већ логички услови који су одговорни за битност праксе или постајање праксе битном. Структуре правилима не регулишу понашање, већ омогућавају понашање;
4. Структура егзистира независно од делова и елемената. Јединице немају идентитет независан од целине;
5. Структуралисти врше “апсолутно” раздвајање између статичког и динамичког. Они указују на зависност динамичког и статичког, где је зависност једносмерна.

Из ових погледа Ashleуа видимо да овај аутор замера недијалектичком приступу Структуралног правца. Овде би, међутим, требало имати у виду да теорија коју заступа Ashley и сама базира на Структуралним погледима. Једна од својстава дијалектике је склоност структури или систему. Дијалектичка логика води стварању устројстава са системским обележјима, које је у поређењу са Неореалистичком структуром, обележено дијалектичким аспекти-ма.

Основне ставове у односу на Неореализам, Ashley везује за Државни центризам (Statism), Утилитаризам, Позитивизам и Неореалистички Структурни образац. Ова критика представља основу његове теорије, па ћемо изложити битне ставове:

1. Државни центризам је заблуда Неореализма. Државни центризам не уважава транснационалну “класу” односа и идеолошки се сврстава само на оне аспекте који се свде на државне интересе или могуће транснационалне коалиције домаћих интереса. Друго, Држава претходи међународном систему. Дефинишући најпре државу као јединицу, одређује се потом структура поретка;
2. Неореализам има недостатке утилитаризма. Утилитаристичке теорије објашњавају акцију рационалним понашањем субјеката, у инструменталистичком виђењу. Субјекти служе постизању “жељених циљева” на најефикаснији начин. Социјална интеракција је инструментална коакција или размена међу субјектима. За Неоре-

- ализам државе су рационални индивидуални субјекти чији интереси и калкулације формирају поредак. Ту не постоје форме социјабилности, интересубјективног консензуса, не пре, или не конститутивно од индивидуалних државних сврха. Основне детерминанте су у моћима и њиховој контроли. У Неореализму не постоје правила која претходе или су независна од државних способности или циљева. Неореализам се супротставља виђењу да у заједници држава у којој нема правила, чак и уговарање свих са сваким може имати дуготрајни ефект. Затим социјална организација не може настати ни када постоје индивидуални интереси за профитирањем социјалне организације. Неореализам не узима у обзир, да као што постоји дилема слободног “јахача” у међународном систему, постоји и оваква на унутрашњем плану;
3. Позитивизам који је својствен Неореализму садржи више заблуда. Прва је приступ који се ослања на независност од субјективног, што је везано за “објективност” и непротивречност. Односи у оквиру овог приступа нису у контрадикцијама, већ су складни. Друго позитивизам формулише корисна знања која врше бољу предикцију, оријентишу ефикаснијој акцији и контроли у служењу људским вредностима. Треће, позитивизам је вредносно-неутралан, и четврто, сматра да се истине потврђују према екстерном проблемском искуству односно “*via (problematic) instruments*”;
 4. Структурализам се своди на историцизам држава. Неореализам негира процес, фиксира категорије и ограничава кретање у оквиру одређене структуре. Потом, негира се улога праксе. У Неореализму се индивидуе стављају у функцију објеката, социјални поредак продукује њихову вољу. Индивидуе, по Ashley-у, постају инструментализоване. Социјални аспекти обликују логику којој индивидуе служе. Потом, за Неореалисте сила се у крајњој инстанци своди на способности или средства под контролом некреативног актера, чији је статус дат од почетка. Наполетку политика се своди на економију и структурализам, у смислу одсуства стваралаштва, критичког подухвата, где индивидууми релативно могу утицати на своје циљеве и тежити да слободно оформљавају колективну вољу. Неореализам стога не може бити продубљивање и проширивање теорије. Структурализам

у овом правцу представља изједначавање структуре са екстерним односима јаких ентитета. Неореализам односно Структурализам преко својих “фиксираних” појмова “замрзава дати поредак, свдећи историју и будућност на оне интересе који се могу медијирати “векторисањем” силе између држава. Учење држава је консеквенца инструменталних коакција ових некреативних и техничких актера, који су без утицаја на економске и техничке промене.

Да би се избегле једностраности Ashley предлаже модел отворен по својим обележјима. Овај модел је дијалектички модел. Назван је модел компетентности. У поређењу са Неореализмом, који, према овом теоретичару, одбацује компетентност, дијалектички модел је у систему не одстрањује. Према Ashley-овом моделу компетентности, снага, па чак и статус нису атрибутивни инхерентним квалитетима или својствима актера, већ су израз друштвеног признања које се демонстрира у пракси. Ови квалитети морају бити друштвено признати, односно поседовање мора бити демонстрирано у оквиру система, где заједница ствара “значања” односно организује очекивања. У моделу Ashley-а садржани су и посебни елементи који указују на његову склоност да комбинује Марксизам и Либералне погледе. Модел, по Ashleyу-у, треба да узме у обзир настајање, репродукцију и трансформацију светски-доминантног политичког режима. Режим не може да буде организован само од држава, као главних актера. Надаље, концепт балансирања силе мора се сагледавати у појмовима који га чине могућим, а то су социјални, праведни и услови одржања човекове околине, од којих овај зависи. Надаље, модел би требао да укључи у ове балансе, режимске тенденције усмерења средстава и развоја идеолошке легитимације у правцу његовог обезбеђења. Потом, модел треба да анализира и потенцијал учења режима баланса силе. Он треба посебно да понуди процену кризе. Ово подразумева да укаже, специфицирајући, на тенденције претње подривања или трансформирања услова од којих зависи практична ефикасност режима. Посебно је битан нпр. аспект губитка способности учења који води кризи политичког система. Надаље, модел не треба да види савремену хегемонију као изолован феномен. Нити хегемонију треба мешати са целокупном модерном светском политиком. Ова треба да буде виђена као доминантни систем између више узјамно пенетрирајућих и супротстављених устројстава, од којих нека могу да “избегну” логици савремене глобалне хегемоније.

Могуће је развити и модел Реализма који би очувао погледе ове динамичке теорије, при чему би се теорија продубила анализом услова, лимита и потенцијалних промена традиција. Ипак, ово није по Ashley-у замена за његов модел компетенција.

Ashley остаје по основи, као што видимо Либерал, посебно због односа према актерима. Уношење дијалектике је еклектичко повезивање, које указује на могућу синтезу Марксизма и Неореализма. Повезивање Марксизма и Реализма, чини се као могућа еклектичка творевина. Овде, ипак није једноставно помирити елементе затворености поретка и њихове базичне погледе са природом дијалектике.

1.3. ИДЕОЛОГИЈА И ТЕОРИЈА J. G. RUGGIEA

Као пример критике Либералног реализма наводи се и Ruggie. Изложићемо основне погледе овог теоретичара, који се односе на ову критику³⁾.

Средњевековни међународни систем не уклапа се у Неореалистичке елементе теорије. По Неореализму Waltza, као што указује Ruggie, средњевековни систем је анархичан. Разликовање између овог поретка и савременог система (анархије), није по Ruggie-у објашњиво променама дистрибуције силе, међу основним субјектима. “Димензија” промене је изостављена из модела. Основна компонента која је у Неореалистичком анализирању испуштена је различитост системских јединица (актера). Модерни систем се издваја не по “истости” или “различности”, већ по сепаратности, односно принципу одвојености основних актера. Анархија је по Ruggie-у обележена сегментивном детерминацијом. Диференцијација јединица говори о основи на којој је сегментација детерминисана. Испуштење овог елемента чини теорију неадекватном за објашњавање трансформација у историјским кретањима.

Феудални систем, који је основа анализе је хетерономан. Представља амалгам “условне својине” и приватне власти. Својина је, по Ruggie-у, условна јер не садржи експлицитне обавезе, при чему је власт у рукама владара, који је непосредно приватно примењује. Наслови за територије нису прецизно искључивали могућност коришћења другог велепоседника. Овај поредак ствара систем “територијалне сегментације власти”, који је потпуно другачији од система суверености јединица односно модерног си-

3) Vidi J. G. Ruggie: “Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis” u “Neorealism and its Critics”, Columbia Univ. press, 1986, стр. 131-157.

стема који имамо данас. Међународни систем Феудалног периода је дакле “хетерономна организација територијалних права и захтева”. За разлику од овог система, данашњи систем је обележан искључивошћу власништва и сувереношћу. Данашњи систем се објашњава и својином и типом власти, што одређује међународне релације и поредак.

С овим у вези Ruggie указује да су власничка права још у Риму била повезана са територијалним државним режимом. Овде апсолутно право на власништвом утиче и на “искључиве територијално државне формације”. На међународном нивоу, аутор прихвата Vattel-ов став да државе дају заједници само онолико колико је потребно да се обезбеди њихова засебност. Односно државе обезбеђују минимум друштвених потреба за независно опстојавање.

Приватно власништво и суверена права Ruggie сматра блиским по више основа. Прво они се разврставају између јединица (система) у појмовима “поседовања себе” и искључења другог. Друго, модалитети било које диференцијације одговарају разним формама социјалитета, односно приватно власништво и суверенитет нпр. креирају социјалне односе, где постоји елемент “посесивних индивидуа”. Треће, фактом да се ствара духовна легитимација поретка, на основама минималних потреба за саставне јединице. По Ruggie-у могу се из ових полазишта открити неколико “последница” које упућују на општа обележја (и трансформацију) поретка односно система. По њему “структурни ниво” даје већи детерминистички садржај општим ограничењима анархије од начина, како дедукује Waltza. По Waltz-у сарадња је нпр. “размена консидарација”. Појам консидарација, међутим, није дефинисан и “из анархије саме” не може се одредити. У средњем веку консидарације су везане за институције, док су касније за калкулације. Одавде “погрешна” је представа Waltz-а, који из анархије настоји да изводи закључке о консидарацијама. Ова грешка произилази из модерног идеолошког схватања посесивних индивидуа (односно калкулације).

Следећи аспект везан је за однос Неореализма према теоретичарима међузависности, који заступају виђење да услед пада релевантности суверености, Реализам мање све исправно закључује о међународним појавама. Неореализам може да да јачу одбрану од става да је суверенитет јединични ниво односно несистемски аспект. Не уважава се генерално у теорији однос права приватне својине према унутрашњим и затим међународним појавама. Сличном логиком, као код суверености било би незамисливо запо-

стављање значаја власничких права. Ова, као и сувереност немају само јединичну релевантност, већ и виши системски ниво, јер властништво ограничава интервенцију државе на унутрашњем плану, али и међународном.

Надаље, структурни ниво укључује факторе и елементе изван Неореалистичког опсега. Поред територијалног лимитирања односно суверености, постоји и функционално разграничење међу државама. Од форме Хегемоније (држава/друштво) зависе системски аспекти. Форма држава/друштво представља “атрибут” система.

Овакав атрибут указује да структура система садржи економски аспект. Поред политичког, анализа мора да укључи економске елементе, посебно код објашњавања раног модерног друштва које је под утицајем власничких права. Ово укључује последице на производне односе и међудржавне аспекте.

Главни закључци ове анализе су сводљиви на три тачке које се односе на критику. Прво, у Неореалистичком моделу није пропуштена само димензија промене већ и њене детерминанте. Ово се односи на промене власничких права. По Ruggie-у Waltz користи модел Диркема (E. Durkheim) да објасни промене. По Диркему, пораст обима и динамике тензија мења основне услове колективног постојања. Под динамичком тензијом се уврштава количина, брзина и разноликост трансакција у друштву. Waltz је од овог модела одступио. Релевантно је дали динамичке тензије мора да изазову промене поред индивидуалних власничких права и основне структуре власничких права који карактеришу социјалну формацију. Када је ово случај долази до промена. Закон опадајућих трошкова од земљишта, популациони притисци, затим ширење тржишта због популационих кретања и развој установа објашњавају власничке промене. Други елемент критике је Waltz-ово генерално негирање динамике тензија као извора промене. Ово, по Ruggie-у, има основу у одређености Waltz-а, а не толико у погрешкама. Ефекте динамичких тензија треба, такође уврстити у системски ниво. Трећи аспект критике Неореализма је изостављање да се уочи да је и сам систем продуктиван (укључујући јединице).

У целини Ruggie настоји да динамизује Либерални правац. Критика Реализма применљива је и на либералне теорије које недовољно уважавају противречности односно тензије. У Еклектицизму овде им се може придружити и Keohane. Биће потребно указати на неке од ставова овог аутора, да би се извели закључци о тренду развоја теорија.

1.4. ТЕОРИЈА И ПОЛИТИЧКА ИДЕОЛОГИЈА R. O. КЕОХАНЕ

За Кеохане-а као еклектичког Либерала је прихватљив “рационални приступ” Неореализма⁴⁾. Овај аутор заузима позитиван однос према моделу система, јер садржи две предности. Модел омогућује да се “разуме” контекст државних акција, пре анализирања самих акција. Теорије које не укључују “разумевање” деловања система, односно, како системски атрибути утићу на понашање (јединица/држава и поретка) су “лоше” теорије. Следећа предност структурне теорије је незаменљива компонента за дубљу анализу акције (посебно спољне политике) држава или “недржавних” актера, а ова је погодност за тестирање. Овде се тестирање импликација деловања може вршити на априорној основи. Поред тога, овакав приступ мање је осетљив, посебно код Waltz-а, на промене атрибута унутар држава. С друге стране, оваква једноставност представља и основну слабост модела. Да би се структурализам доградио Кеохане предлаже промене модела:

1. Уз главне актере државе, треба “више нагласка” посветити другим недржавним учесницима, међувладним и невладаним субјектима односно видовима релација које су им својствене (транснационалне и трансвладине);
2. Претпоставку рационалности из Реализма треба задржати уз допуне, јер калкулисање у циљу највеће вредности, преко скупа циљева (конзистентног поретка), није укључивало “перфектност информисања” свих алтернатива или промене преференција актера;
3. Сила није једини основни интерес, циљ или средство, већ значај силе зависи од разних чинилаца. У разним ситуацијама државе ће на разне начине одређивати своје циљеве, што зависи од системских услова. Вредност силе је зависна од циљева. Код постизање одређених циљева сила је мање ефикасна, него код других. Унитарна концепција заједнице заснована на јединственом мотиву силе треба да се одбаци. Посебна подручја разних области и њихова повезаност условљавају силу. Посебну област, надаље, чине установе и правила, која такође

4) Vidi R. O. Keohane: “Realism, Neorealism and the Study of World Politics” u “Neorealism and its Critics”, Columbia Univ. press, 1986, str. 1-26.

треба узети у анализу. Овде је укључено и придржавање правилима.

С овим општим аспектима везани су на аналитички елементи које Кеохане предлаже. При објашњавању скупа последица политике треба узети у обзир средства силе и све битне факторе. Надаље, код различитих образаца последица, односно односа и области потребно је увести посебне анализе, да се види како је сила дистрибуирана. Ово треба да омогући да се опише и како улагања у једној области, у условима везаних области, утичу на ове посебне. При истраживању начина како државе одређују сопствене интересе треба истражити ефекте међународне структуре на интересе и ефекте других међународних фактора и “домаће структуре” (унутрашње структуре).

Ова унутрашња структура повезује Кеохане-а за Либерализам. У овом смислу су компатибилни и закључци плурализма интереса и циљева.

Кеохане надаље указује и на слабости Либералне структуре. Овде се мисли на структуру која је заснована на међузависности, и критика се усмерава и на основе Неореализма, као и Неолиберализма. Следећи ставови објашњавају његове погледе:

1. Проблем са чисто системског гледишта, је да код ситуација стратешке међузависности, опредељена решења у суштини није једноставно добити, када се врши анализа силе или њене дистрибуције;
2. Начин за превазилажење овог проблема је (не укључујући у опсервације домаћи ниво) стављање у зависност рационалног односа држава и институционалног контекста акције држава, као и постојећих реалности моћи односно позиције државе. Структурни прилаз је само основа системског изучавања. Посебно треба узети у обзир факторе који нису везани за силу. Фреквенцију узајамних односа и њене варијације треба имати у виду. Други фактор је неизвесност. Фактор неизвесности је везан за ниво информација. Оне повећавају сигурност, односно смањују неизвесност. Информације нису системска константа. Оне помажу разумевању комплексне међузависности, која је неизоставна у разматрању односа. Комплексна међузависност показује да је тешко користити традиционална средства моћи за одређене циљеве. Међузависност надаље, представља фактор који повећава ниво информисаности, јер постоје вишеструки

канални контакти међу друштвима. Међународни ниво подразумева контакте не само држава, већ и друштава. Ово је суштинско за информацију као елемент међузависности.

У целини анализирајући видљиво је да систем има основну улогу у објашњавању промена. Фактори у непосредној вези са унутрашњим поретком одређују понашање система, тако да се може уочити потреба укључења домаћег нивоа у анализу, што аутор не искључује. Управо информацијама и комплексном мрежом сарадње објашњава се мирна промена (нереволуционарна) међународног устројства.

Да би извели јаснији закључци о променама поретка потребно је анализирати унутрашње моменте и факторе промена и мерити их, као и спољне узроке промена или кретања. Ово указује на потребу увођења формалног начина проучавања појава.

2. ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА

2.1 ЕКОНОМСКА ИДЕОЛОГИЈА, МЕЂУНАРОДНА ЛИКВИДНОСТ И ТРОШКОВИ ДРЖАЊА МОНТАРНИХ РЕЗЕРВИ

Ниво монетарних ликвидних резерви појединачне земље зависи од висине (орпортуих) трошкова држава оваквих средстава. Трошкови су у пропорцији са обимом резерви (V). Овај ниво треба множити са јединичним трошком који се изражава као јединствена разлика приноса капитала и приноса резерви, које носе различите добити. Ова разлика може се означити са p . Дефиниција трошкова резерви је производ p и обима V :

$$T = V \cdot p, \quad \text{где } T \text{ – трошкови}$$

Ако се овај образац за трошкове резерви допуни елементима промене резерви и склоности увозу добиће се најпре:

$$V^1 = V^0 \pm v \text{ просечно (или } \Delta v)$$

где v – просечно значи просечна промена монетарних резерви

V^1 – монетарне резерве после једне године

V^0 – текуће монетарне резерве (у почетном тренутку)

Када вероватноћу за промену платног биланса укључимо тада имамо образац оптималних резерви:

$$V^{opt} = [v \text{ прос. } \log(r \cdot m)] / (\log \text{ прос.})$$

где $v \text{ прос.}$ – просечна промена резерви

m – маргинална склоност увозу

$prob$ – вероватноћа промене платног биланса (дефицита)

За прорачун оптималности резерви може се користити прост однос:

$$V / M$$

где V – обим резерви,

M – увоз

Као индикатор оптималност резерви узима се типична просечна промена резерви (в просечно), при чему треба узети у обзир супституте монетарних резерви, као и граничну склоност у увозу (dM / dY) и просечну склоност увозу ($\Delta M / \Delta Y$), где Y – доходак.

Из ових односа примећујемо системску везу домаћих резерви са трговинским и платним билансом. Ови биланси су, као што закључујемо системски везани за монетарно – финансијска кретања у свету односно увоз и маргиналне (граничне) склоности увозу код појединих држава и група држава.

Унутрашњи чинилац је однос монетарне масе и монетарних резерви. Када нпр. постоји дефицит платног биланса, власти се могу различито понашати. Могу попунити кредитима мањак, који је настао трансфером, или смањити монетарну масу (понуду). Први случај је везан за креацију депозита и кредита и консеквентно, у дефициту. Пораст ове новчане масе, мора бити (системски везан) за одржавање вишег нивоа у резервама. У супротном случају, умањења новчане понуде довољни су нижи резервни фондови.

Могућност већег трошења (екстерног) омогућује да девизни фондови буду осетно нижи од монетарне домаће понуде, а ово доводи до неопходности израчунавања минимума резерви за подржавање екстерног трошења. Ове резерве зависе од маргиналне склоности потрошње, домаћих производа (c) и увоза. Ова веза одређује минимум резерви (V_{\min}):

$$V_{\min} = m / (m + c)$$

где m – маргинални увоз,

c – маргинална домаћа потрошња

Одавде повећање граничне склоности увозу, повећава минимални ниво резерви. Овде треба узети и p да и се одредио прецизније оптимум ових резерви, јер када је разлика приноса (у случају нпр. високе дугорочне стопе) висока, трошкови држања резерви утичу на њихово опадање.

Системски су, као што уочавамо везани аспекти нивоа камата унутрашње и међународне економске ситуације и њихове про-

мене са нивоима резерви у свим земљама и свакој појединачној земљи. Овакво комплексна зависност је релационог режимског типа.

2.2. ИДЕОЛОГИЈА И ТЕОРИЈА Г. ХАБЕРЛЕРА

По Хаберлеру⁵⁾ вредности роба је зависна не само од инкорпорираног рада, већ од комбинације производних фактора. Овде су укључени поред рада и капитал и земља, који су у разним комбинацијама односно размерама укључени у цену. Вредност робе је, по овом концепту, изражена у опортуним трошковима. Само у малом броју случајева трошкови при променама нивоа производње остају константни (и само у овој ситуацији цену формулишу константни трошкови). По Хаберлеру цена је зависна од склоности у кретању трошкова у замени једне производње другом. Вредност робе је одређена као вредност маргиналних трошкова при супституисању неке робе другом. Будући да се за једну робу мора жртвовати друга роба, цена робе изражава се маргиналном вредношћу друге робе. Овде је Хаберлер повезао принцип опортуних трошкова и маргиналних вредности. Маргинални трошкови су трошкови потребни за произвођење једног додатног (у односу на постојећи опсег производње) производа. Математички се ова дефиниција разликује од извода, јер не долази до тежње нули, већ до јединичног прираста. Тренд или јединични прираст битњи је од просечног раста и он одређује цене роба. Ове цене се изједначавају са трошковима супституције роба, а ови трошкови су једнаки маргиналним трошковима производње од које се отказује у корист ове.

Резимирајући ову теорију, треба приметити да је увиђањем да просечне промене трошкова при производном расту или паду, не могу да укажу на однос размене, ова теорија представља први модерни неокласични економски концепт. Запажајући да је однос размене роба на нивоу маргиналних промена раван односу супституисања рада, капитала и земље који улазе у цене ових роба, начињен је кључан корак ка модернизацији класичне мисли.

2.3. ТЕОРИЈА В. ОХЛИНА

У погледу динамизације Теоријом комбиновања производних чинилаца који одређују цену Ohlin⁶⁾ је проширио теорију. Израђујући теорију уравнотежења овај теоретичар указује везу понуде и тражње за производима са обилатошћу фактора производње, у датој средини, која има утицај на цене фактора. Нуђење робе је под утицајем цена и трошкова фактора. Од цене фактора од-

5) G. Haberler, "The Theory of International Trade", New York, 1956, str. 175.

6) B. Ohlin, "Interregional and International Trade", Cambridge, 1933, str. 35.

носно обилатости фактора у држави, зависи у којим количинама и размерама ће бити ови у производњи роба ангажовани. Свака роба може се произвести на разне начине или учешће у разним нивоима производних фактора. Висине потрошених фактора од једне земље до друге се разликују због природних услова и специфичности. Количина утиче на цену фактора. Од цене фактора, који је и под утицајем тражње, као и понуде, зависи ангажовање. Ако је цена (по правилу оскудног у природи и држави) фактора већа, његово ангажовање је мање (да би се избегли трошкови). Овде Ohlin укључује још један елемент. На цену фактора утиче и тражња за готовим производом и посредна тражња. Тргујући, друге државе ће подићи цену обилног фактора.

Овај последњи аргумент основа је теорије равнотеже Ohlin. Објашњавајући импулс трговини који се види у ценовним разликовањима, уводе се појмови интензивних фактора. Државе са обилатим фактором нпр. Капиталом, а оскудним другим фактором нпр. радом, да би изравнале цене, настојеће да увезу производе у којима рад обилује, а извезу робе у којима обилује други фактор односно капитал. На тај начин треба да дође до пораста производње артикала са обилатим фактором тендирајући да фактор престаје да буде обилат (услед јаче тражње). Тако цене обилатог фактора расту, а у супротном процесу, код оскудног фактора, у светској трговини, долази до пада цене. Као последица испољава се тренд који у светској економији доводи до изједначавања цена фактора.

Теорија Ohlin-а базира на мобилности производних фактора. Ова мобилност у међународној трговини није, због трговинских ограничења, иста као унутар државе, тако да је у пракси, посебно у протекционистичким околностима, могуће само делимично изједначавање цене фактора.

Овај модел укључује и цене и новчане трошкове. Дали је један фактор или производ скупљи у једној или другој држави зависи од девизног курса. Овде су наравно битни сви елементи цене. Као последица изједначења фактора (названи касније Ohlin-Heckscherov закон), долази до ефекта изједначавања цена финалних роба у светској заједници. Теорија трговине Ohlin-а у најопштијем сматра економски да постоји тенденција смањивања економске надмоћи нација, односно, да деловањем чинилаца уравнотежења економски монополи постепено престају да постоје.

2.4. ТРИФИНОВА ЕКОНОМСКА КОНЦЕПЦИЈА И ИДЕОЛОГИЈА

Трифин Р. уочава проблем раскорака производње злата и његове тражње. По њему овај тренд доводи до сталног мењања вредности злата. Реваларизовање злата није решење. Пораст цене злата, односно константна склоност овог раста цене би значила повремене или непрекидне депресијације валута према овом металу. Одавде произилази да је неопходно пронаћи нови медијум ликвидности, који би боље обезбедио ниво ликвидности односно задовољи експанзију светске економије.

Трифин уочава да ослањање на долар као једини медијум не решава питање међународних ликвидних фондова. Државе које (у систему доларског посредника) држе доларе као резерве у основи дају зајам САД-у који је нетрежен, држањем ових ликвидних резерви код банака САД. Ово су краткорочна потреживања. Да би се избегле несташице долара код држава које су САД-у дале ове зајмове, неопходно је стално враћати ова средства назад овим земљама укључујући и нетражне зајмове. Ово превазилази ниво суфицита у САД. Враћена средства државама су, међутим, сада већа него иницијално. Ова се делимично поново улажу у САД и стварају се увећани нови кредити односно новац у виду потраживања. Трифин надаље увиђа пирамидалну креацију долара, јер сматра да презасићеност може довести до пада долара и светске економске катастрофе.

Из овог могућег епилога Трифин закључује да САД треба да смање допринос долара међународној ликвидности. Потребно је увести нов медијум. Државе треба да интерно уролизују фидуцијарни део својих монетарних резерви који треба заменити (у фонду) банцор-ом.

Системски је битно уочити да опсег креације новца (депозита) које објашњава Трифин, не продукује неограничено нагомилавање »нетражежних« зајмова (како смо их горе назвали). Процес се системски ставља деловањем сила супротнотг дејства. Ефекте засићења доларима и инфлације се умањују вишом каматном стопом која не представља стварну цену долара. Камата је наине утолико виша од равнотежног нивоа уколико је пирамидална креација већа. Ово стање се поправља одржавањем све већег трговинског дефицита који такође делује на умањење нивоа нетраженог суфицита. Овде је од значаја, као што можемо да уочимо, који део иницијалних средстава (по којој стопи) се враћа банкама у САД. Уколико је стопа креације све нижа у сваком следећем циклусу, тада ће после

извесног броја циклуса пирамидална креација постати занемарива. Кочећи ефект који је овде присутан је системски ефект.

2.5. РУФЕОВА ИДЕОЛОГИЈА И СХВАТАЊЕ

Руфе се наставља на идеју Трифина у вези са резервама које креирају пирамидалну штедњу. Девизе су овако функционално удвостручене, долази до удвостручавања кредитне базе. Поверилачка земља резерве држи као потраживање код страних банака. Банка задужене државе, пружа кредите и зарађују на разлици интереса. Долари које стиче неамерички свет на бази дефицита, враћају се у САД кроз депозите, и зато дефицит не изазива код Америке плаћања. Ово се описује као ситуација за Америку где »позајмљује, а не лишава се, стиче, а не плаћа«. То стање произлази и двостраног креирања депозита истим новцем код повериоца и дужника, односно удвостручења базе. Из ове ситуације произлази да дефицит не доводи до очекиваног одлива злата из САД. Платни и трговински дефицит не изазивају ефекте који треба преко одлива злата и валута до тржишно доведу до равнотеже биланса.

Удвостручење депозитне базе истим новцем не би имало теже последице када би одливи и приливи између ових поверилаца и дужника били углавном поравнати. У супротном, када постоје веће неравнотеже, ове постају јак генератор инфлације и могу да доведу до краха пирамидалну штедњу. С овим у вези Руфе заузима став да овај проблем резерви треба решити ликвидирањем у злату дела доларских потраживања које државе држе као део својих ликвидних монетарних резерви.

Овакав став, као и код Трифина, заснива се на учовању да би у случају хаотичног пада поверења у ликвидност државе ван Америке конвертовале своје монетарне резерве у америчко злато. Ово би значило одлив злата из САД и економски хаос услед лишавања пирамидалне штедње, своје златне основе.

2.6. ХАРАДОВА ТЕОРИЈСКА МИШЉЕЊА И ГЛЕДИШТЕ

Харадова гледишта се базирају на креирању нове новчане масе и промени цене злата. Садашњи развој трговине и увоза доводи до недостатности ликвидности. Злато чија производња није довољна да се задовоље потребе, треба ревалоризовати. Ова теорија полази од става да међународним потребама треба маса ликвидности која је сразмерна укупном међународном увозу, уз годишњи раст за 3%. Ликвидност треба да буде реформисана квантитативно и квалитативно, односно треба у новим вредносним јединицама

ММФ-а креирати као допуну постојећим ликвидним резервама нових 60 милијарди долара (на већ постојећу исту масу на почетку шездесетих година). Тако креирана средства ће се сразмерно квотама у ММФ-у алоцирати чланицама ове организације. Алонације су новокреирани новац за извршење плаћања у организације односно између дужника и поверилаца. Дужници новчаним јединицама ММФ-а плаћају (или измирују) своје обавезе повериоцима, које су чланице ММФ-а. Фондове јединице не би се могле конвертовати златом. Поверилачке земље би у односу на дужничке нагомилавале нове јединице, а не потраживања. Будући да се јединице ММФ-а могу заменити за било коју чврсту валуту, измиривање би се према фонду извршавало у било којој валути. Могућност аутоматског (без одлуке) коришћења средстава било би до вредности 100% алокације.

Овај модел је у основи кредитирање дефицитарних чланица фонда, средствима суфицирних чланица. Пирамидалност се делимично ублажава јер нов новац не креира потраживања. Ова потраживања су под контролом и непостоји механизам који изван ММФ-а доводи до удвостручења кредитне базе. Надаље опасност од губитка вере у нов медијатор не може довести до економских последица. Нов медијатор није замењен за злато. Овако се умањује притисак на долар и умањује могућност кризе.

2.7. МАКЛУПОВО СХВАТАЊЕ ЛИКВИДНОСТИ

За Мацхлупа ликвидност је појава коју треба разматрати у контексту пораста светске ефективне тражње, којој савремене државе теже. Ова тражња и тенденција пада запослености и раста доходака (надница) одређују неприкладност система фиксних курсева. Експанзивна тражња и економија уз раст надница и пуну запосленост брзо би у овом систему ослабиле резерве у отсуству мера девизне политике. Да би се ово избегло Маклуп заступа схватање да треба омогућити разумно флукутирање курсева.

Маклуп увиђа дејство снажних социјалних сила на систем. У државама где постоји притисак на плате, флукутирајући курс ће доводити до умањења ових трендова. Промена нивоа плата навише, преко флукутирајућег курса валуте има за ефект промену цене увозних роба односно промену, последично општег нивоа (новчане масе). Прекомерна промена нивоа плате, постаће одавде неисплатива. Ово ће бити видљива за субјективне чиниоце, односно креираће се свест о неисплативности раста надница. Овакав ефект је психолошког вида). Сви овде наведени елементи у системској су

вези. Монетарне резерве и платни биланс, везани су за међународну тражњу, као и домаћу тражњу и потрошњу.

2.8. ЛЕРНЕР – МАРШАЛОВ ПРИЛАЗ ЗА ДЕЈСТВО ЦЕНЕ И ДОХОТКА

Динамички прилаз платном билансу и начини уравнотежења биланса и ван односа са трговином указују на потребу релационистичког приступа. Чиниоци платног биланса већ на најелементарнијем нивоу анализе, као што смо указали, имају релациону одређеност.

Према књиховодственој дефиницији платни биланс се изражава:

$$B = Y - E$$

где је Y – агрегатни национални доходак, а

E – агрегатна национална потрошња.

Као што смо указали умањена потрошња, умањује доходак и делује стабилизујуће на биланс. Ако укључимо граничну склоност увозу и трошењу, можемо први извод B изразити као:

$$dB = /1 - e) / (1 - e + em) dp + \{1 - [(1-e) x / (1 - e + em)]\} dE$$

где e – гранична склоност трошењу изнад нивоа Y (дохотка),

m – гранична склоност која се односи на потрошњу за увоз,

dp – инфинитезимална промена производње,

dE – инфинитезимална промена потрошње (аутономне),

x – смањење трошења на домаће производе.

Одатле е допушта трошење изнад Y . Када држава има дефицит у билансу постоје одавде два начина за враћање биланса у равнотежу. Први је раст производње и дохотка. Други је умањење потрошње. Равнотежа платног биланса зависи од унутрашње стабилности и спољњег финансирања. При неравнотежи $E \neq Y$ унутрашње финансијске операције могу деловати на платни биланс. Дакле, спољном је потребно додати унутрашње финансирање. Унутрашње финансирање се врши или смањењем односа новчане масе према доходу, кроз повећање брзине циркулације новца или се прибегава порасту банковних потраживања изнад дуговања (банковних). Ови аспекти повратно делују на спољно – финансијску стабилност и унутрашње економску ситуацију и стабилност. Додавши овде варијаблу спољњег утицаја (финансијског) поново ће се променити услови унутрашње равнотеже. Системски ови аспекти везују се за цене, доходак, новчану масу, тражњу и про-

изводњу. Текући трговински биланс је одређен овим елементима, мада повратно делује на однос дохотка и потрошње (и тражње).

Опште развојни ниво, такође, је везан за платни биланс. Ово се огледа у зависности државе од трговине (односа увоза према дохотку) нивоа еластичности тражње и понуде домаћих и страних роба, при промени курса и дохотка. Развојни ниво је затим у вези са извозном зависношћу, дуговима, извозном концентрацијом (на робе ниже или више прераде) и односима размене.

Према Р. Нурксцу потребно је укључити и односе везане за инфлацију и дефлацију да би се објаснио биланс. По њему унутрашња стабилност је присутна при дохотку где нема (неумерене) незапослености и инфлације. овакав став јасно указује на системску везу нивоа дохотка и платног биланса.

Економска развијеност је релативна категорија. Све државе због различитог историјског развоја и опскрбљености производним и потрошним факторима, различите величине територије, становништва, тржишта, нису исте снаге. Снага државе може се израчунати:

$$F_{\text{rela}} = \frac{F_a a}{F_a b + F_a c + \dots}$$

где F_{rela} – релативна моћ А,
 $F_a a$ – апсолутна моћ А,
 $F_a b$ – апсолутна моћ В,
 $F_a c$ – апсолутна моћ С

Инфлација или незапосленост (дефлација) имају непосредног ефекта према билансу. Свако мењање цена и доходака резултира променама на платни биланс. Унутрашње и спољно финансирање директно се везују за инфлацију и запосленост.

Овим чиниоцима се додаје и дејства промене курса. Девалвација и револвација имају и спољне и унутрашње ефекте. Према Маршал–Лернеровој теорији при девалвацији, ће се побољшати платни биланс ако су еластичности увоза код две државе такве да је њихов збир већи од 1. Ови теоретичари полазе од:

$$dB / dr > 0$$

где В – трговински биланс државе А изражен у валути државе В,
г – девизни курс у валути државе А плаћеној за валуту В,

Одавде видимо да што је већи извод dB / dr то је мањи ниво девалвације неопходан за поравнање биланса. Трговински биланс може се преко дохотка, курса и цена изразити као:

$$B = (P_x / r) M_b - (P_m / r) M_a$$

где P_x – цена извоза А у валути државе А,

P_m – цена увоза А у валути државе А,

M_a – увоз А $\Leftrightarrow X_b$ – обим извоза В,

M_b – увоз В $\Leftrightarrow X_a$ – обим извоза А

Овај израз базира на односу дохотка од извоза и цене. Доходак извоза А у валути В је:

$$(P_x / r) M_b \quad \text{Консеквентно важи за } (P_m / r) M_a$$

Производ P_x и X_a (или $P_x M_b$) је вредност извоза А у валути А (V_x). Слично је и са V_m :

$$V_m = P_m M_a = P_m X_b$$

Према Маршал–Лернеровом виђењу услов за девалвацију која води отклањању дефицита може се изразити:

$$dB / dr = -(P_x / r^2) M_b - (P_x / r) M'_b (P_x / r^2) - (P_m / M'_a) (P_m / r^2) = \\ V_x / r^2 [(-1 - M'_b / M_b) (P_x / r) - (V_m / V_x) (M'_a / M_a) (P_m)]$$

где извод: $M'_a = dM_a / dP_m / M'_b = dM_b / dP_x$

Користећи следеће дефиниције еластичитета:

еластичност понуде за извозом А или

$$e_x A = (dX_a / dP_x) P_x / X_a \Rightarrow X_a P_x / X_a$$

еластичност тражње А за увозом или

$$e_m A = (dM_a / dP_m) P_m / M_a \Rightarrow M'_a P_m / M_a$$

еластичност понуде за извозом Б или

$$e_x V = [dX_b / d(P_m / r)] (P_m / r) / X_b \Rightarrow M'_b (P_m / r) X_b$$

еластичност тражње Б за увозом или

$$e_m V = [dM_b / d(P_x / r)] (P_x / r) / M_b \Rightarrow M'_b (P_x / r) M_b$$

добићемо израз:

$$dB / dv = (V_x / r^2) [-1 - e_m B - (V_m / V_x) e_m A]$$

Повећање р (девалвација) поправља биланс

при $dB / dr > 0$ односно када овде:

$$-1 - e_m B - (V_m / V_x) e_m A > 0$$

$$\text{односно: } -e_m B - (V_m / V_x) e_m A > 1$$

Ако је држава у дефициту имаће тежњу за променом курса. Најмањи повољни момент је момент код $V_m = V_x$. Тада је услов за мењање вредности валуте: $(-e_m A - e_m B) > 1$

Овај однос је коначан став Маршал – Лернерових проучавања. При најмање повољном услову $V_m = V_x$ важи и у свакој ситуа-

цији $V_m \neq V_x$ да девалвација може бити успешна за уравнотежење биланса када је збир увозних еластицитета већи од јединице.

Овај однос девалвације и увозних и извозних елемената у развоју на системску везу међународних финансија и међународне трговине. Да би се анализирала област међународних финансија потребно је системски анализирати везу спољних и домаћих варијабли.

При девалвацији или депласирању појефтиније домаћи извоз и поскупује страни увоз, при чему се у времену мења утицај на цене и доходак са дејством на платни биланс. Повећање извоза ствара доходак, који се мултипликовано према сваком циклусу увећава. Овај доходак се поред увоза троши и на инвестирање. Инвестирање, међутим доводи до убрзања промене дохотка услед унутрашњег мултипликатора. Овакав нов доходак повратно делује на увоз и штедњу. Ефекти овог дејства су системски.

Ревалвација, као и постепено враћање курса на ниво уравнотежености исто мења односе цена и дохотка, увозна потрошња, инвестиције и други видови трошења с једне, као и штедња с друге стране имају различито дејство од дејства везаног за депресирање.

Ефекат девалвације на равнотежу биланса, грубо узевши, зависи од еластичности понуде државе која је извршила девалвацију, према унутра и споља од еластичности тражње спољњег тржишта према држави која је девалвирала валуту. Понуда девиза треба у овој држави да порасте, и у исто време да се смањи тражња за девизама. Пораст девиза односно овакво креирање дохотка, доводи до мултипликативног дејства које треба да увећа дејство аутономног дохотка.

У случају промене валуте у супротном смеру, платно – билансни раст делује инфлаторно. Од еластицитета зависе ефекти на цене и доходак. Вишак у билансу, по правилу је резултат поретка моћи у економским односима. Неке државе традиционално остварују вишкове, а неке су традиционално у дефициту. Када инфлација захвати неке земље, а није наступила у земљи стабилног економског кретања, ова може остварити нежељени вишак и пораст цена изнад економског кретања нивоа. Да би се избегла експанзија депозита и кредитно финансирање, потребно је користити курс. Ово наравно није увек случај, јер је место држава у светском монетарном систему битан фактор одређивања мера девизне и економске политике. Променом валуте навише пораст цене извоза и пад цене увоза деловаће дефлаторно на економију. Ако дође до пада дохотка услед ревалвирања валуте овај пад довешће до мултипликаторних

последица по ниво дохотка, што ће имати за ефект дејство на сузбијање инфлације.

Дејство цена и дохотка при девалвирању валуте има супротне ефекте. Променом вредности валуте наниже поједина извоз, поскупљује увоз, односно иницијално расте извоз и иницијално пада увоз, док доходак делује у дужем периоду на пораст увоза до нивоа пораста извоза односно делује у правцу уравнотежења биланса. Ниво умањења увоза при депресирању зависи од еластичности понуде домаћих супститута за стране робе, од еластичности стране понуде односно могућности трансформисања њихове понуде и производње (што укључује и технолошке предности привреде). Страна понуда услед развијености и диверзификације роба може да еластично реаговати на промене курса, док супституисање у мање јаким привредама, односно технолошки слабијим са нижим нивоом диверзификованости роба може бити осетно спорија. Овде битан чинилац јесте разлика у степену снаге економије и трансформациони »лог« односно способност и брзина прилагођавања. Поред ових аспеката ниво умањивања зависи од еластичности домаће тражње за увозом. Ако је привреда зависна у репроматеријалу од иностранства, посебно ако је ова зависност висока не може се очекивати еластично реаговање тражње. Ово је такође зависно од нивоа развијености државе. Еластичитети зависе од граничне склоности потрошње и штедњи и робне диверзификације и извозне и увозне концентрације. Концентрација извоза на мањи број роба и потребе отклањања заостајања повећавају понуду и доводе до релативног пада вредности ових роба, односно роба који производе неразвијене државе. На овај начин еластичитети су везани за односе размене. Погоршање ових односа и спољно задужење су фактори који повратно делују на граничну склоност трошењу, еластичитете и робну диверзификацију. Ниво развијености је основа ових релација. Учинак политике запослености и ниво запослености су такође у вези са еластичношћу тражње. Пуна запосленост доводи до другачијих ефеката на тражњу од мањег нивоа запослености. Девалвација може повећати доходак у већој мери ако у држави пре овог чина није постојала максимална искоришћеност капацитета. Вишак капацитета може бити извозно ангажован тако да је битан ниво потенцијалног извоза. Девалвација је затим у релацији са евентуалним будућим компаративним трговинским предностима.

2.9. ИДЕОЛОГИЈЕ Б. БАЛАСА (B. BALASSA),
Л. ДЕТЛЕФА И Х. МИНТА (H. MYINT)

Према Баласи⁷⁾ да би се процениле компаративне предности у трговини потребно је узети у обзир учешће у извозу (export share) и однос извоза и увоза (export-import ratio). Ова два елемента доводе, по овом концепту, до сазнања о индикаторима компаративних предности. Они одређују, по Баласи, “трговинске перформансе”. Посебно значајан у овом концепту је појам који овај теоретичар назива “извозне перформансе”. Ове перформансе се утврђују за поједине индустрије у једној држави, компарирајући извоз те државе у глобалном извозу те робе. Ово се чини пратећи промене извоза у времену. Узимају се у обзир по методологији два периода и релативни и просечни елементи перформанси који се потом стандардизују. Слично се чини и са индикаторима извоза и увоза односно њиховог сразмера (ratio). Може се приметити да се код овог теоретичара export share и export-import ratio не комбинују, већ се у анализи посматрају одвојено. Ово не умањује вредност овог метода.

У теорији Л. Детлефа⁸⁾ да би се утврдиле компаративне предности потребно је узети у обзир “трансформациони заостатак” (“lag”). По њему битно је утврдити којим обимом и којим темпом се могу изменити елементи специјализације који у времену губе своје предности, да би се проценила трговинска позиција. При анализи компаративних предности потребно је узети у обзир дакле трансформациони lag. Он се дефинише као еластичитет трансформације, где се узимају као елементи маргинална склоност потрошњи и еластичност понуде и тражње.

Кориговање концепта компаративних предности налазимо и код Х. Минта. Овај аутор критикује класичну доктрину са становишта да ресурси нису најчешће у пракси предмет опортуног усмеравања. Он примећује да се извоз може повећати без умањење производње за потрошњу. Ово је последица чињенице да у домаћој привреди постоји вишак производног капацитета односно ресурси који до момента трговине нису искоришћени. Тек уласком у извоз ови почињу да се користе, што као што можемо да приметимо, подржава теорију развојних предности по којој је потребно узети у обзир и предности које настају после уласка у извоз⁹⁾.

7) B. Balassa, “Trade liberalisation and revealed comparative advantage”, Yale University, Economic Growth Center, New Haven Connecticut 1965.

8) L. Detlef, “Dynamische Theorie der Internationalen Arbeitstellung, Ein Beitrag zur Theorie der weitwirtschaftlichen Entwicklung” u “Wirtschaftswissenschaftliche Abhandlungen”, Heft 25, Duncker – Humblot, Berlin 1967, str. 87-130.

9) H. Myint, “The classical theory of international trade and the underdeveloped countries”, “Readings in International Economics”, George Allen and Unwin Ltd, London, 1968.

3. МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И ДОКТРИНЕ ЛИБЕРАЛНОГ ВИДА

3.1. ДОКТРИНЕ Г. ЈЕЛИНЕКА И Х. ТРИПЛА (H. TRIEPEL)

Модерна схватања међународног права налазимо код Јелинека¹⁰). Његова теорија аутолимитације третира однос унутрашњег и међународног поретка односно суверености. Држава која је у потпуности суверена једини је творац поретка. Држава је креатор права, којим се обавезује односно самоограничава (самолимитира). Ово самоограничење траје до акта државе којима се оно може укинути. Сваки њен акт је акт државе, при чему се сваке обавезе може ослободити. Ограничавање не долази споља, већ произлази из воље државе, која једина ствара самолимитирање деловања и права (тј. сужности). Ако је реч о нпр. престајању обавеза из међународног права (што важи обратно и код настајања) треба испитати разлоге настанка оваквог ограничења односно самолимитирајуће одлуке. Ако основни циљеви државе нису постигнути или су изван “животних” интереса државе, држава и међународни уговор може одбацити односно слободна је да га сматра невалидним и да га раскине. Природа животних односа између држава заснована је на природи и сврси (или циљу односно циљевима или сврхама) државе, као јединог креатора права.

На позитивистички концепт Јеленека можемо надовезати доктрину Трипла¹¹), који релативизује нихилизам у погледу обавеза међународног права. Код овог аутора уговори имају обавезујућа обележја. Уговори су дељиви на две групе. Уговори супротног интереса: “Vertag” (где су уједињени супротни интереси) и Уговори истоветних, подударних или несупротних склоности односно интереса: “Vereinbarung”. Ови уговори не траже посебну власт, као што увиђамо, јер су им државе склоне. Државно право не мора прихватати норме међународног права, ако се њима у уговорима није обавезала. Међународно и државно (унутрашње) право представљају два система, где не постоји формална надређеност. Изузев у околностима суштинског мењања ситуације, уговори се када су закључени морају поштовати. Трипл не види сукоб унутрашњег и међународног права, јер се међународна правила, тек унутрашњим актима преносе на државно право. Међународно право нема примат. Овде уочавамо Дуалистичку концепцију односа

10) G. Jelinek, “Die rechtliche Natur der Staatenverträge”, Wien, 1880, str.5, 9, 15, 39, 49

11) H. Triepel, “Volkerrecht und Landesrecht”, Leipzig, 1899.

два права, што ће отворити нове доктринарне деобе на међународнонисте и Дуалисте.

3.2. ИДЕЈЕ Л. ДИГИА, Л. Ж. КАВАРЕА (L.J. CAVARE), Д. АНЦИЛОТИА (D. ANZILOTTI) И Х. КЕЛЗЕНА (H. KELSEN)

Л. Диги¹²⁾ своју доктрину базира на ванправним елементима. По овом гледишту друштвени закон је правило, по коме се ограничава свесна и вољна активност човека. Из овог закона произилази право. Међународно право настаје (као и право иначе) кад се формира свест да одређено правило треба штитити, оваква свест је узрокована солидарношћу, која је у вези са осећањем правде (и условљена је материјалном базом друштва). Међународна зависност ствара осећај солидарности, из кога се ствара, надаље право, које је увек одређено нивоом развоја, односно није неизменљиво. Међународно право израз је општечовечанске свести и солидарности свих у заједници. Ово је спојиво са приматом овог права према државном. У овом погледу Диги је на позицији Монизма, где се сматра да се међународна правила директно примењују (без преноса) на државном плану.

У позитивизму Каваре¹³⁾ се битно разликује од претходних доктринера. Основ правила (права) је у друштвеним потребама. Воља људи је генератор правног деловања. Оно, надаље, има испољавање у форми која је уоквирена позитивним правом. У правним актима садржано је остварење правног деловања. Право одређује органе који контролишу ово деловање. Основу проучавања чини анализа расподеле права “стварања права”. Надлежност је базирана на вољи, а задатак науке је утврђивање расподеле или разграничења надлежности. Основа надлежности је воља. Овај концепт примењује Каваре и на међународно право. Међународно право су “друштвена међународна правила”. Ово право је подељено надлежностима. У поређењу са унутрашњим, овде постоје препреке у примени међународне надлежности. Препреке настају услед већ створеног позитивног права и услед нивоа државне суверености који онемогућава, до извесног нивоа, примењивање међународних надлежности. Међународно право, обележава све мање искључивост државне суверености, што делује на надлежности. Међународно позитивно јавно право је обавезно. Ова обавезност је, такође, у вези са умањењем надлежности. Природно, одавде произлази склоност овог теоретичара Дуалистичком виђену односа унутаршњег и међународног права.

12) H. Triepel, “Volkerrecht und Landesrecht”, Leipzig, 1899.

13) L. Duguit, “Traité de droit constitutionnel”, 3-em ed. Paris, 1927, str. 67,188.

За разлику од Кавареовог позитивизма, Анцилотиев позитивизам настоји да из целовитог правног појма одреди основу међународног права¹⁴⁾. Ову основу међународног права налази у једном базичном принципу: *Pacta sunt servanda*. Овај принцип је независан чинилац који нема основу у изванправним дисциплинама или друштвеним социолошким подручјима. Он је објективан и омогућује сагледавање међународног права као засебне односно посебне независне дисциплине. Ово право је независно од државне воље (мада уговори подразумевају сагласност воља). Према овом концепту међународно право са унутрашњим чини два правна система која екзистирају заједнички (што доктрину овог аутора уврстава у Дуализам).

Анцилотиев поглед близак је у извесним елементима Келзеновој теорији коју треба овде посебно изложити, будући да је битна за однос политике и права односно конструкцију чисте правне дисциплине¹⁵⁾. Келзенова нормативистичка теорија у оквиру свој позитивистичког гледања (односно неокантизма) настоји да пронађе структуру (односно порекло) норми, што значи њихову аксиоматику у оквиру чисто правних појмова. Аналитички, норма има за основу другу фундаменталнију норму, ова потом још фундаменталнију, све док се елементаристички (односно структурално) не дође до краја дељења, односно, како овај теоретичар указује, до “пранорме”. Ова норма је најелементарнија, јер процес анализе не иде до бескраја. Из пранорме постају друге норме, што се у овом концепту научно сагледава кроз индуктивно-дедуктивни односно аналитичко-синтетички след. Норме немају (по себи) основу у ванправним подручјима, што подразумева односно антиципира метод објашњавања хијерахије и веза норми (нормативистички метод) и њихово тумачење (догмативни метод). Овим се, дакле, даје основа нормативно догматичком методу. Право је, по овом теоријском концепту систем аутономних норми. Овде нису применљиве аксиолошке, херменеутичке, и друге методе политичких и социолошких наука. Право као издвојен систем има свој посебан метод, при чему је основно својство овог поретка ефикасност. Међународно право је базирано уговором и слично као код Анцилотија основни принцип је: *Pacta sunt servanda*. Све норме државних система имају општу норму у међународном праву, односно, сви државни системи права се стапају у систем интегралног правног поретка. Обавезност обичајног права је у хипотези да је обичај по-

14) D. Anzilotti, “Cours de droit international”, trad. par G. Gider, Paris, 1929.

15) H. Kelsen, “Principles of International Law”, New York, 1952.

стао основна норма. Пошто су пранорме везане за интегрални поредак Келзен заузима Монистички поглед на однос унутрашњег и међународног права.

ЗАКЉУЧАК

Политичке идеологије неолибералног правца уочавају недијалектички приступ реализма, посебно у несагледавању улоге противречности у променама система и улоге силе, као вертикално постављене моћи (Сох). Државни центризам је заблуда Неореализма. Државни центризам не уважава транснационалну “класу” односа и идеолошки се сврстава само на оне аспекте који се свде на државне интересе или могуће транснационалне коалиције домаћих интереса (Ashley). Структура егзистира независно од делова и елемената. Јединице немају идентитет независан од целине. Структуралисти врше “апсолутно” раздвајање између статичког и динамичког. Они указују на зависност динамичког и статичког, где је зависност једносмерна. Анархија је по Ruggieу обележена сегментивном детерминацијом. Диференцијација јединица говори о основи на којој је сегментација детерминисана. Прво, у Неореалистичком моделу није пропуштена само димензија промене већ и њене детерминанте. Ово се односи на промене власничких права. По Ruggiey Waltz користи модел Диркема да објасни промене. По Диркему, пораст обима и динамике тензија мења основне услове колективног постојања. Под динамичком тензијом се уврштава количина, брзина и разноликост трансакција у друштву. Waltz је од овог модела отступио. Релевантно је дали динамичке тензије мора да изазову промене поред индивидуалних власничких права и основне опште структуре власничких права који карактеришу социјалну формацију. Када је ово случај долази до промена. Закон опадајућих трошкова од земљишта, популациони притисци, затим ширење тржишта због популационих кретања и развој установа објашњавају власничке промене. Други елемент критике је Waltz-ово генерално негирање динамике тензија као извора промене.

У теорији међународне економије, по Хаберлеру вредност роба је зависна не само од инкорпорираниог рада, већ од комбинације производних фактора. Овде су укључени поред рада и капитал и земља, који су у разним комбинацијама односно размерама укључени у цену. Вредност робе је, по овом концепту, изражена у опортуним трошковима. Само у малом броју случајева трошкови при променама нивоа производње остају константни (и само у овој ситуацији цену формулишу константни трошкови). По Хабер-

леру цена је зависна од склоности у кретању трошкова у замени једне производње другом. Вредност робе је одређена као вредност маргиналних трошкова при супституисању неке робе другом. Будући да се за једну робу мора жртвовати друга роба, цена робе изражава се маргиналном вредношћу друге робе. Овде је Хаберлер повезао принцип опортуних трошкова и маргиналних вредности. Маргинални трошкови су трошкови потребни за произвођење једног додатног (у односу на постојећи обсег производње) производа. Теорија Охлина базира на мобилности производних фактора. Ова мобилност у међународној трговини није, због трговинских ограничења, иста као унутар државе, тако да је у пракси, посебно у протекционистичким околностима, могуће само делимично изједначавање цене фактора. Овај модел укључује и цене и новчане трошкове. Дали је један фактор или производ скупљи у једној или другој држави зависи од девизног курса. Овде су наравно битни сви елементи цене. Као последица изједначања фактора (названи касније Охлин-Хексцхеров закон), долази до ефекта изједначавања цена финалних роба у светској заједници. Теорија трговине Охлина у најопштијем сматра економски да постоји тенденција смањивања економске надмоћи нација, односно, да деловањем чинилаца уравнотежења економски монополи постепено престају да постоје. Маклуп, надаље, увиђа дејство снажних социјалних сила на економски систем. У државама где постоји притисак на плате, флукутирајући девизни курс ће доводити до умањења ових трендова. Промена нивоа плата навише, преко флукутирајућег курса валуте има за ефект промену цене увозних роба односно промену, последично општег нивоа (новчане масе). Прекомерна промена нивоа плата, постаће одавде неисплатива. Ово ће бити видљиво за субјективне чиниоце, односно креираће се свест о неисплативности раста надница. Овакав ефект је психолошког вида). Сви овде наведени елементи су у системској су вези. Монетарне резерве и платни биланс, везани су за међународну тражњу, као и домаћу тражњу и потрошњу.

У теорији међународног права Л. Диги своју доктрину базира на ванправним елементима. По овом гледишту друштвени закон је правило, по коме се ограничава свесна и вољна активност човека. Из овог закона произилази право. Међународно право настаје (као и право иначе) кад се формира свест да одређено правило треба штитити, оваква свест је узрокована солидарношћу, која је у вези са осећањем правде (и условљена је материјалном базом друштва). У позитивизму Каваре се битно разликује од претходних доктринера. Основ правила (права) је у друштвеним потребама. Воља људи је генератор правног деловања. Међународно право су

“друштвена међународна правила”. Ово право је подељено надлежностима.

Овакви трендови у теорији правне, политичке и економске мисли доводе нас до општијег закључка о неопходности новог научног прилаза у друштвеној теорији. Такав прилаз треба да буде заснован на методологији система. Овај, међутим, мора уградити као основу анализе-синтезе и индукције-дедукције релационистички прилаз, којим би се заобишле ригидности, нединамичност и апсолутни детерминизам који нуди класични структурализам или елементаризам.

ЛИТЕРАТУРА

- H. Myint, “The classical theory of international trade and the underdeveloped countries”, “Readings in International Economics”, George Allen and Unwin Ltd, London, 1968.
- G. Jelinek, “Die rechtliche Natur der Staatenvertrage”, Wien, 1880.
- H. Triepel, “Volkerrecht und Landesrecht”, Leipzig, 1899.
- H. Kelsen, “Principles of International Law”, New York, 1952.
- B. Balassa, “Trade liberalisation and revealed comparative advantage”, Yale University, Economic Growth Center, New Haven Connecticut 1965.
- L. Detlef, “Dynamische Theorie der Internationalen Arbeitstellung, Ein Beitrag zur Theorie der weitwirtschaftlichen Entwicklung” u “Wirtschaftswissenschaftliche Abhandlungen”, Heft 25, Duncker – Humblot, Berlin 1967.
- The poverty of Neorealism” u “Neorealism and its Critics”, Columbia Univ. press, 1986.

Igor Janev

INTERNATIONAL LIBERAL IDEOLOGY AND NEOLIBERAL DOCTRINE IN INTERNATIONAL RELATIONS

SUMMARY

In this article it has been discussed development in international relation theory in the fields of politics, economics and law. The aim was to find common aspects in theoretical developments. The goal was to rich conclusions on redefinition of methodology of scientific ressearch in these scientific fields.

Keywords: poltics, law, economy, theory, ideology

УДК: 321.7:329.12
Примљено: 23. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 45-84.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

ДИСКУРЗИВНА ДЕМОКРАТИЈА КАО СПЕЦИФИЧАН ОБЛИК ДЕЛИБЕРА- ТИВНО-ДЕМОКРАТСКОГ МОДЕЛА

Резиме

На основу детаљне анализе Хабермасовог модела дискурзивне демократије, ауторка износи гледиште да је, с обзиром на, бар за сада, постојећу ограниченост примене овог модела на ниво целине политичког система, он као алтернатива либерално-представничкој демократији један утопијски пројекат. Но, истовремено се жели указати на то да дискурзивни модел, као корективни и комплементарни елемент у неким аспектима и димензијама постојећих демократских политичких система, може имати значајну улогу у процесима модернизације и ре-демократизације либералног модела.

Кључне речи: (нео)либерални модел демократије, модернизација, (ре)демократизација, модел дискурзивне демократије, комуникативно деловање, делиберација, јавни аргументативни политички дискурс, процес формирања политичке воље, цивилно друштво, сфера јавности, опште добро, консензус, рационализација власти, конституција (устав), демократске институције, процедура, радикална демократија, патиципација, манипулација.

Многи сматрају да је Јирген Хабермас (Jürgen Habermas) филозофски родоначелник делиберативне теорије демократије и главни протагониста дискурзивно-демократског модела, али треба одмах нагласити да постоје и други истакнути заступници ове теорије, као што су: Драјзек (Dryzek), Џејмс Боман (James Bohman),

Шила Бенхабиб (Seyla Benhabib), Ејми Гатман и Денис Томсон (Amy Gutmann, Dennis Thompson) и други.

Хабермасов модел дискурзивне демократије настоји да превазиђе либералну, чисто рационалистичко-интересну концепцију, али исто тако и републиканску, чисто етичку концепцију демократије и грађанске аутономије. Према овом моделу, приватни интереси и опште добро нису априорне, већ апостериорне категорије. Њихово одређење и трансформисање постиже се кроз јавни дискурс, односно делиберативну комуникацију у јавном простору. На тај начин се дискурзивна демократија опире пре свега либералном концепту економске рационалности, који подразумева *homo oeconomicus*-а и себичну интересну калкулацију, као и на томе засновано стратешко циљно-рационално (или инструментално-рационално) политичко деловање; али она се такође опире и републиканском, нарочито комунитарном концепту универзално-етичког, односно вредносно-рационалног политичког деловања.¹⁾ Насупрот томе, Хабермас пледира за комуникативну рационалност и на њој засновано комуникативно деловање у социјалном и политичком животу, што подразумева јавно оријентисаног *homo civicus*-а. Таква комуникативна рационалност претпоставља да се приватни интереси, ставови и преференције индивидуа, а такође и јавни интерес, не третирају као нешто што је унапред дато и непроменљиво, већ као нешто што може бити расправљано и тим путем откривено и дефинисано “унутар социјално конструисаних дискурса који конституишу наш свет живота”.²⁾ Очигледно дајући предност ширим дефиницијама политике, Хабермас демократску политику схвата као процес одлучивања кроз јавну дискусију. Реч је о “умном”, дискурзивном образовању политичке воље, чији би резултат требало да буде обликовање политичког поретка који би обезбедио легитимацију за настанак и важење властитих норми.

У овом демократском моделу, дакле, акценат се ставља на комуникацију путем јавног дискурса, као начин артикулације интереса и концепција општег добра. Делиберативна комуникација подразумева дијалогски облик говора, чија се суштина састоји од саветовања, односно непринудне размене мисли, ставова и аргумената с циљем решавања постојећих проблема. Такав говор који има форму дијалога, а који је иначе негован још у старогрчком свету,

1) О Хабермасовој критици ових концепција демократије видети у: Александра Мировић, “Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса”, *Српска политичка мисао*, Год. XIV, Вол. 19, бр. 3-4/07, ИПС, Београд, 2007, стр. 95-112.

2) Наведено према: Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 61.

савремена наука о језику назива *lingua deliberativa*³⁾, те отуда и потиче назив делиберативног модела демократије.

Сам Хабермас дискурсе описује као специјалне аргументативне процедуре у којима се и чињенице и норме доводе у питање, не узимајући се више као извесне. Он каже: “У дискурсима ми ‘суспендујемо веровање’ у истинитост пропозиција и валидност нормативних тврђења која обично узимамо за извесне у нашим свакодневним трансакцијама.”⁴⁾ При том, Хабермас под јавним аргументативним дискурсом не подразумева само теоријске расправе у којима се износе и оспоравају на бази аргумената теоријске истиносне тврдње, већ и прагматичне расправе у којима се исто тако на бази практичне аргументације износе и оспоравају нормативне тврдње (о ономе шта је морално исправно). Јер, према његовом мишљењу, делиберативна “јавност, без обзира на њено академско жариште, није ни у ком случају само академска, већ припада свима онима који су јој дорасли”.⁵⁾

Хабермасова дискурзивна теорија, дакле, не запоставља нормативне (вредносне) аспекте у демократском процесу, али нормативни садржаји, по том становишту, настају из самог комуникативног деловања. То значи да су они овде резултат, а не као у републиканском моделу претпоставка комуникације. Како и сам Хабермас истиче, дискурзивна теорија демократском процесу придаје јаче нормативне конотације него што је то случај у либералном моделу, али слабије у односу на републикански модел демократије.

Сагласно с републиканизмом, и у овој дискурзивној теорији централно место заузимају процеси политичког мишљења и формирања политичке воље кроз “јавну употребу ума”, али без консензуса базираног на некаквој универзално-етичкој концепцији, односно без третирања културних идентитета и етичко-вредносних оријентација људи као неважних. Хабермас, заправо, настоји да избегне републиканску примарно етичку конструкцију политичког дискурса, те у његовом моделу демократије делиберативни политички процес обухвата мноштво комуникативних облика рационалног формирања политичке воље, укључујући прагматичне, моралне, етичке, правне и политичке дискурсе, од којих се сваки ослања на различите претпоставке и процедуре. Ту се полази од става да грађани у дискурзивној демократији не треба да распра-

3) Према: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998, стр. 25.

4) Наведено према: Шила Бенхабиб, “Утопијска димензија у комуникативној етици”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 68.

5) Наведено према: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, *op. cit.*, стр. 30.

вљају само о посебним политичким питањима и мерама, већ и о етичким питањима и моралним вредностима, као и о самим правилима и процедурама дискурса и начинима на које се они примењују.

У новије време Хабермас посебно истиче да политичке расправе имају суштински значај за обједињавање “прагматичних, моралних и оних (‘етичких’) димензија живота које одређују идентитет заједнице, у држави која почива на уставним начелима”.⁶⁾ У својим ранијим радовима он је, пак, наглашавао да је политички дискурс неопходан да би се превазишле и спречиле кризе политичког легитимитета. А да би такве расправе дале легитимност демократским процесима и њиховим резултатима, потребно је да учесници јавно изнесу своје аргументе и саслушају разлоге других, како би могли да као слободни и једнаки формирају своја опредељења. Тако су за Хабермаса легитимне само оне одлуке, установе и правила са којима су се учесници у формирању дискурзивне воље сложили као слободни и једнаки у демократској процедури.

Иако се на први поглед могу уочити сличности са републиканским моделом, дубља и темељна анализа дискурзивног модела разоткрива да је његова суштина у јавној расправи грађана о заједничким проблемима и интересима, али не с циљем да се “погоди” општа воља или бит већ предодређеног општег добра, већ да се дају јавна оправдања за ставове, погледе и процене тих заједничких интереса и решења која се нуде. Другим речима, суштина овог модела демократије није у томе да се по сваку цену оствари консензус о свим питањима и контроверзама, него у јавном представљању и оправдавању на бази рационалне аргументације општег добра и јавног интереса. Код Хабермаса, постизање консензуса о општем добру јесте крајњи циљ и оно чему би требало да се тежи, али како је овај аутор свестан да је таква сагласност тешко достижна услед конфликтности политичког процеса, акценат се ставља на захтев за јавним оправдавањем, односно за разложношћу (*reasonableness*). При том, разложност не значи искључивање различитих идеја и ставова, него њихову аргументативност, али и спремност на слушање и прихватање предлога и процена других. То је, заправо, оно што ће Ејми Гатман и Денис Томсон формулисати као принцип реципроцитета: “Не могу да очекујем да са поштовањем прихватите моје разлоге и да отвореног ума промените своје мишљење, уколико нисам спреман да уважим ваше разлоге у истом духу”.⁷⁾ У

6) Према: Френк Канингам, *Теорије демократије*, «Филип Вишњић», Београд, 2003, стр. 275.

7) *Ibid.*, стр. 273.

таквом аргументативном дискурсу важи правило јачег аргумента, али без захтевања превише социјалног консензуса.⁸⁾ Дакле, један од кључних обележја дискурзивног модела демократије јесте то што не сматра да је сврха разложне расправе само у постизању консензуса о општем добру, већ пре свега у подстицању људи да трагају за тим консензусом, као и у подстицању њихове једнакости, узајамног поштовања и сарадње у формирању опредељења.

Из изложеног може се уочити још један важан елемент Хабермасовог модела дискурзивне демократије – то је процедура у јавној дебати. Иако се, наиме, у овом демократском моделу, као и у републиканском, централно место даје процесу формирања политичке воље кроз јавну расправу, ту се конституција (устав) не третира као нешто секундарно. Према том моделу, комуникација је посредована постојећом конституцијом друштва, односно она је омеђена уставним правилима и процедурама. Тако, док су за либерале устав и право само начин регулisaња конкуренције, а за републиканце израз друштвене солидарности, за Хабермаса је основна функција устава у томе да институционализује услове за комуникацију путем расправе. Како он у “Држављанству и националном идентитету” наглашава: “Процедура за стварање политичке воље подразумева издиференцирану форму у уставном уређењу демократске државе. Према томе, у плуралистичком друштву, уставно уређење изражава формални консензус.”⁹⁾

Према овом схватању, делиберативна политика зависи од мреже уставно регулисаних дискурзивних процеса и рационалних облика аргументације. Стога, и сам Хабермасов модел на неки начин зависи од конституционалне институционализације процедура и услова дискурзивне комуникације, те се може рећи – како то и истичу многи интерпретатори и аналитичари његове теорије – да је то заправо један процедурални модел. Хабермас често подвлачи значај процедуралног принципа, полазећи од тога да се као легитимни могу сматрати само они прописи и начини

8) На то указују и неки други делиберативни демократи. Тако, на пример, Џејмс Боман истиче да теорија делиберативне демократије нужно има три компоненте: прво, она подразумева комплексне моралне и епитемичке процедуре јавног дискурса; друго, она мора уважавати историјска и социјална ограничења у којима се врши; и треће, она мора нагласити кључни моменат јавног оправдавања, али без захтевања превише социјалног консензуса или епистемичких врлина, што овај демократски модел и чини атрактивним. Према: James Bohman, «The Coming of Age of Deliberative Democracy», *The Journal of Political Philosophy*, (6)4, 1998, стр. 422.

9) J. Habermas, “Citizenship and National Identity”, у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995, стр. 335; исто и: Наталија Мићуновић, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 110.

деловања у погледу којих би сви који су њима афицирани дали пристанак у рационалном дискурсу. То, међутим, значи да би и сама уставна решења која се тичу процедура и правила јавног дискурса претходно била предмет аргументативне расправе међу грађанима, али и да би та решења могла увек бити изнова проблематизована у јавном дискурсу. Јер, можемо закључити, парафразирајући Карол Гулд (Carol Gould)¹⁰, да ако се расправа мора одвијати у оквирима већ постављених уставних ограничења, онда је нужна претпоставка или да постоји консензус о уставним процедуралним решењима или да су она наметнута људима уместо да они постигну сагласност о њима путем јавне расправе; а ако би, пак, на основу аргументоване расправе та уставна правила и формални поступци били стварно спорни, онда би морала постојати могућност да се они укину и промене.

Настојећи да реши овај проблем своје концепције, Хабермас уводи у игру дискурзивну етичку теорију или “теорију комуникативне етике” (назива је још и “когнитивистичком етиком језика”), на основу које настоји да утврди и оправда универзалне моралне норме друштвене комуникацијске интеракције, као принципе око којих људи могу увек да се сложе. Он тврди да су ти универзални принципи комуникативног деловања утемељени у лингвистичкој комуникацији, односно у уобичајеној комуникативној пракси. Како би и доказао ту своју тврдњу, он се бави анализом свакодневног језика, користећи у ту сврху стручне радове из области филозофије језика.¹¹

У том контексту, Хабермас је увео и појам “идеалне говорне ситуације”, који му је послужио да спецификује формална својства која би требало да имају дискурзивне аргументације, како би се консензус постигнут тим путем (“рационално мотивисан консензус”) разликовао од лажног, привидног консензуса, односно да би био дистингован од, како би рекла Бенхабибова, пуког компромиса или пригодног договора. Та “правила дискурса” која су садржана у самом језику, према Хабермасовом мишљењу, омогућавају “идеалну процедуру за делиберацију и одлучивање”.¹² Таква идеална демократска процедура, која повезује рационалне

10) Ова ауторка поставља сличну дилему пред делиберативне демократе, али мислећи преважно на формулацију Бенхабибове о уставно загарантованим правима.

11) Хабермас се у тим својим анализама посебно ослања на филозофско-лингвистичке теорије и радове Џона Остина (John Austin) и Џона Серла (John Searle).

12) Jürgen Habermas, “Three Normative Models of Democracy”, у: Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996, стр. 26.

аргументе, компромисе, дискурсе саморазумевања, консензус, правду, те слободу и једнакост учесника у расправи, отвара могућност за постизање разложних и правичних резултата. Увођењем појма “идеалне процедуре”, Хабермас је такође желео, како сам истиче, и да интегрише и превлада оне рационално-интересне и етичко-политичке ограничености либерализма и републиканизма. Он сматра да се према овом процедуралистичком моделу “практични ум удаљава од универзалних људских права или од конкретног етичког садржаја одређене заједнице, те се претвара у правила дискурса и облике аргументације”.¹³⁾

Хабермас ће ипак признати да учесници у расправи, посебно када је реч о споровима с политичким набојем, ретко када остварују идеалне услове за комуникативни дискурс. То је само додатно допринело да неки критички закључе како је овај теоретичар себи поставио филозофски задатак да “оправда правила којима су људи обавезани, чак и када не прихватају ту обавезаност”.¹⁴⁾ Међутим, и сам Хабермас ће касније напустити појам “идеалне говорне ситуације”, истичући да је то била *fallacy of misplaced concreteness* (“грешка погрешно постављене конкретности”) која је довела до тога да му појединци погрешно приписују идеалистичко неразумевање друштвене интеграције; уместо њега почеће да користи појам “идеалне комуникативне заједнице”, сматрајући да је он прикладније методолошко средство за указивање на постојећу друштвену инерцију у процесима јавног мишљења и обликовања хтења, односно да може боље послужити, како каже у *Фактицитету и важењу*, “као фолија да би се спознала и артикулисала одступања од модела чисто комуникативне социјализације”.¹⁵⁾ Треба, дакле, имати у виду да је дискурзивни модел само један идеални модел демократске расправе, коме би требало да теже сви актери и све установе како би се остварила легитимност и рационалност у колективном одлучивању.

Као што уставу придаје веома значајну, чак, рекли бисмо, кључну улогу (институционализовање услова за дискурзивну комуникацију), Хабермас у својој концепцији демократије приписује изузетну улогу и држави и њеним установама. По његовом мишљењу, првенствена улога државе и административних

13) Наведено према: Vladimir Vujčić, “Političko obrazovanje i modeli demokracije”, *Političko obrazovanje*, Vol. 1, br. 1, 2005, стр. 26.

14) Френк Канингам, *Теорије демократије, op. cit.*, стр. 292.

15) О предностима појма идеалне комуникативне заједнице Хабермас говори у интервјуу: «Рационалност и политика», прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 149-51

структура јесте да заштите и подрже устав као основни закон, али и да спроводе путем медијума моћи, односно обавезујућих одлука, колективне циљеве друштва око којих је постигнута сагласност кроз отворену и слободну дискусију у демократској јавној сфери. Поред тога, он сматра да је административно (непартиципативно) планирање и одлучивање, које не зависи од директног постизања консензуса, односно које је засновано на “инструменталном уму” или, веберовски речено, циљној рационалности и које подразумева стратешко, а не комуникативно политичко деловање, неопходно у случају неких питања и у неким ситуацијама – на пример, када треба да се знају или ускладе одговарајућа средства према утврђеним циљевима. Стога се може рећи да Хабермас у свом дискурзивно-партиципативном моделу ипак рачуна на то да у доношењу стратешких политичких одлука државе мора постојати извесна мера неометаности од стране грађана и њихове демократске партиципације.

Такво гледиште на улогу државе доћи ће посебно до изражаја у његовом двостепеном концепту друштва који је развијен у *Теорији комуникативног деловања*, и у чијој основи стоји покушај да се изврши интеграција системске теорије и теорије делања. На тај начин, анализирајући политику не само средствима теорије делања, већ и средствима теорије система, Хабермас уважава неизоставни системски карактер политике и њену сопствену динамику и логику.

Управо то акцентовање улоге државе и њених органа јесте оно кључно место у Хабермасовој теорији по коме се његов модел демократије разликује како од Барберовог (Benjamin Barber) партиципативног модела “снажне демократије” и других партиципативних односно непосредно-демократских модела, тако и од модела које нуде његове колеге делиберативни демократи. Због тога ће тај део његове комуникативне теорије бити изложен оштрим критикама оних који сматрају да је он тиме учинио превише уступака либерално-представничкој демократији и знатно ублажио радикализам свог демократског модела. Тако ће, на пример, Вилијам Шојерман, наступајући са позиција непосредне демократије, изнети примедбе на рачун Хабермасовог модела да су ту формални законодавни, судски и извршни органи још увек стварни политички чиниоци, иако су они увелико издвојени из јавне расправе.¹⁶⁾

16) Хабермаса слично по овом питању критикује и Џејмс Боман. Међутим, он као делиберативни демократа и у том смислу Хабермасов колега не види у томе неки велики, нерешив проблем ове теорије, већ само њен «излечив недостатак који проистиче из Хабермасовог непотребно крутог спајања јавних норми са грађанским друштвом и по-

Хабермас, међутим, сматра да свако модерно, комплексно друштво мора да препусти одређене административне и економске функције оним доменима делања који су функционално спецификовани (административним инстанцама које представљају политичке структуре у ужем смислу и економским структурама), и који су регулисани и управљани одређеним специфичним медијима (какви су моћ и новац). То би, у складу с његовим гледиштем, значило да у условима комплексног друштва није могућа потпуна апсорпција система у “свет живота”. Али, оно што је у таквим условима, по њему, могуће и пожељно јесте демократизација система. Контрабалансирајућу силу држави, њеним органима и институцијама и њиховом неопходном административном планирању, Хабермас види управо у партиципацији грађана у дискурзивним процесима формирања политичке воље. Јер, у његовом делиберативном моделу циљ демократије и јесте да се, путем радикално-демократског дискурзивног процеса образовања политичке воље у јавном простору “света живота”, административни потези државе учине разумним и, тиме, да се обезбеди рационализација ауторитета, то јест власти.

На тај начин, овај аутор нуди један издиференциранији и комплекснији поглед на демократску политику у односу на републиканизам или, пак, либерализам. Одбацујући с једне стране републиканско гледиште (по коме, у његовој интерпретацији, демократија и народни суверенитет представљају вршење власти од стране народа схваћеног у смислу неког митског хомогеног ентитета) као покриће за демагошку тиранију, а с друге стране либерално шумпетеровско гледиште (по коме се демократија своди на средство за избор државних функционера путем гласања у складу са уставним поступцима, а народни суверенитет на тим путем дато овлашћење за вршење јавне власти) као онемогућавање демократске партиципације грађана, Хабермас суштински значај приписује разложној расправи која побуђује општу посвећеност демократији и учешће у њој, што са своје стране обезбеђује да се утврде и истакну разложне и рационалне политичке мере. Иако се јавна расправа, као “арена у којој се откривају, утврђују и тумаче проблеми који се тичу друштва као целине”¹⁷⁾, регулише и устројава у складу са уставним принципима, то не утиче на исход самог дискурса. Такође, грађанска удружења и уопште цивилне институције грађанског друштва сарађују у складу са формалним поступцима и с

литичких захтева (‘чињенице’) са институционализованом администрацијом» (наведено према: Френк Канингам, *Теорије демократије*, *op. cit.* стр. 280.).

17) *Ibid.*, стр. 297.

државним установама, а управо из те интеракције јавне и приватне сфере настаје “комуникативна власт” која није владавина ни неког хомогеног ентитета (у складу с републиканском логиком), ни само системских инстанци то јест изабраних званичника (сагласно логици либерала). Хабермас, стога, народни суверенитет третира као процедуру, односно као стални процес “интеракције између легалног формирања институционализоване воље и јавности коју покреће култура”.¹⁸⁾

И поред тога што се у двостепеном концепту друштва ставља нагласак на ту интеракцију система и “света живота”, ипак код Хабермаса појам “света живота” има генетичку и нормативну предност у односу на појам система, с обзиром на примат комуникативног деловања у односу на стратешко политичко деловање. Основни захтев у његовом моделу јесте да се успостави и развије пракса грађанског самозаконодавства, која мора да буде институционализована у облику права политичке партиципације. Заправо, партиципација грађана у процесима доношења одлука, уз самоодређивање и политичку једнакост, спада међу оне кључне ознаке Хабермасовог модела дискурзивне демократије. Због тога се и може рећи, како то истиче Том Мекарти, да Хабермасова декларисана опција ипак представља неку форму партиципаторне демократије.

То посебно долази до изражаја у *Кризи легитимације*, где Хабермас критикује теоретичаре елите због напуштања суштине класичне демократске теорије.¹⁹⁾ Ту се он експлиците залаже за схватање демократије као услова под којима би се “сви легитимни интереси могли испунити реализовањем фундаменталних интереса у самодетерминацији и партиципацији...”²⁰⁾ То подразумева да се морају узети у обзир интереси свих индивидуа који се могу рационалном аргументацијом генерализовати. Такође, то значи и постојање политичке једнакости у смислу једнаке дистрибуције политичке моћи, односно једнаких шанси да се политичка моћ

18) *Ibid.*, стр. 281.

19) Хабермас износи критику елиита – од Парета (Pareto) и Михелса (Michels), преко Шумпетера (Schumpeter) и Вебера (Weber), до Липсета (Lipset) и Трумана (Truman) – што демократију третирају “само као метод за одабирање вођа и опремање вођства”; јер, тиме она престаје да буде везана за политичку једнакост, а њен циљ није више рационализовање ауторитета путем политичке партиципације грађана, већ омогућавање компромиса између владајућих елита. Он закључује да је тако “супстанца класичне демократске теорије коначно напуштена. Више ниједна политички значајна одлука ... није субјект демократског формирања воље. На овај начин, плурализам елита замењује самодетерминацију људи.” Наведено према: Том Мекарти, “Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 55-6.

20) *Ibid.*, стр. 55.

примењује, како би политичке одлуке и мере биле резултат демократског формирања политичке воље. По Хабермасу, расуђивање и брига о кључним друштвеним питањима не могу да буду ограничени само на елите (политичке представнике, експерте, технократе, судије, медије и др.), већ они морају да прожимају читаво друштво које, пак, треба да буде структурирано тако да се осигура трајан процес јавног расуђивања и формирања јавног мишљења. Због тога ће оваква теоријска конструкција делиберативне демократије добити епитет “радикално егалитарне” концепције.²¹⁾

За Хабермасу, наиме, политичка једнакост постоји само ако све групе и индивидуе имају равноправан приступ политичкој јавности, тако да се сви могу оглашавати и артикулисати своје захтеве, односно тако да нико није маргинализован или искључен. Овакво схватање политичке једнакости, међутим, суочава се са проблемом постојећег либералног формализма у савременим демократским државама, јер чињеница је да политичка јавност још увек само формално представља простор једнакости. Иако сви грађани и грађанке у одређеној држави имају формално исти правни статус, то још не значи постојање једнаких могућности за све да утичу на процесе обликовања мишљења и политичке воље. Реч је о томе да је политичка моћ још увек неједнако подељена према класној, полној и етничкој припадности. Одговарајући у једном интервјуу на питање о том проблему либерално-правног формализма, Хабермас је истакао да је важно да буду осигуране стварне претпоставке за подједнаке могућности коришћења формално истих права. При том, како је рекао том приликом, то се не односи само на право политичког учешћа, него и на социјална и лична права, “јер нико не може да политички аутономно делује ако му нису гарантовани услови постојања његове приватне аутономије”.²²⁾ У том контексту, Хабермас подржава праксу одређивања квота, предлажући да она буде у виду политике “преференцијала” и то у свим секторима (образовање, запошљавање и др.) где се само тако може осигурати равноправност за историјски и структурно потиснуте групе, као што су жене и припадници етничких мањина. По његовом мишљењу, ове мере би требало да увећају могућности таквих друштвених група да учествују у политичкој моћи, мада оне имају “халоефекат”, те стога и временски карактер.

Да би учинио свој модел демократије оперативнијим и избегао замке других демократских модела и теорија, Хабермас у сво-

21) Према: Вукашин Павловић, *Грађанско друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004, стр. 139.

22) Интервју с Хабермасом: «Рационалност и политика», *op. cit.*, стр. 152.

јој комуникативној теорији полази од правила и процедура јавног дискурса и аргументативног просуђивања, али и од “децентрализованог друштва”, то јест друштва које се претвара у цивилно друштво. По њему, цивилно друштво је састављено из “оних мање или више спонтано насталих савеза, организација и покрета, чије резонанце – које у приватним животним сферама налазе друштвену основу проблема – преузима, згушњава и појачаним гласом преноси на јавност”.²³⁾ Он сматра да такво цивилно друштво, које обухвата низ мрежа и асоцијација грађана, представља посебну сферу друштва, која је подједнако различита и од државе и од економије.

На тај начин, Хабермас свој модел делиберативне демократије “смешта унутар троугла који чине *држава, тржиште и цивилно друштво*”.²⁴⁾ Ове три сфере модерних друштава се, по његовом мишљењу, примарно разликују на основу својих специфичних медија координације и интеграције, који су уједно и њихова покретачка снага (*driving force*). Тако, док је основни медијум координације политичког система, односно државе и њених институција моћ, главни такав медијум економског система, односно тржишта јесте новац; а кључни интегративни и координативни медијум цивилног друштва је солидарност, као неопходна цивилно-друштвена база за сферу демократске јавности и њен репродуктивни и интегративни механизам – слободну и отворену дискурзивну комуникацију. На основу тога, Хабермас изводи свој дихотомни концепт: систем / “свет живота”; при чему, у “свет система” смешта како политички, тако и економски систем, а у “свет живота” (*Lebenswelt*) цивилно друштво и њему кореспондентну сферу јавности.

Једна од најзначајнијих критика упућених на рачун Хабермасове концепције демократије, односи се управо на ову поделу недржавне сфере на цивилно друштво и економију, односно на издвајање читавог подручја економије и тржишта из сфере цивилног друштва. Тако ће, на пример, Џон Кин (John Keane) назвати то једном “несрећном аналитичком поделом”, истичући да Хабермас губи из вида чињеницу да су и нека економска удружења грађана, попут синдиката и удружења послодаваца односно професионалних и цеховних удружења, такође део цивилног друштва.²⁵⁾

23) *Ibid.*, стр. 147.

24) Вукашин Павловић, *Цивилно друштво и демократија*, *op. cit.*, стр. 137.

25) Џон Кин сматра да је Хабермас ту пошао од погрешне претпоставке да економски актери никада не врше, то јест немају функције у друштву. Као примере који то оповргавају, Кин наводи: доприносе које економски актери дају добротворним установама, радничке кампање за неговање грађанских слобода (попут кампање Солидарности у Пољској) и иницијативе синдиката за супротстављање расизму на радном месту. Такође, овај аутор уочава да је тако уско дефинисано цивилно друштво, представљено као економски па-

Хабермас, међутим, настоји да покаже како ове друштвене сфере имају потпуно различиту логику деловања: док системи управљани медијима моћи и новца стратешки делују, водећи се “инструменталним умом”, то јест циљном рационалношћу; друштво у јавном простору делује комуникативно, водећи се “практичном” или, како је он још назива, комуникативном рационалношћу. Полазећи од свог закључка да постоје сталне тенденције система да колонизују свет живота, подређујући га својим системским императивима (економској и политичкој моћи), Хабермас инсистира на томе да друштво мора да се ослободи од тих нелегитимних утицаја, како би могло да комуникативним деловањем врши рационализацију власти, односно како би се путем рационалних дискурса у јавном простору административна власт трансформисала у комуникативну власт. Ова комуникативна власт, пак, подразумева такав процес политичког одлучивања који би укључивао јавно расуђивање кроз дискурзивну партиципацију грађана и њихов ефективни утицај, а не само административно стратешко планирање.

Делиберативна јавност представља, дакле, онај суштински елемент, односно формативни чинилац дискурзивне демократије. Појмови јавности и јавне сфере, као и њима сродни појмови јавног мњења, јавног живота и јавног добра, спадају међу најпопуларније категорије савремених медијских и политиколошких истраживања и радова, али се њихов историјат обично превиђа. Хабермас је један од ретких аутора који посебну пажњу посвећују преисторији и историји настанка и развоја грађанске јавности. Оно што је дало посебан печат његовом теоријском раду и по чему ће он постати нарочито популаран и (ре)интерпретиран аутор, јесте управо његова и данас веома значајна и актуелна анализа структурне трансформације јавности кроз историјски друштвено-економски развој, коју је изнео у својој чувеној књизи *Strukturwandel der Öffentlichkeit* из 1965. године.²⁶⁾ Посматрајући јавност као историјску категорију и пратећи њен процесни карактер (процес промене њене структуре), Хабермас показује како је текао развој грађанске јавности, од њених зачетака и само пуких наговештаја, преко стицања нових об-

сивно, управо по својој дефиницији лишено било каквих имовинских средстава која би му му омогућила да одбрани или прошири свој утицај на власт. Поред тога, за Кина је спорно и то што док се на цивилно друштво гледа позитивно – као на сферу (потенцијалне) слободе, истовремено на економију се имплицитно гледа негативно – као на сферу нужде у којој говори само новац. Он критички указује на велику сличност таквог Хабермасовог гледишта с неолибералним схватањима. О томе видети у: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, “Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 26-9.

26) Наслов те књиге у оригиналном преводу би гласио: *Структурна промена јавности*, али је он у српском издању из 1969. године преведен као - *Јавно мњење: Истраживање у области једне категорије грађанског друштва*.

личја и функција, па до нестанка током историје значења и особене природе неких њених првобитних појава. Руководећи мотив за један такав обиман и захтеван, али свакако труда вредан подухват јасно се види из следећих његових речи: “Ако би нам успело да комплекс који данас, са прилично неодређености, подводимо под назив ‘јавност’ историјски схватимо у његовој структури, смели бисмо се надати да ћемо преко социолошког објашњења појма доћи до суштине нашег сопственог друштва са становишта једне од његових централних категорија.”²⁷⁾

На основу темељне анализе друштвених и политичких промена у западноевропским земљама (Енглеској, Француској и Немачкој) у периоду од XVII до XX века, а с горе поменутиим циљем објашњења суштине савременог друштва, Хабермас је дао веома лошу дијагнозу стања у коме су се нашли јавност, јавни живот и јавна свест у доба развијеног, касног капитализма, то јест његове монополистичке фазе. Његова дијагноза гласи: дезинтеграција сфере јавности, уз губитак њене контролно-критичке функције и, последично томе, криза легитимитета у процесу политичког одлучивања. Полазећи од тога, он је конципирао свој процедурални модел делиберативне и активне јавности као идеални тип којем би требало да теже сва савремена друштва, како би се остварила њихова демократизација и тиме обезбедила легитимност и рационалност у колективном одлучивању. Тај Хабермасов модел представља у ствари једну, како он сам каже, “стилизовану слику” либералног модела грађанске јавности из ранокapиталистичког периода, који сматра за један модел-узор демократске јавности.²⁸⁾

За Хабермаса је време либералног капитализма XVIII века у Европи било “златно доба” грађанске политичке јавности, то јест онога што он назива сфером приватних људи окупљених у публику која критички резонује о питањима од општег значаја. Овај аутор је, међутим, устврдио да је већ у другој половини XIX века, с почетком преображаја либерално-капиталистичког друштва у државно-капиталистичко друштво масовне културе, институција грађанске јавности постала угрожена услед отпочињања њеног декомпоновања и губитка њеног утицаја; што је временом довело до

27) Лирген Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969, стр. 11.

28) Овакво Хабермасово теоријско уопштавање, засновано на западноевропском ранокapиталистичком моделу, постаће предмет опште критике, као једна неприхватљива редукција. Поред тога, неки аутори, попут Љубомира Тадића, уочиће, везано за Хабермасову анализу јавности, једну парадоксалну чињеницу: да овај теоретичар није обухватио “плебејску јавност” (што је иначе и он сам изричито напоменуо), иако је цела његова теорија изразито социјалистички оријентисана. Видети: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, *op. cit.*, стр. 51.

тога да се она трансформисала од једног активног политичког субјекта у објекат медијске манипулације.

Промене у структури јавности и опадање њеног политичког утицаја појавили су се као последице извесних друштвено-економских тенденција тога доба. Дакле, оно што је раније чинило економску премису грађанске јавности: ситни робни произвођачи који су били истовремено и у улози власника и у улози управљача, слободно тржиште и баланс понуде и потражње, потиснуто је у корист монополских корпорација, бирократско-технократске елите и државног интервенционизма и протекционизма. променама економске структуре капиталистичких друштава у којима је држава добила нову улогу. Те нове тенденције у привредном и политичком развоју довеле су до нових социјалних подела и конфликта. Осим грађанских слојева, то јест приватно-власничких структура и њихових представника, у сферу јавних односа и политичке борбе сада ступају и раднички слојеви са својим левичарским политичким партијама, радничким удружењима и синдикатима. Тако су нова поларизација друштвене моћи и јачање нових друштвених структура на рачун класе слободних малих предузетника, уз проширену улогу државе, као и уз поткопавање приватног права и његово подређивање јавном, довеле до трансформације рано-либералног, конкурентског у развијени, државни капитализам.

Такве наступајуће друштвено-економске и политичке промене проузроковале су нарушавање раније успостављеног односа између јавне и приватне сфере. Процес декомпоновања односа међу овим раније дистинктним друштвеним сферама био је обостран: с једне стране, услед продора државе у поље приватно-привредне активности, отпочео је процес подржављења приватне сфере; с друге стране, услед преузимања нове социјалне функције од стране државе и преношења друштвених интересних сукоба на политички терен јавне власти, отворен је истовремено и процес подруштљавања јавне сфере. Резултат тог двоструког процеса, по Хабермасу, огледа се како у настанку тзв. социјалне државе, тако и у губитку антиетатистичке природе грађанског друштва и његове политичке јавности. У том процесу истовремене етатизације друштва и подруштљавања државе, Хабермас је, заправо, детектовао узрок постепеног разарања онога што је у рано-капиталистичко време чинило основу постојања грађанске јавности; а то је, као што смо видели, била одвојеност грађанског друштва од политичке државе. Нестанак границе између приватног и јавног имаће за последицу стварање једне хибридне или, како ће је овај аутор назвати, реполитизоване социјалне сфере која се не може стриктно дефинисати ни

као “јавна”, ни као “приватна”. Ова нова друштвена сфера настаје не између државе и друштва, већ из њих; у њој се “... државне и друштвене институције спајају у један једини комплекс функција који се више не може диференцирати према критеријумима јавног и приватног”.²⁹⁾ Тако је уместо јавности као међупростора посредовања између друштва и његових потреба, с једне, и државе, с друге стране, формирана једна сфера *sui generis*, као простор прожимања подржављених подручја друштва и подруштвљених подручја државе, и то без посредовања приватних људи окупљених у публику која политички резонује.

Описујући ове друштвено-економске процесе, Хабермас је настојао да покаже како су сви елементи оне класично-либералне схеме односа између приватног и јавног подручја претрпели велике промене, и како се то морало одразити и на саму структуру јавности која је такође доживела трансформацију, уз губитак политичких критичко-контролних функција и њихову замену манипулативном и демонстративном, односно реифицирајућом (поствареном) функцијом јавности. Ради се о томе да је јавност у тако измењеном друштвено-економском амбијенту пала под утицај економске и политичке моћи, па уместо да, као раније, настаје јавним критичким просуђивањем, она се сада “вештачки” ствара од стране политичке, економске и медијске елите. Ставом да је “читалачка публика која критички расправља о питањима културе замењена масовном публиком потрошача културе”³⁰⁾, Хабермас је указао на инверзивни процес у структури грађанске јавности, односно на чињеницу да публика више не учествује активно у јавном животу, већ постаје некритички рецептивна и тиме само пасиван конзумент, услед све већег уздржавања од јавног литерарног и политичког резоновања. “Резонаторска основа образованог слоја, васпитаног за јавну употребу разума (ума – прим. А. М.), распала се; публика се поцепала на мањине специјалиста који нејавно резонују и на велику масу потрошача који јавно примају.”³¹⁾ Тако је нестао специфичан облик комуникације једне грађанске публике. Хабермас оштро критикује процесе комерцијализације културе, комуникације и по-

29) Наведено према: Александар Рашић, «Проблем идентитета у сајбер комуникацији», у: *Wikipedia*, одредница «Сајбер», Интернет: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Sajber>.

30) Наведено према: Хон Кин, “Структурни преображаји јавне сфере”, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 370. Слично гласи и наслов једног поглавља у Хабермасовом *Јавном мњењу*: «Од публике која резонује о култури ка публици као потрошачу културних добара» (Ј. Х., *Јавно мњење, op. cit.* стр. 202.).

31) *Ibid.*, стр. 221.

литике, увиђајући опасности од таквог продора конзумеризма у све области друштвеног живота.

Критикујући јавно мњење у савременим друштвима у којима се све одвија под принудом тржишних закона, он жели да покаже како се и само резонување претвара у потрошњу. Јавно мњење, које се некад успостављало из комуникационог комплекса публике приватних људи који критички резонују, једним делом се декомпоновало у пуко мњење – неформална, лична мишљења приватних људи, без публике (“нејавна мњења”), а другим делом се концентрисало у формална мишљења публицистички активних институција (“квазијавна мњења”³²) и “јавно манифестована мишљења”³³). Услед тога, уместо ранијег јавног мњења, формираног путем јавне и рационалне политичке дебате, сада је на делу нејавно мњење које је административно инструирано, како би по потреби могло бити мобилисано за аklamацију или злоупотрбљено за самолегитимацију. То значи да јавно мњење више и не постоји као такво, већ да постоје само извесне тенденције које у датим околностима делују у правцу његовог стварања.³⁴

На тај начин је јавност постала део система управљања и социјалне контроле, што је изазвало кризу легитимитета у процесима политичког одлучивања, омогућавајући да борба партикуларних интереса замени рационални консензус и општи интерес, а чиме ће и сама демократија бити доведена у питање. Може се, наиме, рећи да, према овом становишту, основу противречност позног, развијеног капитализма и даље представља оно што је била Марксова главна тема – идеолошко камуфлирање подређивања оп-

32) Хабермас одређује “квазијавна мњења” као формална мишљења саветодавних, утицајних и меродавних органа са политичким или политички релевантним компетенцијама (као што су: кабинети, комисије влада, управне инстанце, парламентарни одбори, партијска вођства, комитети удружења, управе концерна, синдикални секретаријати и сл.), која циркулишу у релативно уском кругу. Иако ова квазијавна мишљења могу бити упућена широкој публици, за Хабермаса она не испуњавају услове јавног резонувања према класично-либералном моделу; јер су, као институционално ауторизована мишљења, стално привилегована и, такође, не постоји никаква узајамна кореспонденција између њих и неорганизоване масе публике.

33) “Јавно манифестована мишљења” Хабермас такође сврстава у формална мишљења, али их разликује од “квазијавних”. Њих одређује као она мишљења која се јавно демонстрирају путем масовних средстава од стране група које учествују у вршењу политичке власти и уравнотежавању моћи, а с циљем да се, путем таквог диригованог публицистичког утицања, постигне плебисцитарна сагласност посредоване публике.

34) Због таквог стања ствари, по мишљењу Хабермаса, јавно мњење се може само компаративно дефинисати: степен јавности једног мњења мери се по томе у којој мери оно произлази из интерне јавности неке организације или органа, и у којој мери та интерна јавност комуницира са екстерном јавношћу која се публицистичким каналима, преко средстава масовне комуникације, формира између друштвених организација (пре свега удружења и партија) и државних институција.

штих интереса приватним интересима. Посебно се указује на то да је држави, која у све већој мери интервенише у процесима производње и дистрибуције ресурса, компензујући на тај начин масивне дисфункције тржишта, све више потребан легитимитет масовне лојалности. У томе се види узрок тога што административно-војна, као и финансијско-индустријска олигархија, колонизујући “свет живота”, то јест друштво и сферу јавности, теже да, путем дезинформација, утаје чињеница, уцена, манипулација, прикривеног или отвореног насиља, своје искључиво приватне интересе универзализују, односно да их представе као опште. Да се не би открило то поистовећивање партикуларних интереса са општим интересом, јавност се систематски ограничава у свом рационализујућем потенцијалу. Хабермас примећује да је у таквим условима касног капитализма, у којима се одлучивање повукло из простора јавности, идеја о грађанском самозаконодавству (идеја да су заинтересовани грађани истовремено и адресати и аутори политичких одлука од општег интереса, на тај начин што им обезбеђују легитимитет путем рационалне сагласности постигнуте кроз аргументовану одбрану у јавној дискусији) постала архаична; јер закони сада делују само као регулатор конфликта између олигархијских интереса и то је све. Међутим, како су, у складу са дискурзивном теоријом, легитимни само они интереси, и на њима засноване одлуке, који су у слободном и јавном дијалогу грађана одбрањени као општи интерес, отуда, по овом схватању, у позном капитализму постоји перманентна криза легитимитета, која се манифестује у виду легитимацијског дефицита у процесима политичког одлучивања.³⁵⁾ Дефицити легитимитета, како каже Хабермас, настају увек када се не подударају аутори и адресати политичких одлука, то јест када се круг оних који учествују у демократском одлучивању не поклапа са кругом оних које те одлуке погађају. Услед таквих хроничних дефицита легитимације, политичко-административне структуре могу да доносе политичке одлуке које су наводно у општем интересу, а у ствари су само резултат компромиса њихових посебних интереса.

Оно што Хабермас разоткрива и што жели да учини читим јесте то да се такве политичке одлуке не би могле одбранити, то јест не би могао да им се обезбеди легитимитет у општој јавној расправи грађана о томе шта је у њиховом заједничком интересу, уколико би се та расправа водила без прикривања чињеница, стра-

35) Феномен кризе легитимитета, својствен друштвима позног капитализма, Хабермас подробно разматра у својој и данас веома утицајној књизи из 1973. године: *Проблеми легитимације у касном капитализму*. Видети: Jürgen Habermas, *Problemi legitimitacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.

тешког дезинформисања, застрашивања и општег заглупљивања помоћу апологетске штампе и медијских психолошких манипулација; дакле, без масовне производње идеолошких мистификација и системског слабења компетенције бирача. Јер, без тих механизма утицаја, то јест када снажни партикуларни интереси не би систематски колонизовали простор јавности, грађани би у јавној расправи друкчије одлучивали о томе шта је опште добро, шта је јавно релевантно и у општем интересу, него што о томе одлучују њихови политички представници.

На основу овакве критичке анализе модерних позно-капиталистичких друштава, можемо закључити да је с Хабермасовог комуникацијско-теоријског становишта, по коме је дискурзивна комуникација основна норма демократије и извор легитимације демократског одлучивања на свим нивоима, “савремени капитализам неморалан и нелегитиман”.³⁶⁾ И не само то. По Хабермасу, у једном таквом систему који је плебисцитарног карактера не може ни постојати права, суштинска демократија, већ само њен сурогат.

Овај аутор, дакле, не прихвата ни модерно-либерални ни неолиберални модел јавности, али исто тако он не прихвата ни републикански модел јавности (што је у сагласности с његовом начелном критиком либералистичког и републиканског модела демократије). Републикански модел јавности полази од тога да су сва политичка питања јавна и, обратно, да су сва јавна питања политичка, па сходно томе и да је јавни живот идентичан политичком, то јест заједничком животу који је усмерен пре свега на остварење општег добра заснованог на консензусу о етичко-културним вредностима заједнице. Због тога његови заступници и сматрају да се сфера јавности не може ограничити само на “форуме јавног ума”. Републиканци, наиме, не инсистирају на строгом разграничењу између јавне и приватне сфере, те у њиховом моделу не постоји, за разлику од класично-либералног, забрана преласка између тих сфере. Та порозност граница између јавне и приватне сфере може опасно угрозити приватни живот људи³⁷⁾, као и што републиканска

36) Према: Вацлав Бјелоградски, *Антиномије глобализације: Просвећено друштво 2000.*, прев. Ана Адамовић, Интернет: <http://b92.net/casopis-rec/58/pdf/05.pdf>.

37) Феномен када се сфера интимног живота људи често налази на удару јавног интересовања, Ричард Сенет (Richard Senet) назива “тиранијом интимности”. Да би се интимност заштитила, тј. истисла из јавне интеракције, он предлаже реритуализацију јавног простора, помоћу таквих средстава као што су: маске, глума, игра и сл. Такође, и неки други аутори указују на то да мешање сфере носи опасност од тоталитаризма. Тако, на пример, Хана Арендт, мада и сама подржава неке републиканске идеје, упозорава да улазак интимне сфере у јавни простор, уз политичку контролу тог простора, представља тоталитарну претњу. По њој, то је био основ јакобинског терора из доба Француске револуције, као и основ неких других тоталитарних облика владавине. Зато ова ауторка

брига о општем добру грађана може водити угњетавању мањинских етно-културних група које се не уклапају у доминантни вредносни систем; а то, све заједно, у крајњем исходу може створити “политички тоталитет” (Ј. Хабермас) или, другачије речено, “тиранију заједништва” (Ђ. Павићевић). У контексту тога, Хабермас износи оцену да републикански модел јавности представља “покушај да се сфера јавности ревитализује као квази-државни сервис са децентрализованом самоуправом који ће, коначно, друштво развити до политичког тоталитета”.³⁸⁾

Због тога, желећи да избегне опасности које са собом носе како модерно-либерални и неолиберални модели јавности (опасност од структурног кривљења јавности, као и од кризе легитимитета), тако и републикански модел јавности (такође, опасност од структурног искривљења јавности, као и од гушења интересног, етничког и етичко-културног плуралитета), а да истовремено ипак задржи неке њихове предности, Хабермас је конципирао свој процедурални модел делиберативне јавности као један идеалтип радикалне демократије, коме треба тежити како би се у пракси успоставила суштинска, “права” демократија. У конструисању тог концепта, како смо већ истакли, он је пошао од класично-либералног модела јавности као модела-узора, али уз вршење извесних корекција и његово прилагођавање савременим демократским друштвима и њиховим цивилизацијским достигнућима у развоју људских и грађанских права.

Први и најважнији отклон који Хабермас прави у односу на класично-либерални модел-узор јесте његово одбацивање идеолошке тежње класичног либерализма да се поистовети приватни власник с човеком уопште, односно мњење *bourgeois*-а с мишљењем *citoyen*-а и, на основу тога, да се изједначи грађанска јавност, коју су чинили само власници и образовани, са јавношћу уопште. Ту се он посебно осврће на Кантову (Immanuel Kant) политичку филозофију која, иначе, у његовој анализи грађанске јавности заузима посебно место. Хабермас одобрава Кантово схватање јавности не само као методе просветитељства, већ и као принципа правног поретка у републици (у смислу посебног облика владавине који, сходно свом називу потеклом од латинског *res publica*, и почива у јавности), али истовремено критикује његово редуковање публице

и подвлачи важност строгог међусобног разграничења сфера, уз то да јавност остане сфера хоризонталне једнакости људи. О томе видети у: Ђорђе Павићевић, «Јавност», у: Ђорђе Вукадиновић, Предраг Крстић (урс.), *Критички појмовник цивилног друштва* (I), Група 484, Београд, 2003, стр. 171-2.

38) Jürgen Habermas, “Three Normative Models of Democracy”, *Constellations*, Vol. 1, No 1, Apr. 1994, Issue 1, стр. 7.

само на оне који поседују приватну својину и образовање. То је у складу са Хабермасовим инсистирањем на фундаменталној разлици између јавности као идеје и јавности као идеологије. Јавност као идеја нужно мора да подразумева принцип опште приступачности или опште доступности, јер без тога, једноставно, јавности и нема. Хабермас то изражава формулацијом да “јавност из које би одређене групе биле *eo ipso* искључене, није само непотпуна, већ и није никаква јавност”³⁹⁾

Даље развијајући свој модел, он налази решење за превазилажење опасности од структурног кривљења јавности у дефинисаним правилима и процедурама делиберативне комуникације, који би омогућили да се унутар сфере јавности постигне рационално мотивисан консензус, то јест сагласност заснована на добрим разлозима, а не на сили или односима моћи. Дакле, да би се заштитио од пратећих опасних последица евентуалног искривљења структуре политичке јавности, процедурални модел дефинише сферу јавности као арену за откривање и тумачење опште-друштвених проблема на бази такве комуникације која се одвија по конституционализованим правилима и процедурама (што значи да је о њима постигнут формални консензус), и чији “... погрешиви исходи уживају претпоставку рационалности”⁴⁰⁾ Такође, таква комуникација унутар јавног простора мора да буде слободна, а то значи да јавност не сме да буде под утицајем две врсте друштвене моћи: политичке моћи која тежи да контролише циркулацију информација и утицаја између државе и цивилног друштва, односно да изазове закрчење реципрочног протока њиховог утицаја, и економске моћи која тежи да, путем утицаја новца, комерцијализује сферу јавности. Хабермас сматра да се друштвеним механизмима одбране могу избећи ови утицаји административне моћи и новца, а тиме и системска колонизација “света живота” и његове сфере јавности. У том случају, по његовом мишљењу, правила и процедуре ослобођене комуникације су довољни да се обезбеди селекција јавно релевантних, то јест легитимних од оних нелегитимних захтева цивилног друштва.

Из изложеног, пажљивом анализом можемо утврдити да Хабермасов процедурални модел делиберативне јавности садржи најмање пет кључних елемената/услова. То су: 1. публика која критички резонује о политичким питањима од општег значаја – услов да

39) Јирген Хабермас, *Јавно миље*, *op. cit.*, стр. 110; исто: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, *op. cit.*, стр. 45.

40) Jürgen Habermas, “Three Normative Models of Democracy”, *Constellations*, *op. cit.*, стр. 9-10.

постоји активни јавни живот; 2. принцип општости – услов да сви грађани могу имати ефективан утицај у јавном животу; 3. принцип доступности – услов да публици, то јест грађанима стоје на располагању физички и концептуални ресурси за формирање судова и делиберативно општење с другим грађанима; 4. теме – услов да теме које су на дневном реду јавних форума морају бити значајне, у смислу да се тичу свих, а то подразумева и један додатни услов – да се од публике не смеју скривати релевантне чињенице и информације од јавног значаја; и 5. правила и процедуре комуницирања – они морају бити такви да могу обезбедити рационални консензус, заснован на ваљаним аргументима, а не на сили или доминацији, то јест односима моћи. Ови елементи, заправо, представљају структурне елементе делиберативне јавности, који би требало да функционишу према властитим унутрашњим законитостима да би публика могла да успешно обавља своје функције и врши ефективан утицај на демократски процес одлучивања; у супротном, долази до њиховог кривљења, а тиме и до настанка опасности по ефикасно комуникативно деловање јавности. Неки ће међутим констатовати да је због тих услова у делиберативном моделу појам јавности претпостављен превеликим нормативним очекивањима, слично као и у неким другим демократским моделима (на пример, класично-либералном или републиканском). Но, треба имати у виду да је овде, наравно, реч о идеализованим условима функционалне и активне јавности, у чијој основи лежи претпоставка конвергенције друштвене рационалности, општег добра, слободе и правде.⁴¹⁾

41) Има такође и оних критички оријентисаних аналитичара који не губе из вида ту идеализацију Хабермасовог модела јавности али, управо позивајући се на њу, упозоравају да ближе испитивање ових услова показује њихову нејасност, начелну презактевност и тешку спроводивост, те да се на основу тога може довести у питање и поменута претпоставка да у тим условима постоји конвергенција или узајамно приближавање наведених друштвених вредности. На то указује и Ђорђе Павићевић када наводи нека отворена питања која се намећу у вези са појединим условима овог модела јавности. По њему, таква питања су на пример: “На шта се односи квантификатор *сви* у синтагми сви грађани?” (овај проблем се посебно истиче у феминистичким критикама, али суштина њихове аргументације – да се иза тог квантификатора “сви” увек крију одређени облици доминације – може се применити на све дискриминисане групе); затим, “Како се утврђује шта сви грађани мисле?” (ово питање је у средишту методолошких спорова који се воде између две крајње теоријске позиције – с једне стране су они теоретичари, пре свега социолози, који предност дају “квантитативној анализи” као једином поузданом методу истраживања јавности, уз позитивирање и глорификовање јавног мњења, док су с друге стране они теоретичари који у својим “квалитативним анализама” одбацују корисност квантификације, истичући да оно што се тим путем представља као јавно мњење заправо и не постоји); или рецимо питања “Како се мери јавни утицај публике, односно ко је и на који начин овлашћен да ауторизовано тумачи вољу грађана?”. Ђ. Павићевић закључује да на свако од ових питања постоји више одговора који отварају дубоке проблеме из области различитих специјализованих дисциплина, као што су: етика, социологија, политикологија, епистемологија и др. (Према: Ђорђе Павићевић, “Јавност”, *op. cit.*, стр. 167-8.)

Хабермасова теорија, међутим, није конзистентна у погледу простора који се оставља овом утицају јавности на политичко одлучивање. Његов дискурзивни модел демократије ту варира: од почетне радикално-партиципативне варијанте; преко двостепеног концепта друштва у *Теорији комуникативног деловања*, где је овај радикализам ублажен, а по неким мишљењима и потпуно елиминисан, уз остављање само посредног утицаја јавности; па до његовог поновног, мада у блажем степену, радикализовања у *Фактицикету и важењу*, реконцептуализацијом захтева за снажном демократизацијом путем нових форми партиципације.

Може се рећи да је у новије време Хабермас прибегао вршењу извесних корекција на свом моделу јавности, донекле мењајући претпоставке од којих је раније полазио, како под утицајем оштрих критика које су непрестано стизале са различитих теоријских позиција на рачун његове концепције, тако и због прилагођавања новим емпиријским условима који су у нечему демантовали његове почетне тезе, али, како се чини, желећи такође и да додатно ојача своју позицију антрополошког оптимизма, заснованог на његовој просветитељској вери у рационалност човека и могућност даљег демократског развоја људског друштва.

Опште место међу његовим критичарима леве оријентације, односно онима који наступају са становништва непосредне демократије, представља већ поменута примедба да је Хабермас у свом моделу оставио и сувише простора системском деловању државних институција, а на уштрб директне политичке партиципације и ефективног утицаја јавности. По овим критичким мишљењима, он је заправо остао у оквирима постојећих либералних демократија, не нудећи уопште неки функционалан алтернативни модел јавности. Тако ће, на пример, Фрејзерова (Nancy Frazer) рећи да његов модел чини сферу јавности преслабом, јер јој оставља само посредно дејство на политику путем утицаја на законодавце. Очигледно уважавајући ове критике, Хабермас ће у свом делу *Фактицикет и важење* (1992.) дати сфери јавности истакнутију улогу у формирању политичке воље путем демократских дискурзивних процеса. То ће посебно доћи до изражаја у супституисању његовог првобитног “опсадног модела” новим “моделом бране”. “Модел опсаде” који је Хабермас изложио у *Народном суверенитету као процедури* (1988.) одговарао је његовом двостепеном концепту друштва из *Теорије комуникативног деловања*. Он је полазио од тога да “политичка тврђава” треба да буде опседнута од стране делиберативне јавности, односно грађана који настоје да путем јавних дискурса утичу на процесе одлучивања, али тако да при томе

немају освајачке намере. Тиме се желело нагласити да комуникативна моћ грађана, обликована демократским поступком у кругу јавности, треба да утиче на административну моћ са ограниченим циљем њеног програмирања и контролисања, без побуда за њеним освајањем. Јер, како је истицао Хабермас, само у тим оквирима утицај мишљења која конкуришу у политичкој јавности може да буде стваран. Реч је о покушају да се дискурзивни модел демократије учини оперативнијим, тако што би се политичка партиципација грађана кроз дискурзивне процесе обликовања политичке воље, прилагодила потреби за нужним очувањем динамике самог политичког система, како би његово функционисање остало неуgroжено. Сам Хабермас је касније објаснио да је тада употребио слику “опсаде” бирократске власти посредством комуникативне моћи грађана да би онемогућио класичну представу о револуцији као освајању и разбијању државне силе. Међутим, очигледно схвативши да је “опсадни модел” сувише дефетистички и да његова концепција радикалне демократије ту наилази на проблем, он ће у *Фактицитету и важењу* поставити нов модел – “модел бране”. Он, пак, подразумева да постоји државно-правно створени политички систем са центром и периферијом, и да се утицај грађана на центар, што значи на државне органе као што су парламент, судови и влада, врши на тај начин што се демократским и државно-правним поступцима остварују комуникацијски утицаји са периферије (из друштва) на бране (рубне структуре одлучивања). Сада се, између осталог, акценат ставља на право као средство којим се, у политичком кружењу моћи, комуникативна моћ трансформише у административну. Хабермас сматра да овај модел бране више рачуна са даљим развијањем демократизације него модел опсаде, као и да је прикладнији постојећој ситуацији која се карактерише оним што он назива ширењем права (*Verrechtlichung*) у комуникацијски структурираним областима деловања, па тиме и у самој политици. Под ширењем права у политици, он подразумева постојећи тренд протезања политичког одлучивања од парламента и владе до уставног суда. Тиме се, по његовом мишљењу, ремети класично схватање поделе власти; јер управа и правосуђе, као инстанце које би требало да примењују право и имају само ограничен утицај на одлуке законодавних инстанци, имплицитно преузимају улогу споредног законодавства. Хабермас објашњава да до овога долази због тога што су материје које изискују правно регулисање данас често такве да их политички законодавац не може довољно одређено регулисати, па се онда њихово конкретизовање и даље правно обликовање препушта управи и правосуђу, услед чега ове инстанце имају пре функцију утемељивања него примене права. Стога, да

би ово споредно законодавство било легитимно, неопходне су нове форме учешћа демократске јавности: “део демократског обликовања хтења мора сам да продре у управу, а правосуђе, које даље уобличије право, мора да се оправда пред проширеним форумима правне критике”.⁴²⁾ По Хабермасу, “модел бране” управо конципира услове за то.

Потребу за већом демократизацијом процеса политичког одлучивања, он ће потврдити и на другом месту, где предлаже да се уместо слабих јавности као централних политичких институција либералне демократије, у којима се води делиберативна расправа о политичким и друштвеним питањима утемељеним на личним искуствима обичних грађана, успоставе снажне јавности које би деловале унутар истог таквог дискурзивног оквира, али успевајући да скрену пажњу формалног система на заједничка питања и бригу о њима.⁴³⁾ Поред тога, може се приметити да Хабермас прави још један помак, напуштајући своје раније схватање јавности као једног јединственог и монолитног субјекта и прихватајући тезу о мултипликованој сфери јавности, односно о постојању многострукости ових сфера које се налазе у међусобно преклапајућем и конвергирајућем односу, али исто тако и у односу конфронтације. То је већ очигледно и из његове наглашене употребе именице “јавност” у множини, када у *Between Facts and Norms* (*Између чињеница и норми*) говори о слабим и снажним јавностима (*weak and strong publics*). Тако коригујући свој приступ, он је показао како уважавање и прихватање оправдане критике може бити веома конструктивно.

У критици Хабермасовог модела јавности значајан простор је посвећен управо оспоравању те његове првобитне тезе о конституисању јавности као једне јединствене друштвене сфере са развијеном заједничком свешћу о општем добру. Значајан допринос тим оспоравањима Хабермаса, па тиме и његовом самокориговању, дали су теоријски представници неких нових или алтернативних друштвених покрета, попут феминистичког и других, који су уместо таквог монолитног концепта развили плуралистички концепт базиран на уважавању разних друштвених диверзитета. Такво редефинисање Хабермасове теоријске парадигме, које су извршили како неки његови критичари, тако делимично и он сам, последица је општег научног тренда у напуштању промишљања јавности као унисоне друштвене сфере, због уважавања постојећег реалитета,

42) *Ibid*, стр. 143.

43) О томе видети: Stephen Grodnick, “Rediscovering Radical Democracy in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, *Constellations*, Vol. 12, No 3, 2005, стр. 392-408.

и преласку на проучавање плуралитета таквих сфера различите величине (од микро-, преко мезо-, до макро-сфера јавности⁴⁴⁾) у савременим друштвима. Овакаве измене у теоријском приступу биле су нужне услед развоја нових комуникацијских технологија које су довеле до промена то јест преструктурирања просторних оквира јавне комуникације, односно до новог структурног преображаја јавног простора.

Данас се управо чине бројни подухвати у правцу настојања да се Хабермасов концепт обогати новим садржајем и прилагоди савременим условима нових медијских технологија, а посебно развоју Интернета, као најпознатије и највише коришћене светске компјутерске мреже.⁴⁵⁾ Тако, иако се сам Хабермас није бавио (пре) испитивањем своје теоријске концепције јавности у контексту сајбер-простора (*cyberspace*)⁴⁶⁾, конституисаног као нова виртуелна сфера јавности унутар компјутерске комуникације, то су учинили бројни његови аналитичари и интерпретатори, настојећи да утврде да ли и у којој мери ова нова виртуелна јавност задовољава оне високе нормативне захтеве које је он поставио као услове демократског јавног простора. У оквиру тих промишљању развиле су се различите, па и међусобно опречне теоријске оријентације; али, у сваком случају, можемо рећи да и даље остаје отворено питање да ли је Интернет нова сфера јавности и, ако јесте, колики су њени демократски потенцијали, односно како она може ефективно утицати на процесе политичког одлучивања.

Хабермасова теорија јавности има неспоран значај, који се огледа пре свега у разоткривању процеса структурне трансформације јавности и конструктивној критици пратећих процеса «деде-

44) Овакву тројну поделу јавних сфера на основу критеријума величине, то јест просторног обухвата, изводи Джон Кин. О томе видети више у: Александра Мировић, “Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва”, *Српска политичка мисао*, 1-2/06, ИПС, Београд, 2006, стр. 197-212.

45) У последње време све се више истиче да нова компјутерска технологија, а посебно Интернет и протезање његове употребе на широку публику од раних 90-их година прошлог века, представљају један крупан корак напред у технолошкој еволуцији политичких средстава. Јер, поред науке и бизниса, Интернет су почели да користе и дискусионни кругови, лобисти, политичке организације, партије, професионалне политичке агенције и владе, и то у своје политичке сврхе. Према неким подацима, у јесен 1996. више од трећине од око четрнаест милиона корисника Интернета у САД приступило је овој мрежи због политичких информација. (Према: Hubertus Buchstein, “Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy”, *Constellations*, Vol. 4, No 2, 1997, стр. 248.)

46) Под концептом *cyberspace*-а, код нас угланом превођеног као “сајбер-простор”, подразумева се једна виртуелна сфера јавне друштвене интеракције кој се одвија путем компјутерске сајбер-комуникација. “Бити *on line* значи бити присутан у виртуелној јавности. Супротно томе, категорија *off line* означава позицију битисања изван Интернет заједнице” (Александар Рашић, “Проблем идентитета у сајбер комуникацији”, *op. cit.*, Интернет: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Sajber>).

мократизације», као и у формулисању захтева за постављањем јавне аргументативне расправе у средиште демократског процеса. С друге стране, његов модел делиберативне јавности у свом иницијалном облику, што значи са извесним њему својственим ограничењима, не може да буде потпуно адекватно аналитичко средство за разматрање савременог друштва и његове усложњене, мултипликоване и глобализоване сфере јавности. За те сврхе, потребно је извршити његову надоградњу и делимично редефинисање. Али, и поред тога, нови емпиријски услови не умањују нормативни потенцијал Хабермасовог концепта, јер он пружа још увек релевантну вредносну основу за нова теоријска промишљања и покушаје (ре)дефинисања савременог феномена јавности, подложног све већем усложњавању у постојећим условима глобализације.

Ако бисмо, пак, желели да сумирамо Хабермасово схватање демократије у целини, могли бисмо рећи да и за његову концепцију важи Драјзекова оцена дискурзивног модела демократије: да је он «пре делиберативан него агрегативан, пре републикански него либералан, комуникативан него стратегијски, без респектовања граница политичких јединица, следи више цивилно друштво, него државу и у сагласности је више са ширим него са уским дефиницијама политике».⁴⁷⁾

Радикално тематизујући претпоставке демократије и озбиљно схватајући њена обећања, Хабермас је конструисао свој дискурзивни модел, који показује да тако појмљен демократски процес одлучивања не представља само једноставну форму, већ и једну, у својој суштини, врло компликовану и захтевну активност. Због тога се намеће питање о ефектима овог демократског модела, које се односи на то да ли он може евентуално наћи примену у пракси и какве су у том случају импликације које производи; или, пак, он може да фигурира само на нормативном нивоу, као модел у чијем је средишту жеља за хармонијом сегмената таквог људског деловања какво је политичко одлучивање, а који се могу довести у везу једино на високом нивоу апстракције; и коначно, ако је реч о овом другом, да ли је то онда, са емпиријске тачке гледишта, у најбољем случају један идеалан модел, коме би требало тежити и чије би нормативне захтеве требало у што већој мери испунити, како би се постигла већа демократизација савремених друштава.

Међу ауторима који се баве анализом и интерпретацијом Хабермасовог дискурзивног модела могу се наћи различити одговори на ово питање. Наиме, иако су у већини они који овај модел трети-

47) Наведено према: Вучина Васовић, *Савремена демократије I*, *op. cit.*, стр. 61.

рају искључиво као нормативни и апстрактни концепт, указујући на његове утопијске димензије и немоћност његове практичне примене у постојећим условима, ипак има, и то у последње време све више, и оних који га не сматрају потпуно апстрактним, јер виде могућности за његову имплементацију или чак истичу да он, заправо, у неком степену и на неким нивоима друштвеног система већ функционише у пракси.

Сам Хабермас, пак, одговарајући на разне критике, често подвлачи да је то један нормативни модел који се, сходно томе, може анализирати само према нормативним критеријумима. Тако ће на једном месту у своју одбрану рећи да он «као социолог мора знати да постоји континуум између чисто фактички уобичајене и нормативно ауторизоване моћи»⁴⁸⁾, и да се сви императиви постављени у његовом концепту морају третирали према образцу нормативних захтева. На другом месту он је још прецизнији када истиче да у његовом моделу «... комуникацијске форме цивилног друштва, које произлазе из чисто одржаване приватне сфере и комуникацијски токови виталне јавности, који су смештени у либералну политичку културу, носе терет нормативног очекивања».⁴⁹⁾ Овде Хабермас додаје и то да се у друштву ништа не може променити без утопијских представа, као и без утопијских енергија повремено делотворних и иновативних социјалних снага, али истовремено наглашава да то не значи да сама теорија мора да буде, као код Блоха (Ernst Bloch), утопија. За њега, дакле, «пројекат модерне» нема утопијску сврху, иако се, према његовом сопственом признању, не може остварити без утопијских енергија.

Сагласно таквој самоперцепцији свог модела, Хабермас га третира као један идеални тип који пружа нормативне смернице чијим руковођењем би могле да се отклоне или, барем, ублаже неке несавршености постојеће демократске праксе. То он посебно наглашава у својим одговорима на једну од најчешће му упућиваних критика да његов модел представља «носталгични позив на обнову идеала буржоаске јавности»⁵⁰⁾, односно спорну концепцију засновану на једном превазиђеном историјском облику јавности, који је могао да функционише у условима рано-капиталистичког друштва, али не и у индустријским то јест постиндустријским условима модерног друштва са значајно измењеном социјалном структуром и универзализацијом учешћа у политичким процесима демократије.

48) Наведено према: Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 99.

49) Интервју с Хабермасом: «Рационалност и политика», *op. cit.*, стр. 142.

50) Дон Кин, *Медији и демократија*, «Филип Вишњић», Београд, 1995, стр. 34-5.

У одбрани свог модела од оваквих критика, Хабермас даје оно већ поменуто објашњење да у његовој основи стоји само «стилизована слика» рано-либералних елемената у форми идеалног типа, подвлачећи да постоји значајна диференција између таквог идеал-типског модела и нормативног идеала који није био његова претензија.

Но, и поред овог сталног инсистирања на нормативности своје теорије, стиче се утисак да Хабермас ипак упорно настоји да је учини друштвено релевантном и применљивом, односно да је прилагоди постојећим емпиријским условима, уважавајући фактицитет у оној мери у којој је то неопходно да би могао да је функционално оспособи и оправда. Неки аутори, попут Мекартија и Хефеа (O. Höffe) или, од домаћих, Ђ. Павићевића, закључују да је он увео системске елементе у своју друштвену теорију управо из тих функционалних разлога, који немају своју потпору у нормативној основи и који, при том, могу бити противречни његовим почетним консензуалним претпоставкама. То само показује да Хабермасов модел има, с методолошког гледишта, амбивалентан карактер, који је резултат тога што он не жели да изгуби, с једне стране, критички нормативни основ, то јест рационалну утемељеност своје теорије, а с друге, њену практичност, односно делотворност радикално-партиципативне демократије у савременом, масовном и плуралистичком друштву са високо диференцираном модерном културом и различитим погледима на свет његових чланова. Због тога он покушава да у свом моделу изврши посредовање ова два методолошка приступа (нормативног и емпиријског) на начин који би задржао компаративне предности и једног и другог. Критичари, међутим, у таквом комбинованом приступу виде проблем; те се, како каже Ђ. Павићевић, отвара питање «да ли се морамо одрећи једног у прилог другог, то јест да ли морамо дати примат предметном подручју или његовом методском утемељењу».⁵¹⁾

Међу онима који одричу могућност имплементације Хабермасовог дискурзивног модела истичу се пре свега они који оспоравају применљивост и сврсисходност делиберативне демократије уопште, па тиме и овог модела, јер сматрају да се у масовном плуралистичком друштву никако не може постићи сагласност око општег добра, па ни путем рационалне расправе, у шта верују делиберативни демократи. Тако, Шантал Муф (Chantal Mouffe), полазећи са позиције радикалног плурализма, тврди да су спорови о општем добру не само тешко решиви, већ и нерешиви, као и да је само њихово постојање од суштинске важности за демократску политику. Другим речима, то би значило да без оваквих спорова

51) Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *op. cit.*, стр. 100.

нема ни демократије; а из тога произлази да је залагање за њихово консензуално решавање путем делиберативне расправе – што је у крајњој инстанци циљ и Хабермасовог модела – усмерено против демократије.

Међутим, и они аутори који не мисле да се сагласност о општем добру и демократија међусобно искључују, проналазе друге потешкоће за примену дискурзивног модела. Пре свега, полази се од тога да је такав начин одлучивања, који би укључивао велике дебате о свим кључним питањима, нереалан. Поред тога, указује се на крхкост предвиђених начина одбране друштва од нелегитимних утицаја политичке моћи и новца и, тиме, од системске колонизације сфере јавности; а без друштвеног ослобађања од тх утицаја, по условима које је сам Хабермас поставио, не може се формирати комуникативна моћ, па онда ни остварити ефективан утицај грађана на одлучивање и рационализација власти. Такође, истиче се и да Хабермасово ослањање на конвергенцију слободе и рационалности, иако софистицираније у односу на просветитељско схватање, представља утопијску димензију у његовој теорији. У том контексту, упућује му се примедба да у свом концепту «занемарује општи утицај ирационалне и, чак, первертиране страсти у људској мотивацији... (и) ... улогу такве мотивације у... стварању политичке воље нације (као) и јасно неуротичне структуре рационализације»; при чему се под «неуротичном рационализацијом « мисли на оне јавне дискурсе у којима се користе познати механизми неуротичне одбране ставова, као одбране која је «рационално структурирана, али дубоко ирационална у општем облику понашања».⁵²⁾ У вези с тим, наглашава се и то да не мора за сваког човека да буде оправдан захтев за рационализацијом политике и власти, «... нарочито онда ако му нека нерационална политичка констелација може обезбедити привилегован положај».⁵³⁾ Уз то, сматра се и да сама Хабермасова вера у демократски потенцијал језика и комуникације има утопијски карактер, па се доводи у питање могућност заснивања политичког деловања на претпоставкама чисто језичког споразумевања. Албрехт Велмер (A. Wellmer) показује бесмисленост тога када каже да, ако би икада у будућности била достигнута Хабермасова идеална комуникативна заједница, тада би то значило крај сваког облика људске комуникације, додајући да су већ у самој идеалној комуникативној заједници «негирани услови могућности онога шта се идеализира».⁵⁴⁾

52) Наталија Мићуновић, «Комуникативним деловањем до друштвених промена», *op. cit.*, стр. 112.

53) Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *op. cit.*, стр. 98.

54) Интервју с Хабермасом: «Рационалност и политика», *op. cit.*, стр. 149.

У оквиру тога, посебно се указује на утопизам Хабермасове комуникативне етике. То је тачка на коју се концентрише приговор Бенхабибове. У жељи да докаже утопијске моменте у његовој «когнитивистичкој етици језика», она ставља акценат на Хабермасово инсистирање да су «универзализибилне интерпретације потреба» у средишту моралних дискурса, односно на оно место у његовом есеју *Теорије истине* (1973.) где се износи тврдња да примерен језик морала «дозвољава одређеним групама и личностима, у датим околностима, истиниту интерпретацију и њихових властитих партикуларних потреба и, што је још важније, њихових заједничких потреба кадрих за консензус». ⁵⁵⁾ Хабермас, наима, овим жели истаћи да се дискурзивним тематизовањем људских индивидуалних и колективних потреба ослобађају запрти семантички и културни потенцијали који су, по његовом мишљењу, неопходни за постизање слободе и реализовање правде. Стога, Бенхабибова закључује да на тој тачки постаје неопходна извесна антиципативна утопија, то јест «пројекција будућности каква би могла бити». То је «утопија друштва у којем је асоцијација постигнута без доминације, речју, правда, и социјализација без непотребне репресије, речју, срећа... (где) ... концепције правде и доброг живота прожимају једна другу». ⁵⁶⁾

Приговор који Бенхабибова упућује Хабермасу односи се, међутим, управо на његово касније напуштање ове утопијске димензије, или онога што ова ауторка назива «трансфигурацијом»; а то је становиште по коме будућност сагледана теоријом захтева радикалан раскид са садашњицом, путем формулисања нових, имагинативних констелација вредности и значења, изван постојећег културног наслеђа. Она налази да је Хабермас напустио овакву трансфигуративну визију својим ставом да у сложеним друштвима еманципација значи партиципативну трансформацију административних структура одлучивања. Јер, по њеном мишљењу, ако би то било све што се мисли под еманципацијом, то јест ако се еманципација односно надокнађивање неиспуњених демократских обећања правде и слободе, као циљ Хабермасове критике, «исцрпљује у 'невеселом реформизму' доброхотећих државника и социјал-демократском компромису» ⁵⁷⁾, онда не може бити речи о моменту трансфигурације у самом овом процесу.

55) Према: Шила Бенхабиб, «Утопијска димензија у комуникативној етици», *op. cit.*, стр. 71.

56) *Ibid.*, стр. 73.

57) *Ibid.*, стр. 67.

Међутим, насупрот оваквом ставу Бенхабибове, постоје и другачија мишљења, попут оног које износи Наталија Мићуновић, да је утопизам, мада у скромнијем виду, и даље остао присутан код Хабермаса. Штавише, на то указује и сам Хабермас у свом делу *Прошлост као будућност (The Past as Future)*: «Ако има мало остатака утопизма које сам задржао, онда је то идеја да демократија и јавна борба за њен најбољи облик могу да пресеку Гордијеве чворове иначе нерешивих проблема.»⁵⁸⁾

Пример докле се иде у истицању непримењљивости дискурзивног модела демократије, посебно његовог културно-језичког аспекта, јесте проблематична теза коју износи Дијега Гамбета (Diego Gambetta), додуше имајући у виду модел делиберативне демократије уопште. Полазећи од, како каже Френк Канингам (Frank Cunningham), сумњиве генерализације о културама, он тврди да овај модел који у центар ставља делиберативну расправу није прикладан за културе у којима људи брзо изражавају своје мишљење и држе га се тврдоглаво, наводећи као примере Италију и Латинску Америку. Поред тога, иако признаје да расправа може бити корисна за побољшање информисаности грађана, Гамбета подвлачи њене негативне ефекте, као што су слабљење убедљивости аргумената и губитак времена. Тиме се он сврстава у групу оних аналитичара који не искључују потпуно могућност остваривања дискурзивног модела, али упозоравају да, кад би се евентуално и применио у пракси, такав модел не би био довољно ефикасан.

Сматрамо да је ова примедба која се тиче ефикасности потпуно оправдана, јер сасвим је извесно да би неограничене јавне расправе о свим важним друштвеним и политичким питањима пре смањиле ефикасност демократије и процес одлучивања, него што би повећале њихов квалитет; првенствено зато што би такав стални дискурзивни процес, са активним учешћем милионске јавности, водио одуговлачењу, па и блокирању доношења одлука. И не само то, већ би последица могла бити и блокирање утицаја саме јавности. То ограничење Хабермасовог модела добро је уочио Џон Ролс, указавши на његову непримереност «великој игри политике», због тога што управо захтеви за јавном делиберативном провером могу за последицу имати «парализовање делиберативне моћи јавности».⁵⁹⁾ Овоме треба додати и то да процес дискусије може имати двоструки значај, односно различито дејство; јер, осим тога

58) Према: Наталија Мићуновић, «Комуникативним деловањем до друштвених промена», *op. cit.*, стр. 111.

59) Наведено према: Ђорђе Павићевић, «Јавност», *op. cit.*, стр. 174.

што може бити средство легитимације власти и поретка, он може бити и средство њихове делегитимације.

Морају се, такође, имати у виду и ситуације када је немогуће задовољити процедуре легитимног доношења одлука. То су ситуације када постоји потреба за ургентним одлукама и када захтев за ефикасношћу посебно добија на значају, јер искрсли проблеми и конфликти могу угрозити нормалну репродукцију заједнице. Ова потреба за хитним савладавањем онога што је непредвиђено и, уопште, за хитним решавањем проблема, као и за хитним спровођењем тих решења, посебно је нарасла у савременим друштвима. Хабермас, међутим, налази решење за тешкоће са којима се суочава његов модел у оваквим случајевима ургентног одлучивања. Он каже да легитимацијски «дефицит који производи социјална неефикасност и неједнозначност решења која се доносе унутар једног етички управљеног поступка, морају бити компензовани кроз правно обавезујући карактер одлука».⁶⁰⁾ На тај начин, да би учинио свој модел функционалним, Хабермас уводи правну принуду у социјални живот, односно један од системских елемената у своју друштвену теорију, а тиме, како мисле неки аутори, на шта је указано с почетка, ризикује да изгуби њен критички нормативни основ.

На крају, може се рећи да би примена овог, али и сваког другог модела демократије, зависила управо од суда јавности како крајње инстанце, јер би и сам модел морао да буде тестиран и прихваћен од стручне и шире јавности, како би се обезбедио легитимитет за његову примену, што је иначе и потпуно у сагласности са Хабермасовом дискурзивном теоријом. Но, за Хабермаса по том питању не постоји проблем, будући да он полази од тога да у демократији не може стручност да буде привилегија, а нестручност препрека за рационални дискурс шире јавности. По њему, најбитније је да постоји одређење за политички релевантна алтернативна истраживања, и да оно добија на значају како у јавности, тако и у парламентарном деловању; док би специјална питања која су политички значајна требало тако превести и приредити да те експертски утврђене алтернативе могу да буду рационално разматране у широј јавности.

С друге стране, како је већ напоменуто, постоје и друкчија мишљења која не само што нису тако скептична у погледу могућности примене таквог једног модела у пракси, него се и залажу за њу или, пак, сматрају да тај модел већ делимично функциони-

60) Наведено према: Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *op. cit.*, стр. 99.

ше у постојећим демократским условима. Пример овог последњег је становиште Стефана Гродника (Stephen Grodnick), који истиче да су процедуре које подразумева Хабермасов дискурзивни модел већ присутне у постојећим либералним демократијама, само у мањем степену: јер, јавно мњење испољава одређено јавно осећање, то јест мишљење јавности које се на изборима и формализује, а изабрани функционери понекад и реагују на то мишљење; док друштвени покрети и грађанска непослушност скрећу пажњу на одређена питања и утичу на формални систем. Сходно томе, Хабермасов предлог, према овом аутору, односи се пре свега на ширу и снажнију јавну делиберацију и повећање утицаја и неформалне моћи постојеће слабе јавности. Он закључује да Хабермас својим демократским моделом жели, у суштини, да реши дилему како успоставити комбинацију радикалне демократије и постојећих либералних режима, као начин да се формира једно фер, праведније, рационалније и легитимније друштво.

Други иду и даље, сматрајући да је Хабермасов дискурзивни модел не само реалан, већ и веома пожељан, нарочито у мултикултуралним и мултиетничким друштвима. Они стога и предлажу његову примену у случају неких конкретних, политички релевантних питања.⁶¹⁾ Анализирајући ефекте и разрађујући стратегију његове примене у тим случајевима, они показују да је заиста могуће дизајнирање и функционисање овог модела на појединим нивоима политике и друштва, односно као комплементарног дела либерално-представничке демократије, али не, бар за сада, и као њене алтернативе. Другим речима, то значи да овом атрактивном демократском концепту заиста не недостаје осећај за реалност.

Овакве примере залагања за примену Хабермасовог концепта, мада у контексту решавања неких специфичних друштвено-политичких питања, можемо наћи и у домаћој стручној и научној јавности. Као пример можемо узети мишљење Ненада Димитријевића

61) Тако, на пример, Klas Roth, анализирајући реформе у образовању које су недавно уведене у Шведској, предлаже примену управо дискурзивно-етичког модела демократије у образовној пракси. Уз оцену да су тим реформама деци и младима дате веће могућности избора и партиципације у различитим заједницама и удружењима током периода њиховог школовања, али да им још увек нису на задовољавајући начин обезбеђене прилике за неопходну демократску делиберацију у школи (рецимо, о знању које стичу, о вредностима и нормама деловања, итд.), он се залаже за увођење делиберативне едукационе праксе, које би било формално одобрено на националном нивоу и у оквиру школског система. Истиче се да би таква пракса, заснована на Хабермасовом дискурзивном моделу, променила разумевање и повећала толеранцију различитости код ђака и студената, као и да би развила њихове способности за етичко-политичку аргументацију и аргументативну легитимацију, а што би сасвим извесно допринело да они постану активни делиберативни грађани. О томе видети: Klas Roth, "Freedom of Choice, Community and Deliberation", *The Journal of Philosophy of Education Society of Great Britain*, Vol. 37, No 3, 2003, стр. 393-413.

који се, додуше, превасходно бавио Хабермасовом идејом самореферентног устава односно његовим концептом конституционалног патриотизма, и то имајући у виду случај Србије, али је он истовремено настојао да докаже и једну ширу тезу – да концепт уставног патриотизма и дискурзивно-демократски модел као његова полазна основа нису ограничени само на стабилне демократије, већ да су применљиви и посебно делотворни у периоду успоставе демократије у пост-ауторитарним или пост-тоталитарним друштвима. Жели се, дакле, истаћи да конституционализација овог концепта, као комплексног сета либерално-демократских вредности и дискурзивних правила и процедура, може значајно допринети успостављању демократске нормалности након периода недемократске владавине. Јер, по овом гледишту, «демократија није, нити је икада била, 'природно' својство политичке заједнице. Демократија не почива на емоцијама и саморазумљивим колективним везама, него на рационалном споразуму о начину заједничког живота.»⁶²⁾

Тачно је да развитак демократије и политички активне јавности није спонтан друштвени и историјски процес, о чему најбоље сведоче савремена збивања у свету и покушаји споља, често и уз употребу силе, наметнуте демократизације; али мора се истаћи, такође, и то да се сфера јавности и демократија не могу у потпуности дизајнирати према неком унапред утврђеном или задатом моделу, јер њихове карактеристике и природа зависе од ширег друштвеног склопа који има своје посебности. То значи да за успостављање функционалне и суштинске демократије, као и за способност јавности да ефективно утиче на власт, односно да учествује у решавању значајних друштвених проблема, уз амортизовање противречних захтева и елиминисање нелегитимних утицаја, нису довољни само одређено институционално дизајнирање и одређена формално-правна регулатива; поред тога, неопходно је да постоји и политички зрело грађанство, са снажним и од државе релативно аутономним цивилним друштвом и развијеном либерално-демократском или, боље рећи, цивилном политичком културом, а на то, видели смо, рачуна и сам Хабермас. Међутим, како каже Ђ. Павићевић: «Јавност је увек самокоригујући процес са непредвидивим исходом. Отуд стални напори да се сталним дотеривањима могућност наступања лоших алтернатива унапред искључи, али и стални напори да се овај друштвени простор стави под контролу.»⁶³⁾

62) Ненад Димитријевић, “Самореферентни устав и уставни патриотизам”, *Зарез*, бр. 47, 18.1.2001.

63) Ђорђе Павићевић, “Јавност”, *op. cit.*, стр. 175.

Ту могућност саморазарања и структуралног искривљења јавности, као и системску тенденцију њене колонизације, Хабермас је прецизно детектовао и добро објаснио. Поред осталог, он је дао велики допринос и схватању јавности као места колективне саморефлексије; али је такође допринео и да сам тај појам постане рефлексиван, тиме што је подстакао јавне расправе о томе какав је смисао појма јавности и како она треба да изгледа. На крају, за само питање ефикасности дискурзивног модела, којим се овде бавимо, значајна су и нека Хабермасова разматрања везана за то. Наиме, вероватно свестан тога колики одјек има ово питање у стручној јавности, и он сам је посветио пажњу томе да ли би дискурзивна партиципација могла да повећа капацитет политичког одлучивања или, другачије формулисано, да ли партиципаторно планирање може бити ефективније од непартиципаторног, административног планирања. Његов закључак гласи да је тешко одредити *a priori* рационализујући ефекат такве демократизације. И за самог Хабермаса, дакле, то остаје отворено питање, на које се може одговорити само «процесима учења који испитују границе остваривости утопијских елемената наше традиције» у различитим и променљивим околностима.⁶⁴⁾

Као што се из овога, али и из свега изложеног може видети, Хабермас не нуди готове, конкретне одговоре на кључна питања политике и демократије, већ пре јасно идентификује неке њихове значајне проблеме, пружајући аналитичка средства потребна у тражењу адекватних практичних одговора. Сведоци смо, нажалост, да ни у данашње време високо развијене комуникационе технологије, као ни у другој половини прошлог века, када је Хабермас развио свој модел дискурзивне демократије, строги захтеви и високи критеријуми демократског процеса не могу да буду потпуно испуњени, те да и даље многи теоријски и практични проблеми демократије чекају да буду разрешени. Стога је утолико потребнији даљи рад на истраживању оних, Хабермасовим моделом необухваћених, конкретних могућности за превазилажење постојећих демократских проблема, на бази дискурзивног приступа, али уз задржавање и даљи развој, односно усавршавање либерално-представничке демократије. У оквиру тога, корисно би било испитати на пример: који су уставни амандмани неопходни да би се повећао утицај јавности на процесе одлучивања; како могу медији да се реконструишу тако да буду фокусирани на јавну делиберацију и њено јачање, односно на јавну бригу о опште релевантним друштвеним и по-

64) Наведено према: Том Мекарти, “Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система”, *op. cit.*, стр. 56.

литичким питањима; како би се обезбедио и дистрибуирао новац локалним заједницама и удружењима за евентуалну изградњу простора потребног за јавне дебате; који тип занимања и који културни и материјални услови би обезбедили грађанима најбоље могућности да учествују у јавној делиберацији и легитимацији процеса одлучивања.

При истраживању одговора на ова и друга отворена питања, ваљало би имати на уму једну снажну Хабермасову поруку: «Не кажем да ћемо успети у томе; ми чак и не знамо да ли је успех могућ. Али пошто не знамо, морамо да покушамо. Апокалиптична расположења црпу енергију која храни такве иницијативе. Оптимизам и песимизам нису овде релевантне категорије.»⁶⁵⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Бенхабиб, Шила, «Утопијска димензија у комуникативној етици», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Бјелоградски, Вацлав, *Антиномије глобализације: Просвећено друштво 2000.*, прев. Ана Адамовић, Интернет: <http://www.b92.net/casopis-rec/58.4/pdf/05.pdf>.
- Bohman, James, "Complexity, Pluralism and the Constitutional State: On Habermas's *Faktizität und Geltung*", *Law & Society Review* 28, No 4, 1994.
- Bohman, James, "The Coming of Age of Deliberative Democracy", *The Journal of Political Philosophy*, (6)4, 1998.
- Buchstein, Hubertus, "Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy", *Constellations*, Vol. 4, No 2, 1997.
- Димитријевић, Ненад, "Самореферентни устав и уставни патриотизам", *Запрез*, бр. 47, 18.1. 2001.
- Grodnick, Stephen, "Rediscovering Radical Democracy in Habermas's *Between Facts and Norms*", *Constellations*, Vol. 12, No 3, 2005.
- Хабермас, Јирген, "Европска национална држава под притиском глобализације", прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII (2000), но. 3-4.
- Хабермас, Јирген, "Проблеми двостепеног концепта друштва: систем и свет живота", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Хабермас, Јирген, "Смисао 'последњег утемљења' у моралној теорији (одговор Апелу)", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Хабермас, Јирген, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.
- Хабермас, Јирген, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- Habermas, Jürgen, "Citizenship and National Identity", у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995.

65) Jürgen Habermas, *The Past as Future*; наведено према: Наталија Мићуновић, "Комуникативним деловањем до друштвених промена", *op. cit.*, стр. 111.

- Habermas, Jürgen, "Further reflections on the Public Sphere", u: Calhoun C. (ed.), *Habermas and Public Space*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1996.
- Habermas, Jürgen, *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*, Volume 1, Beacon Press, Boston, 1984.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, Vol. 1, No. 1, Apr. 1994, Issue 1.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", у: C Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Habermas, Jürgen, *Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.
- Habermas, Jürgen, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.
- Интервју с Хабермасом: "Рационалност и политика", прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Канингам, Френк, *Теорије демократије*, "Филип Вишњић", Београд, 2003.
- Карл-Ото Апел, "Нормативно утемељење 'критичке теорије' путем рекурса на обичајност света живота?", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Кин, Џон, "Структурни преображаји јавне сфере", у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Кин, Џон, *Медији и демократија*, «Филип Вишњић», Београд, 1995.
- Кучинар, Здравко, «Критичка теорија Јиргена Хабермаса», предговор у: Јирген Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- McCarthy, Thomas, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, New York, 1984.
- Мекарти, Том, «Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Мићуновић, Наталија, «Комуникативним деловањем до друштвених промена», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Мировић, Александра, "Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва", *Српска политичка мисао*, No 1-2/06, год.13, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Мировић, Александра, "Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса", *Српска политичка мисао*, Год. ХИВ, Вол. 19, бр. 3-4/07, ИПС, Београд, 2007.
- Митровић, Љубиша, «New Social Paradigm: Habermas's Theory of Communicative Action», *Facta Universitatis*, series: *Philosophy and Sociology*, Vol.2, No 6/2, 1999, University of Niš.
- Младеновић, Марија, Приказ књиге: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, *Нова српска политичка мисао*, 1-4/2001, Интернет: http://www.nspm.org.yu/Prikazi/2004_divjak_strana2.htm#3.
- Павићевић, Ђорђе, «Јавност», у: Ђорђе Вукадиновић, Предраг Крстић (урс.), *Критички појмовник цивилног друштва* (I), Група 484, Београд, 2003.

- Павићевић, Ђорђе, «Политички дискурс и рационалност», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Павловић, Вукашин, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004.
- Пешић, Милена, «Јавност: Неке савремене теоријске контроверзе», *Српска политичка мисао*, No 1-2/06, год. XIII, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Прокопијевић, М., *Споразумевање и рационалност*, Стручна књига, Београд, 1989.
- Рашић, Александар, «Проблем идентитета у сајбер комуникацији», у: *Wikipedia*, одредница «Сајбер», Интернет: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Sajber>.
- Roth, Klas, «Freedom of Choice, Community and Deliberation», *The Journal of Philosophy of Education Society of Great Britain*, Vol. 37, No 3, 2003
- Scheuerman, William E., «Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas's *Between Facts and Norms*», у: Peter Dews (ed.), *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999.
- Schmitter, Ph. C., «More liberal, preliberal or postliberal», *Journal of Democracy*, Vol. 6, No 1, January, 1995..
- Шмит, А., Рускони, Г. Е., *Франкфуртска школа*, Просвета, Београд, 1974.
- Тадић, Љубомир, «Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса», предговор у: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.
- Тадић, Љубомир, *Оглед о јавности*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998.
- Васовић, Вучина, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Vujčić, Vladimir, «Političko obrazovanje i modeli demokracije», *Političko obrazovanje*, Vol. 1, br. 1, 2005.
- Вукадиновић, Ђорђе, «Зашто Хабермас?», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Зајечарановић, Г., *Савремена филозофија II Vol.*, Просвета, Ниш, 1995.

Aleksandra Mirović

DISCURSIVE DEMOCRACY AS A SPECIFIC FORM OF DELIBERATIVELY-DEMOCRATIC MODEL

Summary

On the basis of a detailed analysis of Habermas's model of discursive democracy, author of the text brought out the stance that this model, as some sort of alternative model to liberal-representative democracy, is an utopian project, considering the fact of current limitation in implementation of this model on full political system level. However, at the same time the author wanted to underline that the discursive

model, being a corrective and complementary element in some aspects and dimensions of existing democratic political systems, may have a significant role in modernization processes and re-democratization of liberal model.

Key Words: (neo)liberal model of democracy, modernization, (re)democratization, model of discursive democracy, communitave activity, deliberation, public argumentative political discourse, process of formation of political will, civil society, public sphere, public welfare, consensus, racionalizacion of power, Constitution, democratic institutions, procedure, radical democracy, participation, manipulation

УДК: 321.7:004.738.5
Примљено: 8. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 85-98.

Ивана Дамњановић

Факултет политичких наука, Београд

ЕЛЕКТРОНСКА ДЕМОКРАТИЈА (E-DEMOCRACY) КАО МОГУЋНОСТ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ

Резиме

Концепт електронске демократије (е-демократија, сајбер демократија, теледемократија), иако није до краја разјашњен у оквиру политичке теорије, нераскидиво је повезан са концептом демократизације. У досадашњој научној обради овог феномена извајају се техноцентрична и социоцентрична схватања. Заступници првог приступа сматрају да ће нове дигиталне информационо-комуникационе технологија саме по себи неизбежно довести до одређених промена у домену демократије и демократизације, док аутори који заступају социоцентрична схватања инсистирају на томе да последице технологије зависе пре свега од друштвених чинилаца. У оквиру демократске теорије све главне струје – либерална, комунитарна и делиберативна – сматрају да би електронска демократија могла да унапреди демократски процес. Они се углавном разликују по схватању основних предности електронске демократије и пожељних праваца њеног развоја. Заједнички је такође став да електронска демократија представља значајан потенцијал за демократизацију на свим нивоима – од демократске транзиције, преко даље демократизације стабилних полиархија, до демократизације друштва на локалном, али и глобалном плану.

Кључне речи: електронска демократија, сајбер демократија, теледемократија, демократизација, демократска теорија, дигиталне информационе и комуникационе технологије

Нагли развој информационих технологија отворио је још једно потпуно ново поље истраживања – однос између нових тех-

нологија и медија, на првом месту Интернета, и процеса демократизације. Медији су увек имали значајно место у размагњима демократије и демократизације. Како Далберг (*Lincoln Dahlberg*) примећује, “свака нова комуникациона технологија, од телеграфа до кабловске телевизије, изгледа је била окидач за талас ентузијазма када је реч о потенцијалу комуникационе технологије да трансформише демократију.”¹⁾ Функционисање савремене демократије не може се посматрати потпуно одвојено од функционисања масовних комуникација, ако ни због чега другог због тога што је једно од основних права које демократија подразумева и без којих је немогућа право на приступ информацијама и то алтернативним изворима информација. У том смислу, Интернет, због броја својих садржаја и њихових извора (што за последицу има практично потпуно одсуство било какве цензуре), свакако пружа могућности које су далеко изнад могућности било ког другог медија. Интернет се међутим, разликује још низом специфичности, од којих су најважније интерактивност и брзина која омогућава добијање потврдне информације у реалном времену.²⁾

Потврђујући Маклуанову (*Marshall McLuhan*) тезу да медиј јесте порука, Интернет самим својим постојањем мења друштвене односе. Занимљиво је да упоредо са развојем Интернета, од седамдесетих година 20. века до данас, у друштвеним наукама све централније место заузима појам мреже. Према неким ауторима, мрежа ће, бити следећи водећи облик организовања – после племена, хијерархија, и тржишта – који ће рedefинисати друштва, и притом природу конфликта и сарадње. Према другима, мрежа је основни образац које се може препознати у свим другим облицима организовања.³⁾ У контексту демократије и демократизације треба нагласити да је мрежа суштински не-хијерархијски облик организовања (што још увек не значи да је суштински демократска).

Као делатност која регулише све друге делатности политика не може остати незахваћена променама које је Интернет унео у друштво. Интерактивност Интернета можда је отворила је нове могућности за партиципацију грађана у политичком животу.

1) Lincoln Dahlberg, *Democracy via cyberspace*, New Media and Society, Vol. 3(2), стр. 158

2) Интернет се најчешће дефинише као велики број међуповезаних рачунарских мрежа које све користе ТЦП/ИП протоколе (ТСП/IP је скраћеница за Transmission Control Protocol/Internet Protocol). Ова ‘физичка’ дефиниција није лоша полазна тачка за истраживање са Интернетом повезаних друштвених феномена, али је њена употребљивост ипак ограничена. У научној и стручној литератури још увек, чини се, није формулисана дефиниција која би обухватила и кључне аспекте Интернета као социјалног феномена.

3) John Arquilla and David Ronfeldt, *Networks, Netwars and the Fight for Future*, First Monday, volume 6, Number 10 (October), <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/889/798>, 10.03.2009.

Електронска демократија (*e-democracy*)⁴⁾ је релативно нов појам који још увек у мањој мери описује постојећу праксу, а у већој потенцијал нових комуникационих технологија у стварању могућности за спровођење, проширивање и продубљивање демократије.

Ради што прецизнијег одређења појма електронске демократије неопходно је разликовати га од електронске владавине, тј. управљања (*e-government, e-governance*). Концепт електронског управљања појавио се током раних 1990-их, али је практично почео да се примењује крајем те деценије, нарочито у индустријски развијеним земљама. Данас многе земље на свету имају е-говернмент пројекте, при чему, наравно, предњаче економски најнапредније земље. Електронско управљање подразумева пребацивање активности владе у онлајн (*online*) облике, са првенственим циљем да се повећа ефикасност рада. Увођење електронског управљања подразумева неколико нивоа:

1. формирање онлајн сајтова министарстава и владиних агенција и одељења
2. увођење интерактивности на ове вебсајтове како на локалном тако и на државном нивоу (одговори на најчешће постављања питања; могућност слања имејл порука)
3. пружање могућности корисницима да учествују на форумима или анкетама
4. влада и њене службе нуде онлајн услуге, како што је могућност плаћања казни, обнова дозвола, регистрација кола, пријава боравка и слично
5. сва одељења, службе и владине организације се обједињавају у јединствени владин портал, који нуди комплекс различитих услуга за популацију. Портал такође пружа грађанима могућност да учествују у онлајн дискусијама, коментаришу политичке мере и предлоге закона, и да гласају преко Интернета⁵⁾

Очигледно је да се електронско управљање пре свега оријентише на што ефикасније пружање услуга грађанима, и да нема нужно везе (осим евентуално у последњој фази) са оним што се подразумева под елементима демократског процеса. Са друге стра-

4) У употреби су и термини *дигитална демократија (digital democracy)*, *теледемократија (teledemocracy)* и *сајбер демократија (cyberdemocracy)*

5) Irina Netchaeva, *E-government and E-democracy: A Comparison of Opportunities in the North and South*, *Gazette: the international journal for communication studies*, Vol. 64, No. 5, стр. 467-468

не, е-говернмент може, у свом крајњем облику, подразумевати и неки или све облике електронске демократије.

Електронска демократија се може дефинисати као коришћење информационих и комуникацијских технологија и стратегија од стране актера демократског процеса (влада, изабраних званичника, медија, политичких организација, грађана/бирача) у политичким и управљачким процесима на нивоу локалних заједница, држава или на међународном плану.⁶⁾ Већ из овакве дефиниције видљиво је да се улога Интернета у процесу демократизације може истраживати у свим контекстима демократизације – процесу демократске транзиције, демократизацији друштва у најширем смислу, као и демократизацији сфере међународних односа.

Из наведене дефиниције може се уочити још један битан аспект електронске демократије – иако се најчешће у овом контексту спомиње употреба Интернета електронска демократија подразумева и употребу других технологија, попут мобилне телефоније или кабловске телевизије. Заправо, сама појава концепта електронске демократије, у облику *теледемократије* и везује се за развој кабловске телевизије седамдесетих година 20. века. Овај модел електронске демократије подразумевао је “појединце који директно владају из својих фотеља преко употребе телекомуникационих медија”.⁷⁾ Даља анализа ће се ипак у највећој мери бавити могућностима које за демократизацију има Интернет, јер је на то оријентисан, како ће се видети, највећи део академске (и не само академске) расправе о овом питању.

Иако неки аутори изричито тврде да “нема е-демократије и да може постојати само демократија као таква,”⁸⁾ утицај Интернета на политику и пре свега облике политичког деловања постао је тема широке расправе у академским круговима. Према речима Хенда и Сендивела (*Martin Hand, Barry Sandywell*), “данас је свега неколико области јавног и приватног живота и са њим повезаних ‘друштвених проблема’ о којима се не расправља у терминима ‘утицаја’ Интернета на њих”.⁹⁾

6) Дефиниција Стивена Клифта, <http://www.publicus.net/articles/edemresources.html>

7) Lincoln Dahlberg, *Democracy via cyberspace*, New Media and Society, Vol.3(2), стр. 158

8) Irina Netchaeva, *E-government and E-democracy: A Comparison of Opportunities in the North and South*, Gazette: the international journal for communication studies, Vol. 64, No. 5, стр. 470

9) Martin Hand and Barry Sandywell, *E-topia as Cosmopolis or Citadel: On the Democratizing and De-democratizing Logics of the Internet, or, Toward a Critique of the New Technological Fetishism*, Theory, Culture & Society, Vol 19 (1-2), стр. 204

Мишљења истраживача о демократском потенцијалу Интернета и могућностима за успостављање електронске демократије у различитом обиму и формама у великој мери се разликују. Чини се да један број аутора заступа став који Хенд и Сендивел називају “новим технолошким фетишизмом”¹⁰⁾ Основна грешка оваквог приступа, по њиховом мишљењу, јесте понављање позиција технодетерминизма, тј. у историји научне мисли о друштву већ виђене тезе да су машине, односно технологија, односно “производне снаге” каузално одређујући услов људске егзистенције.¹¹⁾

Оваква схватања, сматрају Хенд и Сандивел, могу се поделити на оне који сматрају да ће Интернет *неизбежно* довести до демократизације свих сфера политичког и друштвеног живота, и оне који мисле да ће Интернет *неизбежно* довести до де-демократизације, повећања владине контроле над грађанима и потпуног повлачења јавног у корист приватног. Ове супротстављене утопије (то јест, како их домишљато називају, *E-topiје*) они означавају као Космополис (*Cosmopolis*) и Утврду (*Citadel*) и своју упечатљиву анализу сумирају прегледом ставова приказаних у табели:

Табела 1 – Основне варијанте схватања демократизујућих и де-демократизујућих одлика Интернета (Космополис и Утврда)

Космополитиски модел Интернет демократизације	Искључиви модел Интернет де-демократизације
Информационе технологије поседују <i>интристично</i> демократизујућа својства	Информационе технологије поседују <i>интристично</i> де-демократизујућа својства
Информационе технологије су интристично неутралне али <i>неизбежно</i> се стављају у службу демократизујућих глобалних снага стварања, трансфера и ширења информација	Информационе технологије су интристично неутралне, али ће <i>неизбежно бити</i> стављена под контролу де-демократизујућих снага
Сајбер – политика је суштински прагматичан или инструментални задатак максимализације <i>јавног приступа</i> хардверу и софтверу за који се мисли да исцрпно дефинише технологију о којој је реч	Сајбер – политика је суштински <i>отпор</i> и <i>извртање</i> анти-демократских ефеката технологије о којој је реч

10) Martin Hand and Barry Sandywell, *E-topia as Cosmopolis or Citadel: On the Democratizing and De-democratizing Logics of the Internet, or, Toward a Critique of the New Technological Fetishism*, Theory, Culture & Society, Vol 19 (1-2), стр. 198

11) Martin Hand and Barry Sandywell, *E-topia as Cosmopolis or Citadel: On the Democratizing and De-democratizing Logics of the Internet, or, Toward a Critique of the New Technological Fetishism*, Theory, Culture & Society, Vol 19 (1-2), стр. 198

Одушевљење демократизујућим могућностима Интернета вероватно делимично води порекло од такзваног “оснивачког мита” светске мреже. Овај мит сугерише да су Интернет створили људи који су деловали изван контроле власти и међународног поретка, и који у будућности неће бити подвргнути старим законима нација-држава и ранијим правилима трговине и дипломатије.¹²⁾ Овај мит (као уосталом и сви митови) има веома танку потпору у стварности с обзиром на то да је Интернет настао шездесетих година 20. века у оквиру пројекта Министарства одбране Сједињених Америчких Држава, чији је циљ био конструисање мреже за пренос података, која би могла да преживи евентуални совјетски нуклеарни удар. Стављање Мреже на располагање јавности (прво академској, а потом и широј), јесте довело до њеног донекле анархичног ширења и развоја. Неки аутори доводе у питање могућност држава да контролишу Интернет због великог обима садржаја и његових сталних промена, као и због веома брзог технолошког развоја за којим унутрашње и међународно законодавство константно каска.¹³⁾

Поред “технолошког фетишизма” снажна је у друштвеним наукама и струја која не сматра да ће Интернет *неизбежно* довести до драстичних промена у друштвеној и политичкој структури и понашању (било у смеру демократизације било у супротном смеру), али је спремна да се упусти у истраживање *могућности* Интернета у процесима демократизације или де-демократизације. За разлику од претходно изложеног *техноцентричног* приступа, *социоцентрични* прилаз инсистира на томе да технологију користе људи и то људи у својим друштвеним улогама, и да развој друштвених, па и политичких процеса, није условљен постојањем и карактеристикама технологије, већ интенцијама и понашањем појединаца и друштвених група које је користе. Вероватно је најбоља илустрација овог правца став Роберта Дала (*Robert Dahl*): “Све интензивнији развој технологије ће на овај или онај начин бити искоришћен – на добро или на зло. Она може бити употребљена на штету демократских вредности и демократског процеса, а може се и користити и за њихово унапређење. И зато без свесног напора усмереног ка коришћењу нове технологије телекомуникација за добро демократије, она може бити употребљена на начин који би био штетан по

12) *The Internet: Founding Myths*, Economist, 17. јун 2000. године, стр. 4. Цитирано према: Marcus Franda, *Launching into Cyberspace: Internet Development and Politics in Five World Regions*, Lynne Rienner Publishers, London, 2002, стр. 1

13) Видети, на пример, Антоан Ирис, *Информационе магистрале*, Clio, Београд, 1999, стр. 83-84

демократију.”¹⁴⁾ Један од пионира практичне примене е-демократије у САД, Стивен Клифт (*Steven Clift*), врло језгровито изражава мање-више сличан став: “Колико је телевизија спасла демократију, толико ће је спасти и Интернет.”¹⁵⁾

У оквиру савремене теорије демократије, сматра Далберг, приступи проблематици електронске демократије се поклапају са три главне теоријске струје: либералном, комунитарном и делиберативном. Заступници ових теоријских праваца стављају нагласак на оне аспекте е-демократије који се у највећој мери слажу са оним што сматрају извором демократског легитимитета. За либерале је то могућност изражавања појединачних интереса, за комунитарце унапређење духа заједнице и њених вредности, а за заступнике делиберативне демократије омогућавање рационалног дискурса у јавној сфери.¹⁶⁾

Следствено томе, за либерале је карактеристично истраживање практичних могућности Интернета на два начина: као средства непосредног изражавања интереса појединца у процесу доношења колективно обавезујућих одлука (на пример директно праћење законодавног процеса, могућност давања предлога и гласање путем компјутера) и као медија, који увећава количину и доступност информација неопходних појединцу да би се определио за најбољу од понуђених опција. У либералној визији, “демократија се поново посматра као компатибилна (и често испреплетана) са потрошачким капитализмом. Сајбер-демократија значи да потрошачи имају слободу да се слободно крећу по сајберспејсу и чине изборе које желе без ограничења на која наилазе у 'стварном' простору, била она физичка, географска, културна или политичка.”¹⁷⁾

Теоретичари који заступају комунитарну концепцију демократије инсистирају на потенцијалној улози нових медија и технологија у очувању и учвршћивању заједничких вредности заједнице, као и промовисању дебате, која би служила њеном заједничком животу. Овде је нагласак на супротстављености Интернета централизованим медијима који промовишу комерцијалне и владине интересе. Такође, анализира се стварање “виртуелних заједница”, које, иако могу бити географски расуте, развијају снажан осећај припадности и повезаности истим проблемима, интересима, идеологијом и вредностима, и друштвених мрежа (*community networks*)

14) Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 440

15) Стивен Клифт, <http://www.publicus.net>

16) Lincoln Dahlberg, *Democracy via cyberspace*, New Media and Society, Vol. 3(2), стр. 158

17) Lincoln Dahlberg, *Democracy via cyberspace*, New Media and Society, Vol. 3(2), стр. 163

које делују у “физичком свету” али користе Интернет као средство комуникације и координације. Неки од ових аутора сматрају да сајберпростор постаје ново “треће место”,¹⁸⁾ односно да замењује традиционална трећа места која је се повлаче пред променама које доноси модернизација. Са друге стране у оквиру комунитарне теорије, јавља се супротно мишљење – да активност у “виртуелним заједницама” пружа само привид ангажовања и слаби везе са заједницама, које постоје у “физичком свету” и отуђује људе од њиховог друштвеног и географског окружења.¹⁹⁾

Неки аутори сматрају да протеклу деценију, када је о демократској теорији реч, дефинише “делиберативни заокрет”.²⁰⁾ Није искључено да је ово последица, између осталог, и новог правца промишљања делиберативне демократије који укључује разматрање Интернета у овом контексту. Број објављених радова на ту тему говори у прилог овој тези. Најкраће говорећи, аутори који припадају овом правцу сматрају да Интернет пружа нове могућности за демократску расправу, омогућавајући стварање једне нове јавне сфере. Иако се теоретичари делиберативне демократије у својим ставовима прилично разликују, поменимо да су формални услови за функционисање делиберативне јавне сфере слободан приступ, једнако учешће и правила процедуре у потпуности обзнањена учесницима. Интернет, тврде неки од ових аутора, испуњава ове захтеве у подједнакој мери као и комуникација лицем у лице.²¹⁾

Једно од за сада најчешћих, али и најједноставнијих схватања улоге Интернета у демократизацији је увођење неког облика “директне демократије” издашним коришћењем референдума при гласању електронским путем”.²²⁾ Занимљиво је, међутим, да су неки врло значајни аутори који се могу сврстати у либерални табор, или бар међу заступнике процедуралних и минималистичких дефиниција демократије које се често повезују са либерали-

18) Израз “треће место” увео је у друштвену теорију увео Реј Олденбург у својој књизи *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts and How they Get You through the Day* (New York, 1989), да означи просторе за неформално дружење, који су између посла и куће, и који, по овој концепцији, имају суштински значај за формирање заједнице. Интересантан приказ и анализа овог концепта могу се наћи у Кристофер Лаш, *Побуна елита и издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996.

19) Lincoln Dahlberg, *Democracy via cyberspace*, New Media and Society, Vol. 3(2), стр. 163-166

20) David Schlosberg, John s. Dryzek, *Digital Democracy- Authentic or Virtual?*, Organization & Environment, Vol. 15, No. 3, September 2002, стр. 332

21) Artje Gimmler, *Deliberative democracy, the public sphere and the Internet*, Philosophy and Social Criticism, Vol. 27, No. 4, стр. 30-31

22) Френк Канингам, *Теорије демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 216

змом, изузетно скептични када је реч о могућностима електронске демократије као облика непосредне демократије (која се у већини случајева изједначава са референдумском демократијом). Норберто Бобио (*Norberto Bobio*) сматра целу замисао “детињастом”: “Судећи по законима који се данас доносе у Италији, добар грађанин би требало да буде позван да да свој глас бар једанпут дневно.”²³⁾ По његовом мишљењу, овај облик претеране партиципације може произвести контраефекат и довести до пораста изборне апатије. Ђовани Сартори (*Giovanni Sartori*) такође види електронску демократију као могућност референдумске демократије, која замењује представничку и одређује је као “политички систем у коме (и) демос директно одлучује о појединим питањима, не више заједно, већ одвојено и у самоћи.”²⁴⁾ Признајући да је таква ситуација технички остварљива, он је врло скептичан према могућностима (и пожељности) овог (и сваког другог) облика референдумске демократије, на првом месту због тога што она увек представља игру нултог збира.

Друга најчешћа тема у анализи могућности е-демократије су избори. У већини земаља (и од стране већине актера, пре свега политичких партија) Интернет се посматра само у функцији представљања кандидата, и евентуално омогућавања расправе о њиховим ставовима. Примећено је да се политичке странке релативно споро прилагођавају овој новој технологији. Са друге стране, могућности гласања преко Интернета отварају многе проблеме и контроверзе, почевши од могућег угрожавања тајности гласања до могућности манипулације. Електронско гласање путем Интернета за сада је омогућено само у Естонији, и то само као једна од алтернатива.²⁵⁾ Чак и ако се не доводи у питање сумња у валидност избора, гласање преко Интернета сусреће се са много озбиљнијим структуралним проблемом: држава би, да би обезбедила једнака права свих, морала да обезбеди приступ Интернету за *све* грађане, што подразумева велике инвестиције у инфраструктуру. Ово је, међутим подухват на који ће се мало држава одважити, јер “суочен са са тешким изборима, велики број светских лидера закључује да има много приоритета већих од изградње домаћих Интернет капацитета, до те мере да су многе сиромашније земље чак одбиле да

23) Норберто Бобио, *Будућност демократије*, Филип Вишњић, Београд, 1990, стр. 24

24) Ђовани Сартори, *Демократија - шта је то*, ЦИД, Подгорица, 2001, стр. 140

25) О механизмима гласања у Естонији видети <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4343374.stm>, 10.03.2009.

плате минорне надокнаде, које потражује ICANN²⁶⁾ за одржавање домена држава.²⁷⁾

У области даље демократизације полиархија може се указати на још неке могућности Интернета. Тако се неки аутори надају коначном остваривању демократског обећања о транспарентности владавине: “нова технологија ће отворити процесе администрације спољашњим посматрачима ефикасније него икада раније.”²⁸⁾ Такође се наводи да би Интернет могао послужити за реинтеграцију мањина у политички живот.²⁹⁾

Мишљења о улози Интернета у демократској транзицији се разликују. Док по једнима Интернет представља дугорочну стратешку претњу ауторитарним режимима, јер више неће моћи ефикасно да спречавају контакт својих грађана са грађанима других земаља,³⁰⁾ други указују да би “повећан приступ Интернету на локалном нивоу у земљама у развоју био ‘политички позитиван фактор’, али да то неће само по себи донети индивидуалну слободу или демократску владавину.”³¹⁾

Када је реч о демократизацији на међународном плану, многи виде Интернет као један од главних механизма помоћу којих се то може постићи. Тако Питер Фердинанд (*Peter Ferdinand*) сматра да је “један од најупадљивијих ефеката Интернета његова способност да шири идеје и производе преко националних граница. Он је једна од најефикаснијих снага глобализације.”³²⁾ Са друге стране, Франда (*Marcus Franda*) сматра да се мишљење о потенцијалу Интернета за стварање глобалне демократије заправо заснива на међународној комуникацији невладиних организација чији је број у већем делу света још увек миноран.³³⁾

26) ICANN - Internet Corporation for Assigned Names and Numbers – организација у чијој је надлежности додељивање Интернет адреса. Видети: <http://www.icann.org>

27) Marcus Franda, *Launching into Cyberspace: Internet Development and Politics in Five World Regions*, Lynne Rienner Publishers, London, 2002, стр. 234

28) Peter Ferdinand, *The Internet, Democracy and Democratization*, Democratization, special issue, 2000, стр. 5

29) исто, стр. 7

30) исто, стр. 12

31) *E-Commerce at the Grass Roots*, стр. 34, 42-43. Prema: Marcus Franda, *Launching into Cyberspace: Internet Development and Politics in Five World Regions*, Lynne Rienner Publishers, London, 2002, стр. 234

32) Peter Ferdinand, *The Internet, Democracy and Democratization*, Democratization, special issue, 2000, стр. 11

33) Marcus Franda, *Launching into Cyberspace: Internet Development and Politics in Five World Regions*, Lynne Rienner Publishers, London, 2002, стр. 233

Уопште, Франда прилично песимистично закључује да иако је “у теорији могуће замислити да Интернет на крају окупи људе сличног мишљења из многих земаља да помогну изградњу отворенијих комуникационих мрежа, гушћег ткања глобализације, и коначно, отворенијих цивилних друштава или чак демократије”³⁴⁾ пракса није ни близу тог претпостављеног циља.

Основна претња демократском потенцијалу Интернета, по многим ауторима, је његова комерцијализација. Гимлер (*Artje Gimmler*) тако сматра да би увођење такси за приступ информацијама и пратеће ограничавање информација и интеракција, представљало велику препреку Интернету, као медијуму јавне сфере.³⁵⁾ Мунк, (*Ronaldo Munck*) са друге стране, сматра да су електронске комуникације данас пре капиталистички, него демократски пројекат. По њему, “ако су глобалне комуникације (и нов, мада већ посрћући е-комерц) део глобалног тржишта, њихов демократски потенцијал нужно ће бити ограничен.”³⁶⁾

Истраживање електронске демократије у политикологији данас, тесно је повезано са истраживањем демократизације. Иако постоје различита тумачења овог феномена, па се чак користе и различити називи, изгледа да су се до сада искристалисала бар два основна значења, која сумира Питер Шејн (*Peter Shane*): 1) дизајн и развој дигиталних информационих и комуникационих технологија, у циљу унапређења демократске политичке праксе, и 2) нова етапа у развоју демократије током које ће бити продубљена њена легитимност и виталност, било на локалном, националном, или глобалном плану.³⁷⁾

Без обзира на то да ли се електронска демократија разуме само као средство или као потпуно нова форма демократије, она недвосмислено пружа одређене могућности за демократизацију. То обухвата како демократску транзицију, тако и даљу демократизацију савремених полиархија и демократизацију свих аспеката друштвеног и политичког живота на локалном, али и међународном нивоу.

Остављајући по страни радикални технодетерминизам, као и интерпретације које се заснивају на претераном одушевљењу технологијом као таквом, можемо закључити да електронска демо-

34) исто, стр. 233

35) Artje Gimmler, *Deliberative democracy, the public sphere and the Internet*, Philosophy and Social Criticism, Vol. 27, No. 4, стр. 33

36) Ronaldo Munck, *Globalization and Democracy: A New “Great Transformation”?*, Annals, AAPSS, 581, May 2002, стр. 14

37) Peter M. Shane, (ur.), *Democracy Online: The Prospects for Political Renewal through the Internet*, Routledge, New York, 2004, стр. xi

кратија за сада ипак више у домену потенцијалног него актуелног. Остварење тог потенцијала првенствено ће зависити од друштвеног и политичког контекста. Даља истраживања друштвеног (и политичког) утицаја Интернета, његових могућности да допринесе даљој демократизацији на свим нивоима, али и ограничавајући фактори и потенцијални простори злоупотребе, свакако ће и у будућности бити једна од главних области истраживања политичке теорије.

ЛИТЕРАТУРА

- Argilla**, John; **Ronfeldt**, David, *Networks, Netwars and the Fight for Future*, First Monday, volume 6, Number 10 (October), <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/889/798>, 10.03.2009.
- Бобио**, Норберто, *Будућност демократије*, Филип Вишњић, Београд, 1990.
- Dahlberg**, Lincoln *Democracy via cyberspace*, New Media and Society, Vol. 3(2)
- Дал**, Роберт, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Ferdinand**, Peter, *The Internet, Democracy and Democratization*, Democratization, special issue, 2000.
- Franda**, Marcus, *Launching into Cyberspace: Internet Development and Politics in Five World Regions*, Lynne Rienner Publishers, London, 2002.
- Gimmler**, Artje, *Deliberative democracy, the public sphere and the Internet*, Philosophy and Social Criticism, Vol. 27, No. 4
- Hand**, Martin, **Sandywell**, Barry, *E-topia as Cosmopolis or Citadel: On the Democratizing and De-democratizing Logics of the Internet, or, Toward a Critique of the New Technological Fetishism*, Theory, Culture & Society, Vol 19 (1-2)
<http://www.publicus.net/articles/edemresources.html>
- Ирис**, Антоан *Информационе магистрале*, Слио, Београд, 1999.
- Канингам**, Френк, *Теорије демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Лаш**, Кристофер *Побуна елита и издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996.
- Munck**, Ronaldo, *Globalization and Democracy: A New "Great Transformation"?*, Annals, AAPSS, 581, мај 2002.
- Netchaeva**, Irina *E-government and E-democracy: A Comparison of Opportunities in the North and South*, Gazzete: the international journal for communication studies, Vol. 64, No. 5
- Сартори**, Ђовани, *Демократија - шта је то*, ЦИД, Подгорица, 2001.
- Schlosberg**, David, **Dryzek**, John S. *Digital Democracy- Authentic or Virtual?*, Organization & Environment, Vol. 15, No. 3, September 2002.
- Shane**, Peter M. (ur.), *Democracy Online: The Prospects for Political Renewal through the Internet*, Routledge, New York, 2004.

Ivana Damnjanović

**E-DEMOCRACY - A POTENTIAL
FOR DEMOCRATIZATION**

Summary

Concept of e-democracy (cyber democracy, teledemocracy), although not completely clarified in political theory, is closely connected to democratization. So far there are two points of view: technocentric and sociocentric. Technocentrics claim that new digital information and communication technologies (ICTs) will inevitably lead to certain changes in the domain of democracy, while sociocentrics insist that impact and consequences of technology are conditioned by social factors. All three main currents in democratic theory – liberal, communitarian and deliberative – agree that e –democracy could enhance the democratic process. They differ in conception of main advantages of e-democracy as well as desirable directions of its development. There is consent, however, that e-democracy bears significant potential for democratization at all levels – from democratic transition and further democratization of stable poliarchies, to democratization of society from local to global level.

Keywords: e-democracy, cyber democracy, teledemocracy, democratisation, democratic theory, ICTs.

УДК: 316.75
Примљено: 2. марта 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 99-116.

Владан Станковић

Институт за политичке студије у Београду

ИДЕОЛОГИЈЕ: ОД СОЦИОЛОШКЕ АНАЛИЗЕ ДО ПОЛИТИЧКЕ ПРАКСЕ

Резиме

Аутор је у овом раду проблему идеологије пришао на мулти-дисциплинаран начин. Полазећи од дефинисања појма идеологије, прелазећи на улогу, место и значај идеологија унутар друштвеног система (социолошка анализа), аутор се коначно позабавио и типологијом политичких идеологија, али и њиховим контекстуирањем у политичком поретку савремене Србије.

Кључне речи: идеологија, друштвена контрола, политички систем, политичке странке

1. Када је појам идеологија први пут употребио гроф Антон Траси *Antoine Destutt de Tracy* у касном XVIII веку како би га дефинисао као науку о идејама, већ је дуго времена у свести људи постојала представа о идеологији као каквом скупу идеја, вредности и норми које се као екстериоризоване представе могу применити у политичкој пракси.

Сам термин идеологија означава неколико схватања. Она у најшире схваћеном смислу представља науку о свим могућим идејама. Ова преширока дефиниција углавном је одбачена. Друга дефиниција говори да је идеологија *духовна надградња и да у себи укључује религију, уметност, морал, политику право...*¹⁾ И ово становиште се у највећма не узима за озбиљно, јер се сматра недовољно прецизним. Следеће тумачење појма идеологија је оно које под идеологијом подразумева једну *«заокружену систематизова-*

1) М. Bosanac, O. Mandić, S. Petković: *Riječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977, str. 225.

ну слику о свету као целини и о положају човека у њему.»²⁾ Коначно, уже схваћени појам политике може означавати или «систем схваћања, преодоба и појмова, у којима је изражено опће гледиште неке друштвене групе према збивању што је окружују, дакле систем основних ставова према свијету који су обично разрађени у неким религиозним или научним системима»³⁾; или «лажну криву изопачену свијест и спознају која прелази из друштвено-хисторијске и класне одређености и ограничености њихових носилаца»⁴⁾. Прво гледиште баштини социолошке приступе позитивизма, функционализма и структурализма, а друго критички приступ марксизма.⁵⁾

Идеологије и њихова разнородност указују на најмање две стране коју оне поседују. Једну страну оличавају *циљеви*, тј. како би друштво требало да буде уређено, како би оно требало да функционише. Друга страна тиче се идеологије која има плићу парадигму, и пропагира само (политички) *начин* како консензуални циљ, тај идеални поредак ствари, треба постићи.⁶⁾

Уз ово, ваља истаћи поделу идеологија на: *тоталне* (онтолошке или холистичке) и *партикуларне* идеологије. Онтолошке идеологије укључују тотални погледи на свет и често имају и онostrану димензију. То је случај са идеологијама које су продужетак религија у друштву: поостварење религиозног преко политичког у друштвеној стварности. Идеологија је овде појавна сила фундаменталистички настројене религије.

Веза религије и друштвене праксе резултује онтолошким и свеобухватним идеологијама, али холистичкој идеологији могу доприносити и одређене концептуалне, филозофске, замисли, попут нпр. филозофске школе немачког идеализма. Успостављајући цар-

2) R. Lukić: "Ideologija", *Sociološki leksikon*: 221-222, Savremena administracija, Beograd, 1982, str. 221.

3) M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković: *Riječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977, str. 225.

4) Ibidem, str. 225-226.

5) Карл Маркс сасвим отворено у раним радовима износи приступ који не долази одозго из света идеја и захтева требања, већ одоздо из царства потреба. За њега свака наука и свака идеологија мора служити искључиво потребама малог обичног човека (дословни хуманизам). Он каже: «Sasvim suprotno njemačkoj filozofiji, koja silazi sa neba na zemlju, mi se ovdje penjemo sa zemlje na nebo. To znači da ne polazimo od onoga, što ljudi kažu, uobražavaju, predočuju, niti od rečenih, mišljenih, uobraženih i predočenim ljudima, da bismo odatle stigli do tjelesnih ljudi: mi polazimo od stvarno delatnih ljudi, a iz stvarnog procesa njihova života prikazujemo i razvoj ideoloških refleksa... (...) Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest.» (K. Marx: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961, str. 348)

6) http://sh.wikipedia.org/wiki/Ideologije_stranaka

ство требања ови филозофски системи преко идеологије виде могућност да се поостваре у друштвеној стварности. У тим односима се схоластичко контемплативна епоха религиозног идеологизма замењује епохом политичког идеологизма.⁷⁾

Осим ових холистичких идеологија, постоје и бројне партикуларне идеологије, које теже да виталне интересе појединих друштвених група: класа, слојева, родова и слично представе као тоталне представе, холистичке идеолошке замисли света, или бар владајућег поретка. Овај покушај да партикуларно представе за опште свакако да представља не само искривљену представу одређене друштвене групе, већ и утопију, која није ништа друго до рационализација подсвесних мотива (*Паретов синдром*).⁸⁾

Коначно, постоје и огољене партикуларне идеологије, које немају претензију да постану општеприхваћени скупови идеја, вредности, норми, вредновања и понашања, већ се ради о јасно препознатљивим погледима на свет који служе хомогенизацији појединих друштвених група у конфликтно читљивом друштву.⁹⁾ Идеологија овде потпуно губи општи карактер и задобија својство хомогенизатора друштвене групе на коју се односи. Ово су праве партикуларне идеологије компетитивног типа.¹⁰⁾

Тамо негде од 60-тих година XX века започињу озбиљне дебате на тему краја идеологија...¹¹⁾

2. Надаље, када се дефинише комплексан појам идеологије, преостаје да се социолошким методама истражи шта заправо идеологије представљају, од чега се састоје и какав оне имају значај за друштво и друштвене односе.

7) "Dok je problem pogrešne svesti prvobitno tražio sankcionisanje istinitoga i stvarnoga u Bogu, ili recimo, u idejama koje se mogu shvatiti u čistoj kontemplaciji, dotle je sada kao kriterijum stvarnog iskrsla ontika koja se pre svega može saznati u političkoj praksi." (K. Manhajm: *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 49)

8) О ефекту рационалног оправдања интереса кроз идеолошки дискурс видети у: V. Milić, "Paretovo mesto u sociologiji saznanja", *Sociologija*, br. 1/67, Beograd, 1967, str. 10. Слично налазимо и код страних аутора, па тако Будон и Бурико износи: "... d autre part traite particulièrement de l'organisation sociale et politique de sociétés ou, plus généralement, de leur devenir." (R. Boudon, F. Bourricaud: "Idéologie", *Dictionnaire critique de la sociologie*: 295-301, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, p. 296)

9) L. Colletti: *Ideologija i društvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 279.

10) K. Manhajm: *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 50-51: "... ne shvatamo ih na osnovu njih samih, nego na osnovu egzistencijalnog položaja subjekta... (...) egzistencijalni položaj subjekta, od konstitutivnog značaja za njegova mišljenja, konstatacije i saznanja. (...) Funkcionisanje se pri partikularnom pojmu ideologije, odigrava samo na psihološkoj ravni. (...) On ima posla sa ideologijom interesa."

11) R. Boudon, F. Bourricaud: "Idéologie", *Dictionnaire critique de la sociologie*: 295-301, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, p. 299.

Овде свакако ваља истаћи критичку теорију која у идеологијама уочава искривљену свест појединаца и појединих друштвених група које настоје да наметну своју представу, условљену односима производње, као владајућу или доминантну за читав поредак.¹²⁾ Идеологија би дакле ту представљала одраз економских и производних односа на колективне представе које се као такве преламају у политичком животу једног друштва. Због тога оне имају негативну конотацију јер онемогућавају основну вредност на којој је базиран марксизам, а то је интерес да се оствари хумана еманципација човека.¹³⁾

Са друге стране, социолошки позитивизам и функционализам у идеологијама виде облик идентификације друштвених група са својим легитимним интересима, које могу пласирати у политичкој арени, и тако учествовати у друштвеним (економским, политичким, социјалним) променама.

За позитивисту Емила Диркема (*Émile Durkheim*) идеологија није ништа друго до колективна свест која чини језгро сваког друштва.¹⁴⁾ “Према овом садржају колективне представе деле се на: а) *идеје* – у којима се испољавају основни логички оквири друштвене мисли и основна искуствена сазнања и веровања; и на б) *норме* – којима су регулисани разни облици друштвеног понашања.”¹⁵⁾ “Појединац се са својом свешћу у свим облицима културног стваралаштва појављује само као посредник, као медијум у коме се остварује и при томе више или мање индивидуализује неко колективно душевно стање и одговарајући садржај колективне свести. (...) Појединац остаје готово увек условљен друштвом у коме живи.”¹⁶⁾ И управо захваљујући томе што представља систем веровања једино идеологија може да окупи људе под свој кров.¹⁷⁾ Тако поје-

12) V. Vratuša-Žunjić: “Ideologija”, *Sociološki rečnik*: 181-182, (приредили М. Bogdanović и А. Mimica): 181-182, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007, str. 182.

13) “Habermas, of course, advocates a third approach: a critical social science constituted by an interest in human emancipation.” (D. R. Sabia, J. Wallulis: *Changing Social Science – Critical Theory and Other Critical Perspectives*, Published by SUNY Press, 1983, p. 5)

14) V. Milić, “Dirkemova sociološka teorija saznanja”, *Filozofija*, Beograd, 1965, str. 271: “Ovo je teorija spiritualističkog organicizma.”

15) V. Milić: “Predgovor”, (Emil Dirkem) *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd, 1963, str. XII

16) V. Milić: “Dirkemova sociološka teorija saznanja”, *Filozofija*, Beograd, 1965, str. 276.

17) “Once this had occurred the only ideology capable of uniting people would be one based on what they all share, namely their common humanity. It is only with the strengthening of those collectivist sentiments associated with individual personality that all other beliefs and all other practices take on character less and less religious (in the traditional sense of that term).” (J. S. Fish: *Defending the Durkheimian Tradition – Religion, Emotion, and Morality*, Ashgate Publishing, Ltd, 2005, p. 84)

динац не може умаћи идејним представама друштва које се утискују у њега, баш као што не може утећи нормативном систему уколико га крши, јер га сустиже пресуда заједнице за недозвољена дела.

Функционализам Талкота Парсонса (*Talcott Parsons*) идеологију посматра као референтни оквир у коме појединац или *актер* у *ситуацији* (“биће-у-односу-са другим”)¹⁸⁾ може изабрати између више вредносних система.¹⁹⁾ Парсонсов функционализам, за разлику од позитивизма Диркема (и поготову Конта), идеологију сагледава као “мекшу варијанта система друштвене контроле”.²⁰⁾ За ову, у основи теорију социјалног инжењеринга, идеологије се такође састоје од скупова идејних исказа, вредности и норми, а на појединцу је да усклађује своја понашања и акције “са обрасцима који чланови колективитета сматрају пожељним.”²¹⁾ Тако идеологије унификују очекивана понашања путем вредносних система која многобројни актери-у-ситуацији међусобно деле.²²⁾ Слобода је у избору или потрошњи вредности које се фабрикују, користе, троше и одбацују. Изнад ових идејних, вредносних и нормативних система стоји основни референтни оквир који не може бити угрожен. Због тога се и могу предвиђати тзв. *очекивана понашања*, која су ништа друго *дељене вредносне оријентације* које “служе актерима приликом избора властитих мотивационих оријентација...”²³⁾ За Парсонса дакле “идеологија није само скуп идеја о којима се може размишљати, него она мора бити уграђена у акцију као нормативни елемент.»²⁴⁾

3. Идеологија је кроз историју било у разним системима. Треба ли само подсетити да су реформе браће Грах или Суле би-

18) T. Parsons: *The Structure of Social Action*, Free Press, New York, 1937, p. 43-48.

19) “Ideologija je smještena na točki dodira kulturnog i socijalnog sistema i najuže je povezana s vrijednostima. (...) ona je s jedne strane posebna manifestacija napetosti uzrokovanih podjelom rada, dok je s druge strane ona integrativni mehanizam za smanjenje tih napetosti.” (N. Fanuko: “Elementi Parsonsove teorije ideologije”, <http://www.hsd.hr/revija/pdf/3-4-2002/Fanuko.pdf>)

20) Та мекоћа или *soft power* истовремено значи и суптилност, али и перфидност, у зависности од перспективе из које се сагледава: да ли из визуре очувања поретка, или из угла очувања слободе. (Видети више у: J. C. Oliga: «Power-Ideology Matrix in Social System Control», *Systemic Practice and Action Research*, Vol.3, № 1, Springer Netherlands, 1990)

21) V. Pešić: *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 1990, str. 38.

22) T. Parsons, B. S. Turner: *The Social System*, Published by Routledge, 1991, p.241.

23) A. Milić: *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 1990, str. 130.

24) N. Fanuko: “Elementi Parsonsove teorije ideologije”, <http://www.hsd.hr/revija/pdf/3-4-2002/Fanuko.pdf>

ле први велики идеолошки подухват Старога века на тлу европске антике.²⁵⁾

У средњем веку политичка сцена Византије била је преплавлена бројним идеологијама. Најпре, ту је идеолошки сукоб цариста и црквених кругова око улоге цркве у типично православној друштву.²⁶⁾ Потом долазе идеолошки спорови цара и монаштва које је, предходно, однело превагу у унутарцрквеном сукобу. Идеологија ваарламиста и паламита обојена је различитом верском концептуализацијом идеолошког дискурса унутар православне културе.²⁷⁾ И на унутар-политичкој сцени Византије подела на зелене и плаве²⁸⁾ указује на постојање идеологија. У Москви сукоб јосифовске и ниловске струје определили је однос државе према цркви.²⁹⁾

Слично је и на Западу: идеологије гвелфа и гибелина,³⁰⁾ клинијеваца и цестерцита,³¹⁾ потом разни «онтички» сукоби између католика (томиста) и протестаната (лутерана и реформисаних)...

Идеологије су са Модерном изгубиле елемент Божје милости, мада су могле задржати какав «онтички» фондус унутар појединих, формално-логичких, филозофских система. Након грађанских револуција, јављају се бројне идеологије које представљају одређени поглед на свет, али оличавају и начине у ком правцу ваља устројити политичку моћ како би се задовољили интереси појединих друштвених група: класа и слојева. Друштвене идеологије све више замењују партикуларне или политичке идеологије (идеологије у ужем значењу). Политичке идеологије «представљају одређену етичку збирку идеала, принципа, доктрина, митова или симбола друштвеног кретања, институција класа или велике групе које об-

25) K. Loewenstein: "The Failure of the Agrarian Reform", *The Governance of Rome*, Published by Springer, 1973, p. 195-202. Исто и у: Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, Научна књига, Београд, 1982.

26) Надвладава царизам схваћен као *dominus summae et potestas*.

27) *Паламити* продубљују интроспективно макаријанство утемељено на учењу Светог Максима Исповедника (правоверни концепт одбаченог оригенизма). *Ваарламисти* заступају тезу да је могуће разумом допрети до мистичних спознаја православне апофатике.

28) Идеологија *зелених* заступала је интересе трговаца, занатлија, и других припадника нестабилног средњег staleжа, док је идеологија *плавих* заступала интересе аристократије и чин-бијурократије.

29) Покрет *ниловаца* одбацује јерархију и моћ, док *јосифовци* управо у свештеничкој служби и у ослоњу на уподобљеног цара виде гарант опстанка православља.

30) *Гвелфи* – странка трговаца; и *Гибелини* – странка земљопоседника.

31) *Клинијевци* носе идеологију стриктно сталешке поделе послова на: *orare, belatore* и *laborare* по staleжима. Они уводе концепт даривања Богу кроз сјај раскоши склада. *Цестерцити*, напротив излазе из манастира, пропагирају аскетизам и прераду света по божанским замислима које се промислом Светог духа указују Цркви.

јашњавају како би друштво требало функционирати, односно нуди одређен политички и културни нацрт за одређени друштвени поредак.»³²⁾ Међу њима посебно место заузимају: либерализам, конзервативизам, клерикализам, национализам, социјализам, анархизам, феминизам, екологаизам...

- *Либерализам* у својој основној парадигми има идеал индивидуалне слободе човека. Поникла из протестантских корена, пре свега лутеранства (које је као основ свог учења истакло трагање за унутрашњом слободом у саодношењу са Богом), ова идеологија пропагира једно позитивно (слобода «за») и једно негативно (слобода «од») одређење човека у друштвеним односима.³³⁾ Бројне подидеологије либерализма само указују на његову непрестану актуалност: класични и конзервативни либерализам, социјални либерализам, либерални феминизам, либерални реформизам, радикализам, републиканизам, либертаријанизам и сл.
- *Конзервативизам* тежи одржавању друштвених односа заснованих на традицији или предању. То су односи који теже немењању и очувању стања какво је постојало у друштву још од памтивека.³⁴⁾ «Конзервативна мисао, уопште, представља реакцију на радикалну француску револуцију, нарочито у његовом просветитељском издању.»³⁵⁾ Конзервативне подидеологије су: аграријаризам (сељачки покрети), комунитаризам, хришћанска демократија, либерални и национални конзервативизам, те неоконзервативизам.
- *Клерикализам* настоји да очува религијску парадигму као кључан основ друштвених односа. Ова се идеологија често ослања на верско-социјални фундаментализам и представља његову продужену (политичку) руку. Идео-

32) http://sh.wikipedia.org/wiki/Ideologije_stranaka

33) О либерализму као идеологији проф. Милан Матић каже следеће: «Racionalizam, prosvetiteljstvo i teorija o prirodnim pravima, kao novi idejni temelji društvenog položaja čoveka, glavni su filozofski izvori liberalizma, a istorijsko tle na kojima se pojavio vezano je za pojavu Reformacije.» (М. Матић: *Liberalizam, populizam i demokratija*, Институт за политичке студије, Београд, 1992, стр. 12)

34) Неке од темељних вредности конзервативизма истиче и проф. Драган Суботић у издању *Српских органских студија* за 1999. годину. Те вредности су «колективизам, солидаризам, домаћинство, старешинство, морал и етика.» (цитат према: Д. Суботић: «Српски конзервативизам и нова десница», *Политичка ревија*: 297-316, бр. 01/2004, Институт за политичке студије, Београд, 2004, стр. 313)

35) S. Vujović: “Konzervativna teorija elite – Pareto, Moska, Mihels”, *Sociologija*, br. 2/72, Beograd, 1972, str. 194.

логије ових политичких покрета шаролике су: хришћански социјализам, клерофашизам, теологија ослобођења, исламизам и исламски социјализам, верски ционизам, хинду национализам и сл. покрети.

- *Национализам* као идеолошки дискурс одликује стављање нације у основ идеолошког учења. У основи се разликују два концепта нације: концепт заједничког крвног порекла, те грађански концепт нације. Међу бројним националистичким идеологијама које у основи теже националном интегралizmu на одређеној територији, издвајају се: фалангизам, деголизам, бразилски интегрализам, ционизам, хинду-национализам, арапски (ресурсни) национализам и сл. мањи покрети.
- *Социјалистичке* идеологије настоје да формално-правну, грађанску једнакост грађана више-мање претворе и у суштинску, имовинску једнакост. Стицање имовине, не сме бити једина вредност заједнице. Друштвени живот мора стремити праведнијој расподели, уз осећај за оне који из различитих разлога нису кадри да учествују у капитализму и тржишној утакмици. У ове идеологије спадају: идеологије демократског социјализма (фабијанизам, реформизам, ревизионизам), социјалдемократија (тржишни социјализам, Трећи пут), социјалистички феминизам, разни регионални социјализми (арапски социјализам, афрички социјализам, боливаријаризам), верски социјализми (хришћански социјализам, исламски социјализам, Теологија ослобођења), револуционарни социјализам, марксизам (марксизам-лењинизам, троцкизам, стаљинизам, маоизам, титоизам), као и други многобројни социјалистички покрети (синдикализам, цеховски социјализам, социјални анархизам, еколошки социјализам...)
- У новије време све су присутнији и неки ново-израстајући покрети који су утемељени на искуствима савремених друштвених и политичких односа. Тако су све гласније идеологије попут *феминизма*, које се залаже не само за изједначавање права жена у друштву (реформски феминизам), већ и за увођење женских темељних представа о свету (радикални феминизам) «у једно типично маскуларно друштво.»³⁶⁾ Идеологија *анархизма* у

36) М. Šantal: "Feminizam, princip gradanstva i radikalna demokratska politika", *Ženske studije*, br. 01/95, Beograd, 1995, str. 142.

својој основи заступа тезу да је концепт потчињавања човека у свим областима, па и у сфери економије, последица државног насиља, које је данас постало друго име за плачку коју обавља светска финансијска олигархија на милијардама обесправљених.³⁷⁾ Отуда анархизам позива на прекомпозицију друштвених односа на начелима слободног удруживања. Коначно, привредни раст земаља у развоју, и људски немар довели су до глобалних еколошких проблема који прете да трајно измене живот на планети.³⁸⁾ Из тог разлога покрет зелених и идеологија *екологизма* све више добијају на замаху, као идеологија будућности, «последња идеологија која ће нам преостати пре новог Потопа».

И ту није крај политичким идеологијама. Међу горе набројаним више-мање садржинским идеологијама, које нуде заокружене концепте уређења света, (традиционализам, либерализам, социјализам, комунизам, екологизам), постоје и оне, још уже, идеолошке замисли, тзв. *подидеологије* које нуде путеве или правце у ком смеру друштво ваља да се креће када се већ постигне друштвена сагласност око ширег идеолошког концепта. Тако су се усталиле формалне идеологије, или подидеологије попут реформизма, радикализма, али и правопуташки и напредњачки идеолошки правци и сл.

4. Када је реч о садржају политичких идеологија у савременој србијанској држави ваља истаћи да су се политичке идеологије споро успостављале, премда оне имају своју најранију предисторију још у раздобљу Прве буне за време Војда Карађорђа. Почетне назнаке политичких идеологија биле су базиране на релацији: присташе личног режима – присталице уставобране. Присталице личног режима једног човека – вође, наилазиле су своје утемељење у православном монархистичком предању о представи уподобљених владара, на жељи за јаком централном влашћу и државним јединством и на идеји-бојазни великашког предкосовског проклетства неслоге. Са друге стране идеологија уставобранитеља залагала се за правно и олигархијско ограничавање суверене моћи Војда (Црног Ђорђа, а касније и Милоша Обреновића).³⁹⁾ Идеја конституци-

37) S. Sheehan: "Global Anarchism – The New Anarchism", *Anarchism*, Published by Reaktion Books, 2003, p. 7-13.

38) T. Shull: *Ideology and Strategy in European Political Ecology*, Published by SUNY Press, 1999, p. 11.

39) О овоме веома сликовито говори Слободан Јовановић: «Чиновник се данас сматра као државни орган; онда се сматрао као приватни кнежев слуга. (...) Између њих и кнеза

онализма била је октроисана споља, залагањем Русије и Аустрије при Порти, али је она одмах у Србији задобила хомогену групу присташа, понајвише локалних вођа по нахијама и срезовима, који су и пре октроисаног устава отворено желели да ограниче свеомћ Вожда. Побуна уставобранитеља створила је основ за формирање прве уставобранитељске владе. Улога владара је ослабљена, али ће књаз и доцније краљ, бити ограничавани све док се ривалитет књаза и народног представништва из периода Намесничког устава није преточио у симболичну власт краља, према парламентарном режиму Радикалског устава из 1888. године. Наредних деценију и по обележиће отпор Обреновића да признају тоталну доминацију парламентарног режима партократије.⁴⁰⁾

Када је реч о идеологијама почетна ословљавања на присташе *конзервативизма* или *либерализма*, временом ће задобити нове обресе. Овде је неизбежно спомињање активности првих *социјалиста* које је предводио Светозар Марковић, који су на темељима марксизма и руског славјанофилства настојали да профилишу странку која заступа интересе радничке класе. Међутим, како је Србија у то време била земља без велике индустрије, а тиме и масовнијег радништва, то је успех ове странке на изборима био слаб. Значај Светозара Марковића огледа се на утицај који је његов покрет имао на рађање једне нове, значајно утемељеније партије – Народне радикалне странке. Ова странка је своју идеологију базирала на идејама руских народњака. Било је ту идеја о локалној самоуправи, народном популизму, идеализацији сеоске задруге, али и потреби заштите србијанског села, и српског сељака. Радикали су отворено ушли у борбу против апсолутизма Обреновића, и преко парламента на велика врата увели диктатуру своје *радикалске идеологије*. Од 1903. године радикалска идеологија је остала једина озбиљна идеолошка снага савременог друштва Србије.

Поред радикалске идеологије, у Србији је још у траговима реалног политичког живота била присутна *либерална идеологија*, која је настојала да у Србију уведе вредносни апарат најразвијенијих земаља Европског (северо)запада: Енглеске и Француске. Либерали су своју идеологију базирали на приватној својини као највишем домету којем треба тежити, парламентаризму и демократији која би била везана за имовински цензус.⁴¹⁾ Право да учеству-

постојао је чисто приватно-правни однос...» (С. Јовановић: *Уставобранитељи и њихова влада*, Геча Кон, Београд, 1933, стр. 44)

40) В. Чубриловић: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982, стр. 272.

41) Залагања либерала ишла су за тим да «само демократска, либералнобуржоаска држава може бити привлачна и за остале Јужне Словене. (...) она ће бити јака само као уставна,

је у политичком животу имао би онај ко плаћа порез на имовину, дакле онај који нешто стиче, па тако на основу материјалне и личне одговорности стиче и политичко право да бира и буде биран.⁴²⁾ Коначно, трећа озбиљна политичка идеологија јесте напредњаштво, или *напредњачка идеологија* која се залагала за убрзану модернизацију, али не пресликавањем западних узора, већ ослоном на велике континенталне силе Беча и Санкт Петербурга. Просвећени апсолутизам најбољи је лек за убрзани напредак и модернизацију, заосталих балканских држава, међу којима и Србије. Парламентаризам и демократија су погубне, јер уносе спорост одлучивања и тромост њене реализације.⁴³⁾

Како год било једина озбиљна идеологија била је радикалска, или ти радикалско-народњачка, која је имала утемељење у најширој народној свести, у најзначајнем друштвеном слоју сељака, који је у том периоду представљао и до 90% читаве популације. Радикалској идеологији ситносопственичког села укорененом у српском традиционализму општине и задружној форми привређивања у међуратном периоду надодаће се још неке важне модификације попут: државотворности, монархизма, југословенства и сл.

Па ипак, у оквиру саме радикалне странке већ почетком века догодиће се шизма, и странка ће бити подељена на старорадикалско крило, и новорадикале или самосталце, из чијих ће се редова касније формирати Демократска странка. Ова партија ће настојати да заступа интересе најширих грађанских слојева, чији се број увећавао са индустријализацијом и урбанизацијом.⁴⁴⁾

У периоду након Другог светског рата, веома је брзо нестало вишепартизма, па је доминантна и једина политичка снага била Комунистичка партија Југославије, која је почетком педесетих, са раскидом сарадње са Коминтерном, постала Савез комуниста Југославије. Тековине марксизма-лењинизма, критика стаљинизма и руског бирократског етатизма основне су идеолошке предпоставке ове идеологије. Самоуправни социјализам, политика несврстаности, и тековине народноослободилачке револуције представљају идеолошку надградњу владајућег титоизма.

парламентарна, са што више либерално-буржоаских слобода и што већим учешћем народа у власти.» (В. Чубриловић: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982, стр. 188-189)

42) С. Јовановић: *Влада Милана Обреновића IV*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 36.

43) На оскудан потенцијал бирачког тела напредњака и либерала указују и дефицитарни друштвени слојеви који су за ове две странке редовно, или бар повремено, гласали. (Видети у: G. Budžak, D. Petrović, *Demokratska modernizacija u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 2005, str. 101)

44) *Ibidem*, str. 123.

Падом Берлинског зида, дошло је до обнављања старог режима, који је подразумевао повратак приватном власништву, апсолутну премоћ тржишне привреде над планском; и увођење вишепартијског система, који је заменио владавину једне странке – комунистичке. Са вишепартизмом обновљене су и политичке идеологије. Деведесете године XX века, биле су набијене јаким идеолошким трзавицама између оних који су настојали да очувају основне идеолошке вредности претходног комунистичког (социјалистичког) режима, и присташа нових снага које су тражиле ресторацију режима од пре Другог светског рата. Почетну идеолошку поделу комунизам – антикомунизам, оличавао је сукоб на линији (председник Србије) Милошевић – (лидер опозиције) Драшковић. Тај идеолошки сукоб био је фундиран око крупних подела из времена Другог светског рата, када је у Србији тињао и грађански рат између монархиста и комуниста.⁴⁵⁾ Био је то и несуптилан геополитички и идеолошки раскол на русофиле и америкофиле. Идеологија Демократске странке, баштинећи традицију старе Демократске странке (Давидовића и Грола), позивала је на превазилажење ових идеолошких подела и на изградњу грађанског концепта друштва са свим идеолошким вредностима либералнопредставничке демократије, тржишне привреде и приватног власништва. Идеолошке поделе на линији Социјалистичка партија Србије (СПС) – Српски покрет обнове (СПО), биће завршене тек силаском ове прве са власти, и маргинализацијом ове друге на политичкој сцени Србије након петооктобарских промена. Из тада владајуће коалиције ДОС-а, издвајају се издanci левих, центристичких и десних партија. Основни стратум који овде можемо поуздано пратити јесте подела странака на: социјалистичке (социјалдемократске), либералне и народне (демохришћанске).

У случају Србије, за време владе ДОС-овског конгломерата видљива је тежња њеног лидера Зорана Ђинђића, да Демократску странку позиционира у центру ДОС-а, као либералну странку центра, око које би се окупљале странке сличне орјентације. Лево крило ДОС-а било је намењено поузданом Ђинђићевом савезнику Жарку Кораћу и његовој Социјалдемократској унији (СДУ) са задатком да ова и оваква левица буде стожер окупљања левих снага. Десну позицију у ДОС-у требао је да окупи још један Ђинђићев стратешки савезник и поуздан сарадник Владан Батић са својом Демохришћанском странком Србије (ДХСС). Читава је коалиција

45) В. Станковић: «Друштвени слојеви као бирачка база политичких странака у Србији», *Политичка ревија*: 11-22, бр.01/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 17.

делила основне вредности западних демократија (приватно власиштво и тотална денационализација јавне имовине, *laissez faire* привреда, и парламентаризам). Уз ове, континуиране вредности, ДОС је водио искључиву политику тзв. *евроатлантских интеграција*, улазак у НАТО војне структуре и присно савезништво са атлантским силама (САД-ом и њеним европским владама-савезницама). Па ипак, тај блок није покрио читав политички простор Србије. Излазак ДСС-а из коалиције, и борба Ђинђића и Коштунице око премоћи над службама безбедности, убрзали су дистанцирање ДСС-а од политике ДОС-а, којој је и сам дуго припадао. Са друге стране, приметан је поновни раст Српске радикалне странке (СРС), која је још у доба Милошевића играла значајну улогу на политичкој сцени, пропагирајући основне идеје радикалске идеологије са новим елементима милитаризма и ратне реторике, која је нарочито давала резултате међу масом избеглица са простора негдашњих република СФРЈ (Хрватске и БиХ).⁴⁶⁾ Сада је та странка стрпљивим радом и критиком реформских потеза нових власти, вешто убирала поене код све већег броја осиромашеног становништва, који су постали «жртве транзиције». Након убиства премијера Ђинђића, и након све већег незадовољства становништва тешким животом коју је изазвала транзиција, Запад је спроводећи свој утицај на овим просторима настојао да оствари легитимитет покушајем да политичку позорницу Србије идеолошки структурише тако што ће извршити нову идеолошку преконфигурацију. По том плану, Демократска странка би требала да крене ка левици,⁴⁷⁾ у центру је требало да остане тврдо крило следбеника Зорана Ђинђића окупљено око Либералнодемократске партије (ЛДП), а на десници је требало да егзистира Г17 који је веома брзо примљен у Конфедерацију европских народних партија. На овај начин атлантска геополитичка опција покушала је да делегитимише остатак политичког простора у

46) Вођа Српске радикалне странке, Војислав Шешељ, често воли да истиче да је идеологија његове партије – *идеологија српског национализма*. Ова идеологија има своје утемљење у доживљају нације као заједнице истокрвног порекла, некој врсти проширене породице, свих оних који се не само осећају Србима, већ то по свом пореклу заиста јесу. Шешељ је велики противник распарчавања српског националног корпуса, који по њему не чине само они који се изјашњавају као Срби, већ и сви они који имају српско порекло, а стицајем разних околности то негирају (од прозелитизма Ватикана, преко исламске верске заједнице и западних сила, до става Српске православне цркве да је Србин искључиво припадник СПЦ-а).

47) “На левици је доста ослабљена СПС коју, претензијама на том месту, као чланица Социјалистичке интернационале, настоји да истисне Демократска странка.» (В. Станковић: «Друштвени слојеви као бирачка база политичких странака у Србији», *Политичка ревија*: 11-22, бр.01/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр.18) Сада се, међутим, наслућује да би пре могло доћи до даљег реформисања СПС, његове демилосевићизације, до померања СПС-а од социјалистичке ка социјалдемократској идеологији, и до спајања ДС-а и СПС-а.

Србији, који је представљао бар 50% бирачког тела. Признавање Косова и Метохије, економско и геостратешко слабљење Запада, те јачање позиције Русије у региону, и нарочито у самој Србији, довешће до тога да и ова замисао прављења неке нове идеолошке матрице пропадне.

У времену у коме тренутно живимо, неки потези довели су до нових идеолошких померања на политичкој сцени. Понајпре, најважнија одлука која је довела до нових идеолошких прерасподела је потез председника Тадића, да његова странка уђе у коалицију са СПС-ом, љутим ривалом с краја деведестих година, и у периоду владавине ДОС-а. Председник Тадић је свесно изместио своју партију (ДС) из центра, и одвео је курсем ка левици.⁴⁸⁾ Коалиција са СПС треба да представља не само изнуђен потез како би Тадић формирао и другу грану бикефалне извршне власти и наставио да самостално води политику земље, већ и покушај да се направи леви блок који би временом представљао праву левицу социјалдемократске орјентације на политичкој сцени Србије. У центру су сада остале разбијене (и ослабљене) снаге тзв. *Друге Србије* коју чини група незадовољних који су се дистанцирали од Тадићеве политике и основали Либералнодемократску партију (ЛДП), али и Г17 који у основи води неолибералну политику.

Коначно на десној страни се налази конгломерат: радикала, народњака и новоформираних напредњака (за које се не зна колику снагу носе). Сви они у основи баштине модификовану варијанту предратне радикалско-народњачке идеологије, која свој узор има у идеологији руских народњака из XIX века. Јак ослонац на Русију, заштита националне баштине, православног облика испољавања хришћанске вере, бескомпромисна државотворна политика и сл. вредности карактеришу ову хетерогену групацију странака, које се и међусобно разликују по многим питањима, о којима овде нажалост не може бити речи. (Томе треба додати и сукоб радикала и напредњака у коме често има не само идеолошког и стратегијског размимоилажења, већ и личне нетрпеливости између дојучерашњих сарадника).

5. Сумарни је закључак да идеологија на политичкој сцени Србије још нема јасно утемељну улогу и значај међу политичким странкама. Она је прешла дуг пут од обичних представа и сентимената који су служили понајвише ламентирању над прошлошћу,

48) За сада се јасно не виде резултати тог окретања курса Демократске странке ка левици, нарочито по питању даље тајкунизације Србије у готово свим сегментима друштва. Могуће је да се ради о вештом потезу којим се жели кроз полуке власти амортизовати све веће незадовољство становништва привредним и политичким реформама.

преко најобичнијих замисли или визија којима је требало попуни-ти испразне садржаје политичких странака, до покушаја да идеологија ипак пронађе место и примену у политичком животу Србије. Неких назнака о реалној улози и значају идеологија у политици нашег друштва ипак има, али идеологија неће заузети своје место, све док се друштво не структурише, све док грађани Србије не почну да проналазе класни интерес у одређеним идеологијама, и тако кроз идеологије започну да артикулишу и свој поглед на свет.

Данас тенденцију у свету представља извештај *замор идеологијама* које се исцрпљују из два основна разлога. Понајпре, њу изазива: окренутост унификованом начину живота, тежња за комфорнијим стандардом, потпуно посветовњење и материјализација живота, али и економска, технолошка и комуникациона глобализација које додатно снижавају идеолошке парадигме, и смањују друштвене сукобе. Без друштвених тензија партикуларне идеологије свакако губе на значају. Са друге стране, глобализација је појачала утицај великих сила на креирање унутрашње политике несuverених земаља. Тако, реална улога великих сила у унутрашњој политици несuverених земаља утиче да геополитичка парадигма подчињава идеологије својим захтевима, омогућавајући им тек другоразредну улогу легитимизирања доминантне религиозне и културно-цивилизацијске матрице коју заступа та велика сила на одређеном простору.

ЛИТЕРАТУРА

- Bosanac Milan, Mandić Oleg, Petković, Stanko: *Riječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977.
- Boudon Raymond, Bourricaud, François: «Idéologie», *Dictionnaire critique de la sociologie*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986.
- Vratuša-Žunjić, Vera: «Ideologija», *Sociološki rečnik* (приредили М. Bogdanović и А. Mimica), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
- Vujović, Sreten: «Konzervativna teorija elite – Pareto, Moska, Mihels», *Sociologija*, br.2/72, Beograd, 1972.
- Јовановић, Слободан: *Уставобранитељи и њихова влада*, Геца Кон, Београд, 1933.
- Јовановић, Слободан: *Влада Милана Обреновића IV*, Геца Кон, Београд, 1934.
- Colletti, Lucio: *Ideologija i društvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Loewenstein Karl: “The Failure of the Agrarian Reform”, *The Governance of Rome*, Published by Springer, 1973.
- Lukić, Radomir: “Ideologija”, *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982.
- Manhajm, Karl: *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.

- Marx, Karl: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Matić, Milan: *Liberalizam, populizam i demokratija*, Institut za političke studije, Beograd, 1992.
- Машкин А. Николај: *Историја старог Рима*, Научна књига, Београд, 1982.
- Milić, Vojin: "Paretovo mesto u sociologiji saznanja", *Sociologija*, br. 1/67, Beograd, 1967.
- Milić, Vojin: "Dirkemova sociološka teorija saznanja", *Filozofija*, Beograd, 1965.
- Milić, Vojin: "Predgovor", (Emil Dirkem) *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, Beograd, 1963.
- Olga C John: "Power-Ideology Matrix in Social System Control", *Systemic Practice and Action Research*, Vol. 3, № 1, Springer Netherlands, 1990.
- Parsons, Talcott: *The Structure of Social Action*. Free Press, New York, 1937.
- Parsons Talcott, Turner S Bryan.: *The Social System*, Published by Routledge, 1991.
- Petrović Dragan, Budžak Goran: *Demokratska modernizacija u Srbiji*, Institut za političke studije, Beograd, 2005.
- Pešić Vesna, Milić Anđelka: *Sociologija društvene akcije Talkota Parsonsa*, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd, 1990.
- Sabia R. Daniel, Wallulis Jerald: *Changing Social Science – Critical Theory and Other Critical Perspectives*, Published by SUNY Press, 1983.
- Станковић, Владан: "Друштвени слојеви као бирачка база политичких странака у Србији", *Политичка ревија*, бр. 01/2007, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Суботић, Драган: "Српски конзервативизам и нова десница", *Политичка ревија*, бр. 01/2004, Институт за политичке студије, Београд, 2004.
- Sheehan Sean: "Global Anarchism – The New Anarchism", *Anarchism*, Published by Reaktion Books, 2003.
- Shull Tač: *Ideology and Strategy in European Political Ecology*, Published by SUNY Press, 1999.
- Fanuko, Nenad: "Elementi Parsonsove teorije ideologije", <http://www.hsd.hr/revija/pdf/3-4-2002/Fanuko.pdf>
- Fish S.Jonathan: *Defending the Durkheimian Tradition – Religion, Emotion, and Morality*, Ashgate Publishing, Ltd, 2005.
- http://sh.wikipedia.org/wiki/Ideologije_stranaka
- Чубриловић, Васа: *Историја политичке мисли у Србију XIX века*, Народна књига, Београд, 1982.
- Šantal, Muf: «Feminizam, princip građanstva i radikalna demokratska politika», *Ženske studije*, br. 01/95, Beograd, 1995.

Vladan Stanković

**IDEOLOGIES: FROM SOCIOLOGICAL
ANALYSIS TO POLITICAL PRACTICE**

Summary

In this work author approached problem of ideology in multidisciplinary way. The author started the analysis from definition of the notion of ideology, continuing to analyze the role, place and significance of ideologies within social system (sociological analysis). Eventually the author analyzed typology of political ideologies, as well as their positioning and meaning within political order of modern Serbia

Key Words: ideology, social control, political system, political parties

УДК: 316.722:316.42
Примљено: 24. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 117-130.

*Александар Саша Гајић**

Институт за европске студије, Београд

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КУЛТУРЕ И ИДЕНТИТЕТ – О ЈЕДНОЈ ЛОКАЛНОЈ ЗАБЛУДИ

Резиме

Процеси глобализације културе воде ка прилагођавању, тј. модификацији постојећих култура и културних образаца, као и постепеном прихватању оних културних вредности које су саобразне принципима либералне демократије и тржишне економије. У односу на виђења глобализацијских процеса, истраживачи културне глобализације се претежно деле у четири главне групе: оне који у културној глобализацији виде хомогенизацију културе, «сценарио засићења», «периферијско кварење» и «сценарио глобалне локализације» (глокализације) као културне хибридикације. Рад се бави различитим виђењима исхода глокализације као «интеракције глобалног и локалног» према питањима идентитета, и покушава да уочи њене проблеме и могуће исходе посматрајући везе индивидуалног идентитета и културног идентитета локалних култура према глобалним утицајима.

Кључне речи: глобализација културе, глокализација, хибридикација, индивидуални и културни идентитет

Комплексни процеси глобализације најчешће се схватају као пут ка постепеном стварању универзалне демократске заједнице која ће, посредством глобалне слободне трговине и политичке либерализације, остварити идеале либералне демократије, док ће се приближавањем и култура и мешањем културних утицаја створити нова, светска култура базирана на плурализму разлика, слободи и

* Овај рад је рађен у оквиру пројекта 149026 кога финансира Министарство за науку и заштиту природне средине.

хуманизму. Зато Албоу, рецимо, глобализацију дефинише као «све оне процесе помоћу којих људи читавог света бивају инкорпорирани у једно светско друштво, односно глобално друштво», Гиденс као «интензификацију друштвених односа који повезују удаљена места на начин да су локални догађаји обликовани догађајима који су се одиграли километрима далеко и *vice versa*», Харви као «интезификацију згушњавања времена-простора у друштвеном животу», а Хелд и Мек Гру као «ширење скале, пораста значаја, убрзања и продубљивања утицаја транснационалних токова и образаца на друштвене интеракције»¹⁾. Чарлс Кегни и Јудин Виткоф дефинишу глобализацију као «интеграцију држава кроз све веће контакте, комуникацију и трговину, чиме се ствара холистички, јединствени глобални систем у коме процес промена све више повезује људе у заједничкој судбини»²⁾, Кор сматра да је глобализација «оно што смо ми у Трећем свету вековима називали колонизацијом»³⁾, док Бурдије глобализацију сматра митом, моћним дискурсом у функцији подстицања веровања која је главно оружје у борбама против тековина државе благостања.⁴⁾

Појачавање економске међузависности и политичко-правне интеграције у димензијама либерално-демократијске парадигме западног типа неумитно захтева мање или веће прилагођавање, тј. модификацију постојећих култура и културних образаца, као и постепено прихватање оних културних вредности које су сабразне принципима либералне демократије и тржишне економије. Глобализација културе, то јест прожимање и преплитање различитих култура и културних образаца, иначе представља историјски најранији вид протоглобализацијских процеса у виду ширења великих светских религија и њихових вредносних система који су прелазили велике просторе и суштински утицали на преобликовање живота појединаца и целих друштава. У модерној епохи, а нарочито са успоном индустријског друштва Запада, експанзију европских сила у освајању света пратила је и експанзија западне културе, њених наука и идеологија. Са развојем технологије долазило је и до ширења културне комуникације која је имала претежно једнострану смер у смислу ширења западних културних вредности и садржаја на незападна друштва. Многа незападна друштва су, са

1) Вулетић Владимир, *Глобализација*, Зрењанин, 2006, стр. 21.

2) Бурдије Пјер, *Сигнална светла – прилози за отпор неолибералној инвазији*, Београд, 1999.

3) Према Вулетић Владимир, *Глобализација*, Зрењанин, 2006, стр. 65-67.

4) Марио Варгас Љоса, *Култура слободе, Глобални свет*, Александрија пресс, Београд, 2003, стр. 99 -100.

различитим степеном успешности и уз различите степене противљења, прихватала плодове западне културе и претварали сегменте свог културног живота у опонашање западних образаца живота, стила, вредности, уверења. Развој модерне информатике и дигиталне технологије само је повећао доступност културних утицаја, убрзао ширење западних културних садржаја преко свих граница и до свих друштава и култура широм планете, чинећи тако културни аспект савремене глобализације свеprisутним.

Проблеми културне глобализације су бројни – доминација садржаја глобалне масовне културе и прихватања њихових образаца понашања ствара реактивна дејства других, традиционалних култура што ствара ткз. културне конфликте етничитета и цивилизација. Прихватајући технолошка достигнућа западне модернизације, друштва изложена културној глобализацији често немају довољно испрофилисане сопствене културне претпоставке и изграђен укус, тако да, у процесу прихватања утицаја из «центра», чешће прихватају негативне утицаје него позитивне, квалитетне културне садржаје (ткз. «периферијско кварење»), док их, узгред, «центар» засипа пре свега «културним дампингом», тј. производима културно најнижег квалитета. Овакав процес изазива културни отпор, одбацивање страних културних утицаја и често подстиче на покушаје да се уз помоћ модерне технологије, поново оживи «чистота културне самобитности», што антагонизме са културног поља преноси и на остале сфере друштвеног живота.

ЧЕТИРИ ГРУПЕ ВИЂЕЊА КУЛТУРНЕ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

У односу на научна виђења глобализацијских процеса, истраживачи културне глобализације се претежно деле у четири главне групе⁵⁾. Једни у културној глобализацији, мада не линеарно и у потпуности, виде глобалну хомогенизацију у виду потпуне доминације западне културе (вестернизација) у којој постепено нестају све разлике, тј. локалне културне специфичности, а сви културни обрасци и њихови производи постају копија, реплика западног начина живота, њених вредности и веровања. «Пошто је главнина света немоћна да се одупре инвазији културних производа из развијенијих земаља – или будимо конкретнији, из суперсиле САД, која за собом вуче транснационалне корпорације – ускоро ће се

5) Више код де Токвил Алескис, *О демократији у Америци*, Издавачка књижара Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1995.

свима наметнути северноамеричка култура, која ће стандардизовати свет и уништити његову богату флору разноликих култура. На тај начин ће сви народи, а не само малени и слаби, изгубити свој идентитет, своју душу, и свешће се на колоније XXI века – на зомбије или карикатуре извајане по културним нормама једног новог империјализма који, осим што влада планетном и планетарним капиталом, војном силом али и научним знањем, тежи да наметне другима и свој језик, своје начине размишљања, веровања, уживања и сањана.» - о негативној утопији као изразу глобалне културне хомогенизације се сликовито али и иронично односи Марио Варгас Љоса.⁶⁾

Други поглед, који заправо представља подваријанту глобалне културне хомогенизације предвиђа «сценарио засићења» по коме културне периферије прихватају утицаје из центара и у дужем временском периоду постају презасићене њиме, тако да, иако ће локални културни обрасци у међувремену нестати, оне неће постати у пуном смислу саставни део глобалне хомогенизујуће културе као њен периферни, епигонски продужетак, већ ће се упустити у развијање културе у новим, непознатим правцима и у односу на утицаје које су до тада примили и у односу на пређашње, ишчезле културне обрасце. Трећи пак сценарио управо предвиђа «периферијско кварење» културе по коме ће се у процесу прихватања културних утицаја пре преузимати негативни него позитивни утицаји (односно утицаји израза «више културе»), а све услед неизграђености и несофистицираности сопственог укуса. Овај сценарио заправо представља настављача идеја критичара конзумеризма, у првом реду француског мислиоца из XIX века Алексиса де Токвила који је сматрао да увећање тржишта попут магнета вуче произвођаче масовној производњи и тера их даље од финијих продукција и услужних делатности, стварајући производе најмањег садржиоца и мањег квалитета који представљају контраст свакој софистицираности, нарочито културној.⁷⁾ У том смислу, глобализацијска отварања тржишта и последичне културне интеракције заправо са већом понудом добара, по заговорницима овог правца мишљења, нужно доводе до пада квалитета и кварења услед засипања културних простора продукцијом «културног дампинга». Ове културне интеракције са друге стране могу да доведу и до погрешног разумевања, кварења и изобличавања примљених културних вредности и образаца понашања услед њиховог тумачења разумевања са становишта и из перспективе постојећих, другачијих локалних обра-

6) Према речнику Вордспај, <http://www.wordspy.com/words/>.

7) У књизи Robertson Ronald, *Global Modernities*, Sage, London 1995

заца, тако да се у том смислу може говорити о опасности двоструког «кварења» култура услед њиховог прожимања.

Четврти поглед на културну глобализацију за нас је најзанимљивији, не само што је најидеалистичкији и што у њега понајвише полажу наде они који желе да виде позитивне стране и исходе културних интеракција у процесима глобализације, већ и зато што он најдубље задире и отвара кључна питања односа културне глобализације наспрам идентитета и дубине до које ови процеси захватају. Овај поглед, односно сценарио, најчешће се назива «сценарио сазревања» или «сценарио глобалне локализације» скраћено *глокализације*, би желео да у поменутиим процесима види равноправан дијалог и размену културних добара и вредности између различитих култура, и оних у смештеним у глобалним центрима и онима на периферији, а што би довео до нових културних квалитета локалним преузимањем и интерпетацијом примљених културних вредности. Очекивања исхода овога процеса воде ка жељама како глокалне интеракције не би угушиле постојеће богатство култура, већ би их, након извесног релативизовања и потоње надградње, обогатиле. То би заправо довело, према заступницима овог схватања, до модификације западњачких вредности као глобално најутицајнијих у складу са локалним значењима, што би резулирало хибрилизацијом културе и кретањем у правцу сложене, нелинеарне и вишеслојне културне синтезе.

Поменуто четврто становиште донекле се највиша приближава резултатима досадашњих реалних процеса културне глобализације, пошто међусобно прожимање утицаја глобалног и локалног за сада пре доводи до својевсне културне «хибрилизације» него пуне хомогенизације, то јест позападњачења, вестернизације. Евидентно је да би у садашњим процесима културног отварања (а услед економског и политичког повезивања) пуна «хомогенизација културе» последично ослабила и светска тржишта и постепено смањила профит оних који у овим процесима привређују. Носиоци културне глобализације су, пре свега из економских разлога, све више принуђени да се прилагођавају локалним садржајима и њиховим разноликостима не би ли на тај начин остварили или задржали свој утицај на локалне популације - што доводи до потребе осмишљавања нових приступа, прилагођавања и стварања нова културних израза, често пуних противуречности услед присутности различитих утицаја.

Концепт «глокализације» је у ствари настао као обличавање приступа практичне делатности компанија које су своје продукте пласирале широм света и егзактно уочиле да јединствена марке-

тиншка кампања за сва тржишта не постиже једнаке ефекте у појединим културама, то јест да рекламне поруке, било оне текстуалне или визуелне, на тим просторима не бивају разумеване на намеравани начин. Оне су стога морале да прибегну стратегијама приближавања појединим културама прилагођавањем и сопственог приступа али и понуђеног садржаја не били на тај начин освојили тржиште и повећали профит. Зато је, у практичном смислу, глокализација испрва значила «стварање производа или услуга намењених за глобално тржиште, али прилагођена да одговара локалним културама»⁸⁾ Због тога нпр. Мек Доналдс не продаје свињетину у Саудијској Арабији, теријаки Мек Бургер у Јапан; зато Икеа производи намештај мањих димензија за далекоисточно тржиште који је прилагођен тамошњим малим стамбеним просторима. Зато рецимо Нескафе, Кока-Кола или Колгејт-Палмолајв у својим рекламним спотовима користе локалне глумце смештајући их у контекст пре свега прилагођен дотичном тржишту.

Касније је термин глокализација, употребљаван прво у пословној комуникацији јапанских бизнисмена, ушао у друштвене науке, прво код Роланда Робертсона⁹⁾ који га је тумачио као «интерпретацију глобалног локалним» да би након тога био објашњаван као «одговор на глобализацију, или поновно јачање културних идентитета на нивоу локалних заједница» (Мејнард). У другом виду, глокализација представља начин да се објасни начин живота транснационалне глобалне елите као нове друштвене класе – слојева менаџера који често путују и мењају пребивалишта а који су спремни да, већ у складу са извиканом идеолошком досетком, «мисле глобално, а делују локално». И као треће, процес глокализације и његово теоријско дефинисање је касније постало подложно идеолошком дефинисању: Идеологизована теорија глокализације тежи да истакне позитивне, квалитативно нове моменте културног мешања и мултикултурни, наводно равноправни аспект глобалних културних интеракција у смислу реформисане и децентрализоване глобализације као социополитичког циља ових процеса које је не само више осетљиво на специфичност друштвених и културних потреба и посебности, већ јој је инхерентна тежња ка друштвеној једнакости као основи међународне стабилности.

Процеси културне глобализације, размена најширег спектра добара уопште и културних производа, глокално прилагођавање

8) Више о томе код Вукчевић Слободан, *Идентитет, универзалност, мир*, из Зборника: Идентитет и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана, Филозофски факултет –Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2007, стр. 21-34

9) у књизи Robertson Ronald, *Global Modernities*, Sage, London 1995.

њиховог пласмана појединим регионима са израженим специфичностима, као и преузимање и реинтерпретирање културних утицаја од стране различитих културних утицаја неспоран је процес који несумњиво доприноси већој понуди културних добара и могућности њиховог упознавања и коришћења. Уосталом, културне размене и усвајања уз модификације и интерпретације у складу са сопственим вредносним, културно-идентитетским темељима историјска су реалност самом чињеницом да су културе и културни идентитети динамичне, дуготрајне историјске појаве (Ф. Бродел) које еволуирају, прилагођавају се новонасталим околностима и при томе бивају подложне разним утицајима. И чињенице да типични припадници транснационалних пословних елита користе разне производе и уживају различита културна добра у складу са својим интересовањима нису кључне – то што нпр. типични јапи «пије француско вино, слуша Бетовена на јапанској техници, користи Интернет да би купио персијски тепих од дилера из Лондона, гледа холивудски филм који је произведен захваљујући страном капиталу, а чији је редитељ Европљанин, и одмара се на Балију... Банконшки тинејџер вероватно гледа холивудски филм са Арнолдом Шварценегером, учи јапански и сигурно слуша нову кинеску или хонгконшку поп музику, поред музике латино певача Рики Мартина»¹⁰⁾ само говори о глобалној лакшој доступности културних добара и могућности упознавања са њима. Међутим, једно је само упознавање и коришћење, па и преузимање форми, тј. израза конкретних културних продуката, а нешто сасвим друго представља преузимање приспелих културних образаца и њених темељних вредности, њихово «уграђивање» у сопствени индивидуални идентитет и последично другачије понашање у односу на културне вредности и културу уопште на релацији индивидуални идентитет – културни идентитет окружења у коме појединац обитава. Зато је управо тај идентитетски однос на релацији појединац – заједница у домену културних вредности, тј. вредности живљења, одношења и веровања онај који нам показује противуречности које у себи носи глобализација у свом глокалном, хибридном изразу и указује на тенденције и домете које ове хибридне интеракције могу да имају.

10) Коен Тајлер, *Креативна деструкција*, Српска политичка мисао, vol XVIII, Београд, 2007, стр. 24.

ИДЕНТИТЕТИ И ПРОЦЕСИ ГЛОКАЛИЗАЦИЈЕ

Питање односа личног и културног идентитета у оквиру процеса глобализације-глокализације је заиста фундаментално. Индивидуални идентитет, «властитост» са мотивационом, емотивном, и когнитивном природом која настаје у процесу личне диференцијације у односу на окружење из кога потиче, нераскидиво је везан за окружење и изграђивање разних веза и односа који почивају на вредносним темељима. Да се лични идентитет и шири културни идентитет заједнице неминовну сустичу, непобитан је закључак савремене социологије која питања идентитета посматра у прожимању три идентитетска нивоа: индивидуалног, етнокултуралног идентитета и идентитета људске, универзалне заједнице¹¹⁾. Лични идентитет одређен је у великој културним идентитетом (и према културном идентитету - у афирмативном или одричном смислу) на мноштво начина: генетским, психосоматским наслеђем особина родитеља и читавог низа предака који су живели у оквирима традиционалних културних идентитета, затим васпитањем и образовањем у оквиру етнокултурног идентитета, чиме се усвајају не само језик и њиме делом уобличен и начин мишљења, већ и однос према моралу и обичајима, начин опхођења према раду и другим људима, дакле, у најширем смислу те речи систем вредности и веровања (укључујући и религиозно уверење) на основу којих се индивидуални идентитет оријентише у свету и развија личну слободу.

Срж проблема идентитетских вредности у процесима глобализације-глокализације је у томе што различите културно-историјске творевине, цивилизације, баштине и различите културне и вредносне темеље којима се тумачи одношење појединца и заједнице, индивидуалног и културног идентитета. Замајац и епицентар глобалистичких процеса и њених хомогенизујућих снага лежи у западној култури која има посве специфичан однос према темељима индивидуалног идентитета као и његове релације према ширем, културном идентитету. Наиме, још од рађања западне културе у схоластичком средњовековљу а након спора око универзалија и тријумфа номинализма, диференцира се један специфичан тип индивидуалистичког вредновања појединца који се темељи на примату разумског расуђивања, активизма и усмерености воље у правцу

11) Више о томе код Вукчевић Слободан, *Идентитет, универзалност, мир*, из Зборника: Идентитет и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана, Филозофски факултет – Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2007, стр. 21-34.

ефикасности, а који је у историјској перспективи добио примат и постао мера вредности над дотадашњим културним вредностима. Ове тенденције нарочито су уочљиве од почетка модерне епохе коју карактерише инаугурација рационалног индивидуализма која се протиставља дотадашњим културним вредностима и тежи да на основу рационалних конструкција темељно преобликује мање-више све друштвене односе и тако реши «антиномију заједништва», тј. противуречности на релацији индивидуа-заједница. Вера у самоусавршитељску моћ разума и њој следствене воље која се модификује и прогресивно развија кроз сумњу и ревалоризацију свих вредности у складу са рационално схваћеном људском природом и њеним интересима, створила је и модерно друштво и бројне утопијске покушаје од којих су неки имали трагичне, тоталитарне исходе. У постмодерној епохи, рационални антропоцентризам «као мера свих вредности» само је одустао од покушаја стварања идеолошко-рационалних пројеката радикалног преобликовања друштва кроз отклон од традиција, али је кроз деепистемологизацији, деконструкцију и «децентрирање искустава» у правцу субјективне релативизације свој непромењени индивидуалистички рационално-интересни темељ свео на појединачни интерпретирајући рационализам, у складу са појединачним интересима. Овај сложени и дуготрајни историјски процес развоја западног индивидуалног идентитета као примарног и надмоћног над колективно-културним идентитетом, кроз историјске епохе био је преусмераван и обуздаван постојећим културним вредностима на западу, институционализованим понашањем и формама опхођења. Државна здања и друштвени живот, са својом обичајношћу, моралношћу и правилима понашања су индивидуално-интересни рационализам задржавале у оквирима ширих друштвених интереса и вредности, служећи као његов коректив и катализатор суме квантитативних индивидуалних интегеса и виђења.

Насупрот томе, у другим културно-цивилизацијским творевинама, индивидуални идентитет и његове вредности нераздвојиве су од ширих културних вредности које представљају «меру вредновања» и индивидуалног постојања, и самог разума и на основу њега схваћених интереса; односно, вредновање индивидуално се увек врши кроз традиционално потврђен систем вредности уграђен у темеље целокупног живота на којој почива заједница а која се изражава кроз њену културу. У кинеској култури индивидуални идентитет се вреднује кроз придржавање и развијање на основу религиозно утемељеног фамилијарног поретка и култа предака са својих пет кључних интерперсоналних релација: однос власти и

поданика, оца и сина, старијег и млађег брата, мужа и жене и родитеља и деце. У исламу (који, на арапском, дословце значи «покоравање, обуздавање») целокупни индивидуални живот и живот заједнице и културе одређен је и уређен прописима и правилима одношења на темељима Курана и његових вредности који у потпуности поистовећују друштво, државу и верску заједницу (*улему*). У хиндуизму веза индивидуалног и културног идентитета такође поима на основу верских традиција, космичког циклизма и закона Карме. У источно-православној култури однос појединца према заједници утемељен је на саосећајном, срчаном одношењу у складу са хришанским врлинама и принципима добровољне жртве зарад другог која се ставља у први план над личним интересима а кроз чију призму се вреднују и рационална људска достигнућа. И у другим локалним културама - далекоисточним, афричким, делом и латиноамеричким (услед симбиозе индигенистичких традиција и западнохришћанског римокатоличанства), већ у складу са традиционалном обичајношћу и културним вредностима које су пре свега верски утемељене, релација вредновања је - *увек од ширег културног идентитета и њених вредности ка индивидуалном, а не обрнуто*. Штавише, антропоцентрични рационализам у свом крајњем интересном и прагматичном виду се мање-више од свих западних културно-идентитетских вредности третирају као *хибрис*, охоли егоизам, то јест индивидуално, вредносно и животно «застрањење» које ствара раздор унутар човека и између људи. То не значи да су културне вредности западних «локалних» култура антирационалне тј. ирационалне, већ да је разум и сумња усмерена пре свега на другу страну, на преиспитивање идентитетских вредности појединца услед његове субјективности која повлачи несавршеност и «искривљеност» и перцепције и домете спознаје, док се културне вредности посматрају и као рационално дуготрајно потврђени и проверени темељ функционисања заједнице, тј. друштва.

Перспектива примата индивидуалног идентитета над културним идентитетом, одношење тако схваћене «личне слободе» и «личних вредности» према «културним вредностима» и «слободи», показује да се индивидуално према културном односи релативистички, а често и необавезно. Упознавање са другим културама и њеним вредностима доживљава се најчешће површно-конзумерски, или се друге културне вредности само тумаче као средство за «индивидуално обогаћивање» и интелектуално самоузношење. Заиста, ако се запитамо колико се индивидуални идентитет обогаћује само квантитативним информацијама или упознавањем са културним вредностима на један прозаичан начин, где се оне тумаче

че или користе у складу са индивидуалним разумом и раније усвојеним предрасудама, мораћемо да признамо да се ради о прилично наивном схватању слободе разумевања или прихватања других вредности, или њиховог «индивидуалног толерисања». Колико се неке културне вредности могу спознати ако нпр. посетимо неку земљу, њене кључне културне споменике и музеје, ако прочитамо туце књига или разговарамо са њеним житељима на основама сопствених вредносних пропозиција? Са колико културних вредности Кине или неких исламских земаља можемо да се суштински «индивидуално обогатимо» ако прочитамо по сто најзначајних књига са тих простора, или ако конзумирамо њихову традиционалну кухињу? Колико о будизму или таоизму и његовим вредностима можемо да имамо представе ако проучимо кључне религиозне списе а не покушамо да практично живимо у складу са вредностима чије су они израз, и то онако како су су у складу са њима доследно живеле стотине генерација различитих народа? Пред оваквим питањима примат индивидуалног, рационално схваћеног идентитета нема озбиљне одговоре. Из другог угла, не чини ли се да је индивидуални идентитет који се усвајањем рационалног убеђења о његовој искључивој или примарној вредности поставља на пиједестал, и конзумеристички (било буквално било интелектуално), односи према култури из које он биолошки потиче, заправо представља одсецање од дубљих слојева личног идентитета? Не представља ли површинско отварање на једној страни истовремено индивидуално затварање на другој, па чак и незахвалност према свом окружењу, родитељима и прецима којима се непоречиво дугује и сопствено постојање, а који су живели као личности управо на основу ширих културних вредности у оквирима пре свега етнокултурних идентитета?

ПЕРСПЕКТИВЕ ГЛОКАЛИЗАЦИЈЕ У ИДЕНТИТЕТСКОМ КЉУЧУ

Различитост вредносних перспектива наспрам индивидуалног и културног идентитета што леже у процесу глобализације-глокализације доводи и до различитог вредновања истих појава и процеса. Из перспективе крајњег рационално схваћеног индивидуализма, сваки «културни идентитет» сматра се за опасност за личну слободу¹²⁾, док се из перспективе традиционалних културних идентитета овако схваћен индивидуални идентитет доживља-

12) Види нпр. Марио Варгас Љоса, *Култура слободе, Глобални свет*, Aleksandria press, Београд, 2003, стр. 103

ва као саможивост која се суштински не односи према темељним вредностима живота у заједници, већ их инструментално користи. Из перспективе примата индивидуалног и посматрања културе као збира, интеракције индивидуалних вредности које се могу прихватити или не и употребљавати у складу са својим интересима, ефикасност се посматра пре свега као индивидуална корист. Са друге стране се овако посматрана ефикасност доживљава као узурпација која на дужи рок, а зарад тренутне добити, води у прво у вредносну, а потом у друштвену релативизацију и урушавање које дуготрајно води у епистемолошки и егзистенцијални нихилизам.

Екстремни вид рационално-интересно схваћеног примата, па чак и једино релевантности индивидуалног идентитета што пориче сваки значај ширег културног и етнокултурног идентитета, друге културе посматра са становишта релативизма који се на речима егалитарно односи према вредностима. Но, суштински, у себи, он не може да све ове културне вредности не сматра за кочницу, за затвореност и препреку успеху, а овакве културе да поистовећује са својим искуствима западњачких (рационално-утопијских) пројеката који завршили као ауторитарни и формално хијерархијски. За друштва на другим темељним културним вредностима, уочени културни, етички релативизам¹³⁾, то јест пренебрегавања степеновања, вредновања различитих култура и њихових израза само је увод у индивидуални етички релативизам који се лежерно и манипулативно односи према свим вредностима, стављајући самог себе и своје интересе изнад њих. За такве културе подвргавање појединачног општем а на основу темељних вредности није ауторитарност и формална потчињеност, већ ауторитативност у смислу вредносне утемељености на којима почивају међуљудска одношења без које се заједница претвара или неаутентичну ауторитарност или анархију. То не значи да су ове културне вредности непријатељске према личном достојанству, слободи и демократичности, већ да их посматрају на суштински другачији начин, дају им смисао другачији од крајње индивидуалистичког. При томе треба истаћи још једну веома битну ствар: иако наизглед културно-релативистички, глобално присутни индивидуализам у свом крајњем, екстремном виду¹⁴⁾ у самој својој суштини почива на убеђењу како је, не само прокламованим правно-политичким егалитаризмом већ и биолошки инхенрентом једнообразношћу као антрополошком

13) Види Магрис Клаудио, *Вашир толеранције*, Глобални свет; Aleksandria press, Београд, 2003, стр. 78 - 97

14) О чијим негативним странама у виду формирања отуђене класе глобалних елита на принципима искључивости индивидуалног идентитета убељиво пишу теоретичари као Склер, Панарин или рецимо Леш (види Кристофер Леш, *Побуна елита*, Светови, Нови Сад, 1996).

темељу људских јединки, он изнад свега израз базичних природно-правних темеља човечанства и уређења његових заједница, који је самим тим надређен културној разноврсности која постоји у свету. Последице оваквог становишта су да антрополошке истине, тј. вредности које су иманентне концепту преминације индивидуалног идентитета, за његове заговорнике представљају темеље заједничке универзалне културе, тј. вредносне предуслове крајње културне хомогенизације (а крајње индивидуалне хетерогенизације).

Уочене противуречности процеса глокализације на идентитетском нивоу и различита виђења према њима укрштају се, дакле, око питања како се ко (и на основу којих и чијих вредности) односи према културној понуди која се у процесима глобализације њему нуди, тј. *како их користи*. Да ли са њиховим упознавањем, сазнавањем или коришћењем, појединац и групе поступају и вреднују их са позиција вредности културног идентитета у коме су смештени; да ли тумачењем њиховог садржаја и форме, остајући при својим културним вредностима, само уче и обогаћују сопствено културно наслеђе, или кроз упознавање са приспелим културним утицајима њихово коришћење значи и усвајање другачијих културних вредности, његових образаца понашања и вредновања самог живота, па самим тиме и превредовања дотадашњих темељних културних вредности? У првом случају радило би се заправо само о новим, интезивираним облицима културног преузимања и прераде утицаја, где уочена глокална хетерогенизација води локалне културе ка новим изражајним средствима и новим смеровима а на основу сопствених културних вредности. У другом случају, глокална хетерогенизација води «дробљењу» и суштинској, мада постепеној измени темељних културних вредности и њиховој потоњем коначном превредновању. Ово превредновање може да има у спољашњем изразу различите облике и наслаге пређашњих културних манифестација, али је у својој суштини «одсечено» од локалних традиција и вредности и неминовно усмерено ка хомогенизујућим вредносним темељима, дакле управо ка ономе о чему говоре критичари хомогенизујуће глобализације.

Исходишта различитог приступа глокалним интеракцијама на индивидуалном и културном нивоу заједница зато могу довести до три исхода. Првог, у коме глокална интеракција доводи до превладавања културних утицаја постојећим вредносним системом, уз евентуално прихватање израза и форми и делимичну развојну модификацију културних вредности и културног обрасца. Другог, који се креће у правцу стварања културне и друштвене диферен-

цијације услед суштинског прихватања темељних глобалних утицаја код једних а њиховог пренебрегавања од других припадника друштва, што води дубинској подели друштва и ствара културни јаз и последични културни рат, «рат вредности» што може да поприми и друштвено-политичке димензије; и трећег, у којем би се, и поред очувања израза наслеђа као дела обичајности, суштински одбациле вредности живљења аутохтоних култура зарад глобалних утицаја, а друштво постепено хомогенизовало у складу са преузимањем и прихватањем вредносне супериорности индивидуалног идентитета над културним који се у данашње време фаворизује кроз процесе пре свега економске, а затим и политичке и културне глобализације.

Aleksandar Saša Gajić
GLOBALIZATION OF CULTURE
AND IDENTITY – A NOTE ON ONE
LOCAL MISAPPREHENSION

Summary

Processes of globalization of culture are leading toward accommodation, modification of existing culture and cultural patterns, and also to gradual acceptance of cultural values in accordance with liberal democracy and market economy. In their regard to explanations of globalization processes, researchers of cultural globalization are dividing in four main groups: those who are noticing “homogenization of culture” in cultural globalization, “prospect of saturation”, “peripheral corruption” and “prospect of global localization” (glocalization) as cultural hybridization. The paper deals with different views of results of glocalization as “interaction of global and local” in its relation with identity questions, and tries to identify problems and possible results by examining connections between individual identity and cultural identity of local cultures in regard to global influences.

Key Words: cultural globalization, glocalization, culturally identity, global influences

УДК: 159.955.4
Примљено: 4. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 131-148.

Јелена Пешић

Институт за психологију, Филозофски факултет у Београду

ПРАГМАТИЧКА СХВАТАЊА КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА: МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА

Резиме

У раду се анализирају прагматичка схватања критичког мишљења, по којима се оно практично изједначава са ефикасним решавањем проблема или ефективним мишљењем. Разматрају се три кључне тезе овог приступа, које представљају новину у одређењу природе и конституената критичког мишљења. Прва теза односи се на истицање његове инструменталне вредности у остваривању академских и практичних циљева. Друга теза тиче се заснивања критичког мишљења на појму научне методе, као основе за долажење до поузданог, рационално заснованог знања. Трећом тезом наглашава се важност предметног знања и стратегија решавања проблема у критичком мишљењу. На основу критичког разматрања ових теза преиспитује се могућност заснивања критичког мишљења само на концепту инструменталне рационалности. Иако неспорне инструменталне вредности, критичко мишљење није увек исплативо, чак ни својствено неким базичним принципима нашег когнитивног функционисања, због чега се не може адекватно теоријски засновати без укључивања вредносне димензије и еманципаторне рационалности.

Кључне речи: критичко мишљење, решавање проблема, научни метод, инструментална рационалност

У постојећим концепцијама критичког мишљења највише пажње посвећује се његовим когнитивним конституентима, односно одређењу способности и вештина које га чине. Иако највећи

број аутора говори о вештинама *логичког расуђивања* (формирања и рационалног заснивања судова), обично се као важна категорија конституената издвајају и вештине *решавање проблема*.¹⁾ Вештине критичког мишљења виде се, дакле, као интелектуалне алатке које омогућавају појединцу да доноси рационално засноване одлуке о томе у шта се може веровати и како треба поступати, као и да ефикасно решава различите врсте проблема с којима се свакодневно суочава.

Страјб је, анализирајући развој појма критичког мишљења, утврдио четири фазе у његовој концептуализацији. Прва фаза (1910–1939) везана је за Дјуијево одређење критичког (рефлексивног) мишљења као истраживања проблема, заснованог на појму научног метода. У другој фази (1940–1961), чији је репрезентативни представник Глесерова концепција, појам критичког мишљења укључио је и процењивање исказа, тј. логичко расуђивање. У трећој фази, која је трајала до осамдесетих година двадесетог века, под доминантним утицајем почетне Енисове концепције значење појма сужено је на логичко процењивање и вредновање исказа. Од осамдесетих година до данас преовладава шире одређење критичког мишљења – под утицајем Сигела, Пола, Мекпека и промена које је Енис увео у своју концепцију, појам критичког мишљења опет је укључио и решавање проблема.²⁾

Међу ауторима који се баве критичким мишљењем не постоји слагање у погледу схватања односа критичког мишљења и решавања проблема. Већина аутора говори о општим принципима и вештинама критичког мишљења, а решавање проблема види као један од домена у којима се они примењују. С друге стране, један број аутора у одређењу критичког мишљења акценат ставља управо на критички приступ решавању проблема. Ови аутори сматрају да се решавање проблема не може третирати као једно од многобројних подручја примене критичког мишљења, без спецификавања његових особености. Описујући когнитивне конституенте критичког мишљења, они посебно разрађују вештине, методе и стратегије решавања проблема.

У даљем тексту разматраћемо схватања ове групе аутора и њихов допринос концептуализацији критичког мишљења. Осим савремених аутора ове оријентације, анализираћемо и Дјуијево

1) P. A. Facione, *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assesment and instruction*, California Academic Press, Millbrae, CA, 1990.

2) J. T. Streib, према J. Пешић, *Критичко мишљење: Од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.

схватање рефлексивног мишљења,³⁾ које је трасирало прагматички приступ критичком мишљењу и укључивање вештина решавања проблема у његову концептуализацију. На основу анализе централних теза прагматичког приступа отворићемо питање оправданости заснивања критичког мишљења само на инструменталној основи. Другим речима, не спорећи генерално инструменталну вредност критичког мишљења, преиспитаћемо да ли је концепт инструменталне рационалности довољан за његово обухватно разумевање и теоријско заснивање.

1. КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ КАО ЕФИКАСНО РЕШАВАЊЕ ПРОБЛЕМА

Аутори који у одређењу критичког мишљења акценат стављају на ефикасно решавање проблема међусобно се разликују по примарном предмету интересовања, а делом и по схватању природе и конституената критичког мишљења. Међутим, заједнички именитељ ових концепција јесте управо инсистирање на вештинама и стратегијама решавања проблема које омогућавају појединцу да ефикасно решава различите врсте проблема. У наставку рада размотрићемо три кључне тезе овог приступа, које представљају новину у одређењу природе и конституената критичког мишљења, али и односа критичког мишљења и решавања проблема. То су: (1) истицање инструменталне вредности критичког мишљења у остваривању академских и практичних циљева; (2) заснивање критичког мишљења на појму научне методе, и (3) наглашавање важности предметног знања и стратегија решавања проблема у критичком мишљењу.

1. 1. НАГЛАШАВАЊЕ ИНСТРУМЕНТАЛНЕ ВРЕДНОСТИ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА

Неки од веома утицајних аутора у одређењу критичког мишљења посебно наглашавају његову сврховитост (усмереност ка конкретним циљевима), као и то да примена вештина критичког мишљења повећава вероватноћу остваривања жељених исхода.⁴⁾ Инсистирање на инструменталној вредности критичког мишљења долази до изражаја и у избору термина „ефикасно мишљење” или

3) J. Dewey, *How we think*, Houghton Mifflin, New York, 1910/1991.

4) D. F. Halpern, *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 1996; J. Chaffee, *Thinking Critically*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.

„ефективно мишљење”, који се некада користе као његови синоними.

Корени прагматичког схватања критичког мишљења сежу до америчког филозофа Џона Дјуија, за кога се сматра да је понудио „прву модерну дефиницију критичког мишљења“, на коју се често позивају савремени аутори.⁵⁾ Као заступник прагматизма, Дјуи наглашава практични циљ сазнања, његову инструменталну вредност у прилагођавању средини и задовољавању потреба и интереса. Успешна пракса је за њега основни критеријум истине, а свако сазнање треба да води решавању практичних проблема и ефикаснијем деловању. У том контексту, и *рационалност* и критичко мишљење схватају се инструментално – као претпоставке за успешно остваривање циљева. Рационална и рефлексивна особа је способна да анализира дату ситуацију и поступи најцелисходније, да направи најбољи баланс уложеног и добијеног. Преиспитивање постојећих уверења и акција има за циљ да води унапређењу и побољшању праксе, јер је рефлексивна неодвојива од акције.

Многи аутори су у своје виђење критичког мишљења уградиле Дјуијев инструментализам, наглашавајући управо његову сврховитост и практичну вредност. Способности и вештине критичког мишљења помажу људима да успешније остварују постављене циљеве: да мање греше у расуђивању, да ефикасније решавају проблеме, да лакше пронађу и организују информације, да доносе боље одлуке, да ефикасније планирају акције и сл.

Дијана Халперн одређује критичко мишљење као „сврховито, разложно и ка циљу усмерено мишљење“, које је укључено у решавање проблема, извођење закључака, анализу аргумената, рачунање вероватноће и доношење одлука. Адекватна употреба вештина критичког мишљења по њој подразумева прилагођавање „конкретном контексту и врсти интелектуалног задатка“.⁶⁾ Без обзира на домен у коме се примењује, критичко мишљење има две опште одлике: усмереност ка датом циљу и ефективност – применом одговарајућих вештина и стратегија повећава се вероватноћа позитивног исхода, тј. ефикасност у остваривању конкретних задатака. Халпернова такође наглашава да је критичко мишљење „више од успешне примене одговарајућих вештина у датом контексту“, јер оно укључује и спремност (интелектуални став или диспозицију) да се у решавање проблема уложи потребан ментални

5) M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*, Cognitive Technologies, Inc., Arlington, VA, 2002, str. 26.

6) D. F. Halpern, *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 1996, str. 5.

напор.⁷⁾ „Лењи“ или „аљкави“ мислиоци могу имати богати репертоар вештина критичког мишљења, али немају спремност да их користе, вољу да се укључе у тежак и напоран процес мишљења. Без те спремности нема критичког мишљења, као ни постизања експертности у било којој области.

И Чејфи у својим радовима развија исту линију размишљања фокусирану на ефективност критичког мишљења. Он сматра да се критичко мишљење не може редуковати на једну вештину или скуп вештина, јер оно представља „интелигентну акцију“ – способност управљања властитим когнитивним ресурсима у врло различитим ситуацијама и доменима расуђивања. Критичко мишљење је активно коришћење ума да би се постигао жељени циљ; оно је сврхом усмерена и организована (методична) активност која укључује планирање корака потребних за остваривање датог циља, као и вредновање квалитета постигнутих резултата. Неефективни (дакле, некритички) мислиоци су импулсивни, закључке и судове често формирају брзо и без пажљивог промишљања, користе непрецизан језик, не питају се да ли су дошли до свих релевантних информација, нефлексибилни су у размишљању и не воде рачуна о особеностима дате ситуације или контекста у коме се проблем решава. У процес решавања проблема улазе без претходног планирања, не проверавају да ли су „на добром путу“ и јесу ли грешили у начину расуђивања, често нису у стању да образложе своје виђење проблема (дају одговоре типа „зато“), лако одустају када се суоче са неуспехом или се задовољавају половичним и проблематичним решењима.⁸⁾

Коен и сарадници такође истичу адаптивну улогу критичког мишљења у остваривању стварних животних циљева и задатака, под датим условима и са свим ограничењима која произилазе из актуелног контекста. Ефективно (критичко) мишљење увек подразумева *контекстуално осетљиву* евалуацију учинака, везану за природу конкретног циља или задатка. Ако појемо од тога, кажу Коен и сарадници, да је критичко мишљење дијалог у коме се истражују и вреднују алтернативне могућности, онда се тај дијалог мора „ограничити на контекстом одређене циљеве (...) или би, принципијелно посматрано, он могао да се одвија у недоглед”.⁹⁾ Критичко мишљење укључује избор и обликовање стратегија ко-

7) D. F. Halpern, „Teaching critical thinking: Helping college students develop the skills and dispositions of a critical thinker“, *New Directions for Teaching and Learning*, 1999, 80, str. 72.

8) J. Chaffee, *Thinking Critically*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.

9) M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*, Cognitive Technologies, Inc., Arlington, VA, 2002, str. 2-3.

је ће успешно довести до остварења конкретног циља, под датим условима, уз балансирање потребних улагања и очекиваних добити.

По Коену и сарадницима, наглашавање ефективности критичког мишљења представља заједнички именоване скоро свих постојећих концепција, мада се он некада експлицира, а некада подразумева. У том контексту, критичко мишљење се види као „боље и исправније резонување“, „брже и ефикасније читање“, „успешније решавање проблема“, једном речју, као супериоран начин вршења било које активности. Сматра се да примена вештина и стратегија критичког мишљења повећава когнитивну ефикасност човека и води успешнијем остваривању академских и практичних циљева. Заступници критичке теорије друштва, с друге стране, оштро су критиковали свођење принципа рационалности искључиво на инструменталну рационалност и занемаривање његове *еманципаторне* улоге, или „еманципаторне рационалности“.¹⁰⁾ Ову врсту критике детаљније ћемо размотрити у завршном делу рада.

1. 2. КРИТИЧКИ ПРИСТУП РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА И НАУЧНИ МЕТОД

Блиска повезаност критичког мишљења, логичког резонувања и решавања проблема почива на томе што се ради о процесима на основу којих човек сазнаје свет око себе: долази до информација, организује их и осмишљава, формира закључке и хипотезе, проверава њихову заснованост и на основу тога доноси одлуке и планира акције. Циљ ових менталних активности је да се темељним истраживањем проблема дође до „најбољег одговора“, до закључка или хипотезе који се, у контексту расположивих информација, могу сматрати најоправданијим и најзаснованијим.¹¹⁾ Пошто је научни метод најбоља основа за долажење до таквих одговора (сазнања), многи аутори (почев од Дјуија) су критичко решавање проблема засновали на појму научног метода.

Велики утицај на овакво схватање критичког мишљења имали су Дјуијев појам *истраживања*, као и његов модел решавања проблема. По Дјуију, свако сазнање има структуру истраживања – почиње препознавањем тешкоћа или проблема, а његов исход ретко када је апсолутно потврђена истина. Основне фазе рефлексивног мишљења, односно истраживања проблема су: искуство

10) Ј. Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозофске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.

11) В. Warnick и Е. Inch, *Critical thinking and Communication*, Macmillan, New York, 1994.

провокативне, проблемске ситуације или тешкоће; прецизно дефинисање проблема; постављање питања на која треба одговорити; трагање за потребним подацима и информацијама; формулисање могућих решења; тестирање предложених решења и разматрање њихових консеквенци; вредновање резултата и прихватање одређеног решења. Описујући фазе рефлексивног мишљења, Дјуи је заправо описао модел решавања проблема утемељен на појму научне методе, од кога ће касније поћи многи други аутори у концептуализацији критичког мишљења.

Научни метод је, према овим ауторима, најмоћније средство које човек користи у сазнавању стварности и најбоља основа за долажење до поузданог, рационално заснованог знања. Критичко мишљење би се зато могло описати као научни метод примењен од стране обичних људи, у свакодневном животу. Прва сличност критичког и научног мишљења огледа се у *циљу* ових активности, а то је долажење до поузданог знања, до проверених и на разлозима заснованих одговора и решења. Остварење тог циља подразумева примену *метода и процедура* уобичајених у научном истраживању: препознавање и дефинисање проблема, формулисање хипотеза, прикупљање релевантних података, вредновање хипотеза на основу расположивих информација, као и извођење поузданих (тачних, оправданих) закључака и тумачења.

Друга сличност критичког и научног мишљења односи се на особени *ментални став*, који Дјуи назива „ставом здраве сумње“¹²⁾ а Глесер „истраживачким ставом“¹³⁾. Реч је о спремности да се континуирано преиспитује постојеће знање, да се постављају питања и отварају проблеми, да се доводе у питање мишљења већине и ауторитета, традиционална уверења и владајуће доктрине. Зато је Дјуи, уместо о критичком, говорио о рефлексивном мишљењу, али га је директно супротставио некритичком мишљењу.

Рефлексивно или критичко мишљење укључује опрез и оклевање у доношењу судова, у одлучивању о томе који је најбољи приступ у решавању проблема, као и сумњу и двоумљење око тога да ли је решење до кога се дошло исправно и оправдано. Важна одлика критичког мишљења је спремност да се суспендује суд о истинитости и прихватљивости онога што се процењује, док се не пронађу потребни докази; да се привремено одложи одлука о прихватању или одбацивању неке тврдње, како би она била што боље утемељена у релевантним информацијама. Рефлексивно ми-

12) J. Dewey, *How we think*, Houghton Mifflin, New York, 1910/1991.

13) E. M. Glaser, *An experiment in the development of critical thinking*, Teachers College of Columbia University, New York, 1941.

шљење, за разлику од некритичког, зато почива на *стању сумње* које стимулише темељито истраживање проблема и спречава исхитрене и неосноване закључке. Оно такође подразумева толеранцију према неизвесности и несигурности, као и спремност да се прихвате и издрже стања сумње, несигурности и збуњености пред сложеношћу проблема. Ова когнитивно-емоционална стања, каже Дјуи, могу бити веома напорна и непријатна, али су неизбежна – „рефлексивно мишљење увек је мање или више праћено тешкоћама, зато што подразумева превазилажење инерције прихватања сугерисаног на основу површне вредности“.¹⁴⁾

Став „здраве сумње“ или рефлексивни скептицизам, велики број аутора такође види као дистинктивну одлику критичког мишљења. Овим појмом наглашава се да критичко мишљење укључује *стално преиспитивање* полазних претпоставки и вредности које стоје у основи датих уверења, аргумената и доказа на којима уверења почивају, њихових импликација, приступа проблему, контекста у коме се расуђивање одвија, изграђених концептуалних схема, изабраних метода и критеријума, формираних ставова и одлука, као и планова и акција, тј. праксе. Став здраве сумње и промишљеног оклевања у доношењу судова одувек је био „главно оруђе против догме и сујеверја (...), а посебно је значајан „у модерним временима (...) када је концепт апсолутне сигурности пољуљан чак и у физичким наукама и логици“.¹⁵⁾

У одређењу *способности и вештина* које захтева критички приступ решавању проблема, већина аутора следи уобичајене фазе и процедуре научног истраживања. Ти модели засновани су на Дјуијевим фазама рефлексивног мишљења.¹⁶⁾ По овом схватању, особа је способна да мисли критички уколико уме да препозна и дефинише проблем, пронађе употребљива средства за његово решавање (укључујући и прикупљање, селекцију и организацију релевантних информација), формулише хипотезу о томе како би се проблем могао решити и тестира њену вредност преиспитивањем оправданости донетих закључака и евалуацијом аргумената.

У поменутиим моделима, осим способности и вештина, описани су и *стандарди* (показатељи) критичког приступа решавању проблема. Ради се о низу контекстуално осетљивих процена које су претпоставка промишљеног и рационално утемељеног присту-

14) J. Dewey, нав. дело, стр. 13.

15) M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, нав. дело, стр. 2.

16) E.M. Glaser, нав. дело; D.R. Garrison, „Critical thinking and self-directed learning“, *Adult Education Quarterly*, 1992, 42/3, str. 136-148.

па проблему. Први предмет процене тиче се природе и релевантности *информација* на основу којих се проблем решава: да ли има довољно информација за обухватно разматрање проблема, да ли су информације релевантне за проблем који се разматра, да ли су нове (актуелне) или застареле, да ли су поуздане (поузданост процедура прикупљања информација и веродостојности извора информација), као и да ли су међусобно конзистентне и сагласне са оним што се зна из других извора информација. Други низ процена односи се на вредновање *решења* до кога се дошло: да ли постоји довољно информација које потврђују ваљаност датог решења, да ли су подаци на основу којих се вреднују решења доступни проверавању, да ли решење до кога се дошло садржи нејасноће и празнине, да ли је повезано са ширим знањем и искуством, колика је његова иновативна вредност, као и колика је практична вредност датог решења и његових импликација.

1. 3. ВАЖНОСТ ПРЕДМЕТНОГ ЗНАЊА И СТРАТЕГИЈА РЕШАВАЊА ПРОБЛЕМА

Пошто се критичко мишљење најчешће одређује у категоријама способности и вештина, други важни аспекти остају маргинализовани и недовољно анализирани. Тако се још увек недовољно пажње посвећује улози *стратегија* у критичком мишљењу и решавању проблема. Неспорно је, међутим, да критички приступ решавању проблема укључује коришћење различитих когнитивних и метакогнитивних стратегија. Једна врста стратегија односи се на општи приступ проблему – планирање корака и праћење (надгледање) тока тих активности. Друга врста стратегија, које би могли назвати микростратегијама, усмерена је на специфичне тешкоће које се јављају током решавања проблема. Пример такве врсте стратегија је, рецимо, разјашњење проблема његовим реформулисањем (превођењем на властиту терминологију) или графичким представљањем (схематски приказ проблема).

Говорећи о важности (метакогнитивних) стратегија, де Бон¹⁷⁾ прави следећу аналогију: поседовање одговарајућих способности и вештина није довољно за успешно решавање проблема, исто као што поседовање моћног аутомобила није довољно ако је возач лош. Критичко мишљење у решавању проблема подразумева адекватно коришћење способности и вештина спрам специфичних

17) E. de Bono, *Mind power*, Dorling Kindersley Publishing, New York, 1995.

захтева проблема или задатка, дакле, употребу метакогнитивних стратегија.

До важних сазнања о улози стратегија у критичком мишљењу Норис је дошао испитујући решавање проблема код експерата и почетника у одређеној области.¹⁸⁾ Он је утврдио да експерти имају не само више знања и информација, већ и *развијеније, ефикасније* и *суптилније* стратегије, захваљујући којима много брже, рутинским следом акција долазе до решења проблема. У томе се, како каже Норис, огледа „хеуристичка природа критичког мишљења“: захваљујући акумулираном знању из одређене области, као и примени општих метода и стратегија решавања проблема, експерти брзо, тачно и готово аутоматски долазе до решења.

Норис посебно истиче важност *почетног корака* у коме се креира општа стратегија решавања проблема. За разлику од експерата, почетници одмах раде на решавању проблема, не питајући се који је најадекватнији приступ и који су принципи најрелевантнији за дати проблем. Зато се често „враћају уназад“ на почетну репрезентацију проблема, што експерти примењују само код тежих проблема. Због недостатка опште стратегије, почетници се такође „губе“ у ирелевантним детаљима, често остајући на ободу проблема, без свести о правом извору тешкоћа. И резултати других истраживања показују да почетници (као и они који су мање успешни) немају довољно развијене метакогнитивне стратегије решавања проблема, поготово оне везане за планирање и надгледање власти когнитивне активности.¹⁹⁾

Наравно, ни вештине ни стратегије критичког мишљења не треба схватити као замену за *знање из дате области*. Е. Глесер је међу првима истакао да особа може критички да мисли само о оним темама и проблемима које спадају у домен њеног властитог искуства. Критичко мишљење се (као и мишљење уопште) не одвија у вакууму, па стога подразумева поседовање одређених знања и информација. Важан утицај на развој способности резоновања имају развој и компетентна употреба језика, акумулирана знања и искуства, богатство и квалитет појмова којима мишљење оперише. Некритичко мишљење може бити последица недостатка знања и релевантних информација, недовољног и непрецизног разумевања

18) S. Norris, „Synthesis of research on critical thinking“, *Educational Leadership*, 1985, 42/8, str. 40-45.

19) R. Glaser, „On the nature of expertise“, u: C. Schooler i W. Schaie (Eds.) *Cognitive functioning and social structure over the life course*, Ablex, Norwood, 1988, str. 81-94; C. Bereiter i M. Scardamalia, *Surpassing ourselves: An inquiry into the nature and implications of expertise*, Open Court, Chicago, 1993.

значања речи, оскудних и неорганизованих појмова. Слично као Виготски,²⁰⁾ Глесер наглашава важност *система појмова* и на њему заснованог система знања. Богатство појмова и, пре свега, квалитет њихове организације (повезаност у систем или мрежу појмова) одређују комплексност, флексибилност и ефикасност свих интелектуалних функција, па и критичког мишљења.

И многи други аутори склони су да критичко мишљење концептуализују као вештине засноване на знању. По овом схватању, основни конституенти критичког мишљења су предметно специфичне и на знању из одређене области засноване вештине расуђивања. За разлику од доминантног гледишта, сматра се да не постоје опште способности и вештине критичког мишљења, јер су оне специфичне за сваку област људског знања (нпр. вештине потребне за критичко расуђивање у историји разликују се од оних које су неопходне у природним наукама или у правничкој струци). Способности и вештине критичког мишљења, по овом схватању, подразумевају темељно знање из дате области и везане су за начин мишљења који је у њој доминантан.

Р. Глесер истиче да зависност успеха од количине и квалитета знања више долази до изражаја у решавању проблема него у логичком расуђивању. Он сматра да су два кључна чиниоца, од којих зависи успешност у решавању проблема, добро организован систем знања из дате области и хеуристичке стратегије потребне за примену тог знања у практичном решавању проблема. Глесер посебно наглашава важност организације и структуре знања: успешно решавање проблема из одређене области захтева постојање кохерентне структуре знања и темељно разумевање централних појмова и принципа. Структурирано знање омогућава да се нове информације повежу и интегришу са претходно похрањеним знањем, олакшава препознавање склопова (*pattern recognition*) и чини потребне информације (знања) лакше доступним. Глесер наводи резултате емпиријских истраживања који потврђују повезаност између структурираности и флексибилности менталних репрезентација знања и способности за решавање проблема.²¹⁾ И нека новија истраживања показују да количина и квалитет знања утичу на способност препознавања и решавања проблема унутар дате области, као и на способност да се ваљаност решења адекватно аргументује и образложи.²²⁾

20) Л.С. Виготски, *Мишљење и говор*, Нолит, Београд, 1983.

21) R. Glaser, нав. дело, стр. 81-94.

22) K.A. Ericsson i R. Hastie, „Contemporary approaches to the study of thinking and problem solving“, u: R. J. Sternberg (Ed.) *Thinking and problem solving*, Academic Press, San Diego,

2. МОЖЕ ЛИ СЕ КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ ЗАСНОВАТИ САМО ИНСТРУМЕНТАЛНО

Пре него што се упустимо у проблематизовање прагматичког схватања критичког мишљења, напоменимо да то никако не значи оспоравање његове инструменталне вредности. И свакодневно значење овог појма, а делом и разлози због којих критичко мишљење има привилеговано место у социјализацијском обрасцу савременог друштва, укључују наглашавање његове ефективности и корисности. Вештине критичког мишљења с правом су препознате као неизоставне интелектуалне алатке за живот у савременом друштву. Код појединаца се високо вреднују способност за критичку рецепцију информација и критичко расуђивање, издавачи рекламирају своје књиге и уџбенике уверавањем да се у њима демонстрира критички приступ проблемима, а од школе се већ дуго експлицитно захтева да код деце и младих подржи развој критичког мишљења, поготово на вишим нивоима образовања. Послодавци данас траже раднике који су радознали, аналитични, рефлексивни мислиоци, са развијеним вештинама критичког мишљења и решавања проблема. О оправданости ових захтева говоре и резултати истраживања у којима је потврђена веза између развијености вештина критичког мишљења и професионалне успешности и мобилности.²³⁾

У том контексту, вештине критичког мишљења виде се као важан предуслов за постизање академског и професионалног успеха. Анализирајући филозофске корене и културну матрицу на којој почива овакво инструменталистичко схватање критичког мишљења, Макартијева каже да је оно англосаксонског порекла и да је засновано на емпиризму и прагматизму. Макартијева такође истиче да је, изван домена вредности и етике, критичко мишљење засновано само на дјуијевском инструментализму – као средство за ефикасније остваривање практичних циљева. По том схватању, треба мислити критички зато што је то *корисно*; критичко мишљење види се као *супериорније* од осталих врста мишљења, јер помаже да се проблеми препознају и избегну или ефикасно реше, да се најрационалније остваре жеље и циљеви, а да се при томе разложно процене очекиване добити и потенцијално лоше последице.²⁴⁾

1994, str. 37-79.

23) R. Barnett, *Higher Education: A critic business*, Society for reasearch into Higher Education and Open University Press, Buckhingam, 1997.

24) C. McCarthy, „Why be Critical: The Justification of Critical Thinking“, u: H.A. Alexander (Ed.) *Philosophy of Education*, Philosophy of Education Society, Champaign, 1992, str. 289-302.

Не спорећи генерално инструменталну вредност критичког мишљења, неки аутори детаљније су се позабавили питањем: да ли је критичко мишљење (увек) исплативо?

У полемичком и живописном тону, ван Гелдер тврди да људска бића, по својој базичној природи, нису склона критичком мишљењу. Користећи аналогију са ходањем и балетом, ван Гелдер каже да су ходање и трчање природне човекове активности за које је он „еволуционо подешен“, док је балет, баш као и критичко мишљење, активност за коју човек постаје способан тек после „многих година болног, скупог и посвећеног тренирања“.²⁵⁾ Људи нису „критичка бића“ у још једном, базичнијем смислу који је везан за природу нашег когнитивног функционисања. Еволуционо посматрано, људи су научили да у свом расуђивању буду само онолико логични и промишљени колико је довољно за опстанак и успешну адаптацију.

Ако наш ум није еволуционо форматиран за критичко мишљење, за шта јесте? Наш когнитивни апарат, по Ван Гелдеру, функционише на основу два базична принципа: први је „проналажење образаца“, а други наративни склоп мишљења. Људи настоје да открију *смисао* онога што срећу у свом искуству, како би разумели проблем и планирали адекватне акције. Смисао се најлакше проналази применом (препознавањем) једноставних, познатих образаца и типичних наратива. Природна одлика човека је да се задовољава првим објашњењем које има смисла, које *делује* исправно, а не да настави са даљим преиспитивањем (што критичко мишљење свакако подразумева). Гледано из угла критичког мишљења, проблем је што се ретко питамо да ли је образац који смо препознали прави; да ли је оно што се чини очигледним заиста тачно; да ли је наше тумачење исправно или постоји боље објашњење; да ли је први, површни увид довољан за разумевање или постоји дубљи смисао за којим вреди трагати.

У прилог тези да критичко мишљење није увек исплативо (чак ни адаптивно) могу се навести још неке његове дистинктивне одлике. Критичко мишљење је напорно и тешко, захтева много времена и „дубоко копање“ по проблемима. Критичког мислиоца такође одликује једна врста *интелектуалне скромности*, која **произилази из свести о ограничениости** властитог знања и принципијелним тешкоћама у сазнавању сложене и променљиве стварности. Истинско критичко мишљење подразумева свест о томе до истине није лако доћи и да је свако „очигледно знање“ често привидно или

25) T. van Gelder, „Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science“, *College Teaching*, 2005, 53/1, str. 42.

привремено истинито, односно да представља само полазну тачку у даљем, незавршеном трагању.

Важна одлика критичког мислиоца је и отпор према свакој врсти *конформирања*. Иако се обично наглашава да критичко мишљење води ефикаснијем функционисању у разним сферама живота, треба бити свестан да је некада много лакше и „економичније“ повиновати се мишљењу већине или ауторитета. Аутономност у расуђивању захтева спремност да се не подлегне различитим групним притисцима, односно да се истраје у одбрани властитог става, упркос могућим негативним последицама као што су одбацивање од стране групе, социјална изолација, губитак привилегија, додатне тешкоће у остваривању циљева, а у неким социјалним условима чак и угрожавање физичког интегритета. Опредељење за неконформизам такође значи да се напушта угодна сигурност уходаних путева и захтева непрекидна ментална будност (праћење и откривање релевантних информација), као и конструктивно ношење са осећањем несигурности које произилази из чињенице да је реалност сложена, а наше сазнање ограничено, пуно дилема и противречних увида.

Критичко мишљење нужно одликује и једна врста *интелектуалне опрезности* или резерве у извођењу судова, давању оцена и доношењу одлука. Она је израз свести о томе да су ситуације у којима треба реаговати често недовољно јасне и да информације нису увек узајамно сагласне. Интелектуална опрезност и непретенциозност подразумевају и спремност да се „ставе у заграду“ сва уверења која нису довољно заснована на рационалним аргументима; да се отворено каже „не знам“ или „нисам сигуран“; да се базичне идеје поново размотре и по потреби модификују у светлу нових чињеница или критика. Истовремено, то је и отпор према прерано доношењу закључака или давању оцена о нечему што се недовољно познаје или разуме. Склоност ка сталном и темељитом преиспитивању, заједно са сумњом и колебањем који су својствени критичкој рефлексiji, могу успорити и отежати остварење циљева, а другима деловати као несигурност и одсуство самопоуздања.

Интелектуална скромност и ова врста разумног опреза у расуђивању, често резултирају изнијансираним проценама, истицањем добрих и лоших страна свих постојећих гледишта, кориговањем црно-беле слике реалности, упозоравањем да не постоји опција коју није могуће довести у питање, нити верзија истине која нема и другу страну приче. Као што је лакше утећи у угодну тишину конформизма, лакше је и једноставно „одабрати страну“ него непрекидно балансирати између различитих гледишта. Јер, „није-

дан задатак није можда тако незахвалан, нити изазива толико погрда са свих страна, као задатак посредовања између непријатељских гледишта (...) пошто он тако често замењује гледишта која бар имају неку заслугу за јасноћу, нејасним и недоследним амалгамом. Па ипак ниједан задатак није толико значајан“.²⁶⁾

Конечно, ни поистовећивање критичког и научног мишљења не може се оправдати само на инструменталној основи. Неспорно је да се наука и критичко мишљење не могу посматрати изван човекових потреба и његове делатности. Конституисање различитих наука и њихов развој одређени су природом људских потреба и захтевом за ефикаснијим обављањем различитих делатности. Међутим, осим практичних потреба, у основи науке леже и сазнајне потребе човека; његова тежња за дубљим разумевањем природне, друштвене и психичке стварности. Поред прагматичне, наука има и *сазнајно-еманципаторну* вредност: њена улога је да отвара нове, у датом друштвеном контексту релевантне проблеме, као и да кроз критичко преиспитивање постојеће праксе води њеном унапређењу и стварању бољих, подстицајнијих услова живљења. У основи критичког мишљења многи препознају слично двојство: оно се види као драгоцено средство за ефикасније и продуктивније функционисање у професионалном, социјалном и личном животу, али и као израз аутохтоне потребе човека за стицањем знања, разумевањем и унапређењем постојеће стварности.

Вредносна димензија критичког, као и научног мишљења, подразумева пре свега његову еманципаторну улогу. Ова битна димензија критичког мишљења занемарена је у концепцијама прагматичке оријентације, али и у већини других приступа.²⁷⁾ С друге стране, заговорници критичке теорије друштва радикално преиспитују управо позитивистичку и прагматичку усмереност науке, наглашавајући да уместо гомилању знања као таквом, наука треба да тежи еманципацији човека. Негативне последице научног и технолошког развоја, као и одсуство критичке свести код људи, последица су свођења принципа рационалности искључиво на инструменталну рационалност, по којој се вреднује једино (или пре свега) оно знање које је *корисно*, које служи унапређењу ефикасности и, конечно, увећању материјалних добара и капитала. И сама наука је, својим инструментализмом (прагматизмом) и вредносном неутралношћу (која се оправдава уским позитивистичким мерилима научне објективности), уместо да буде критика негативних аспе-

26) М. Cohen, E. Salas, S. Riedel, нав. дело, стр. 28.

27) Ј. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3/4, стр. 9-32.

ката друштвене праксе, постала инструмент његовог одржавања, а понекад и оправдавања. Зато се Хабермас залаже за превазилажење инструменталне рационалности критичко-рефлексивном, односно за реафирмисање еманципаторне улоге знања. *Еманципаторни интерес* треба да буде конститутивни елемент сваке врсте знања, насупротив њиховом потискивању у чисто инструменталним схватању рационалности, знања и науке.²⁸⁾

Могли бисмо закључити да критичко мишљење неспорно представља моћно средство за решавање проблема и ефикасно когнитивно функционисање уопште. Примена вештина и стратегија критичког мишљења води ефикаснијем остваривању академских и практичних циљева. С друге стране, не могу се оспорити ни аргументи који говоре да критичко мишљење није увек исплативо, чак ни адаптивно. Критичко мишљење је очигледно саткано из низа *противречних захтева*: оно почива на јасним и доследним критеријумима вредновања, али се не може алгоритмизовати и нужно укључује имагинацију и контекстуално осетљиву евалуацију. Критеријуми вредновања су најчешће вишеструки и не морају увек да буду у складу једни са другима (понекад могу бити и у супротности), због чега се захтева балансирано и нијансирано просуђивање. Критичко мишљење захтева интелектуалну дисциплину и прецизност научне методе, али истовремено и менталну отвореност, флексибилност и спремност да се уверења и ставови промене у светлу нових чињеница и разлога. Све то, чини се, показује да се критичко мишљење не може разумети без укључивања вредносне димензије, односно да концепт инструменталне рационалности није довољан за његово теоријско заснивање.²⁹⁾

ЛИТЕРАТУРА

- R. Barnett, *Higher Education: A critic business*, Society for reasearch into Higher Education and Open University Press, Buckingham, 1997.
- E. de Bono, *Mind power*, Dorling Kindersley Publishing, New York, 1995.
- C. Bereiter i M. Scardamalia, *Surpassing ourselves: An inquiry into the nature and implications of expertise*, Open Court, Chicago, 1993.
- J. Chaffee, *Thinking Critically*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.
- M. Cohen, E. Salas, S. Riedel, *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*, Cognitive Technologies, Inc., Arlington, VA, 2002.
- J. Dewey, *How we think*, Houghton Mifflin, New York, 1910/1991.

28) J. Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозофске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.

29) Овај чланак је резултат рада на пројекту „Психолошки проблеми у контексту друштвених промена“ (бр. 149018) Министарства науке Републике Србије.

- K.A. Ericsson i R. Hastie, „Contemporary approaches to the study of thinking and problem solving“, u: R.J. Sternberg (Ed.) *Thinking and problem solving*, Academic Press, San Diego, 1994, str. 37-79.
- P.A. Facione, *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assesment and instruction*, California Academic Press, Millbrae, CA, 1990.
- D.R. Garrison, „Critical thinking and self-directed learning“, *Adult Education Quarterly*, 1992, 42/3, str. 136-148.
- T. Gelder van, „Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science“, *College Teaching*, 2005, 53/1, str. 41-46.
- E.M. Glaser, *An experiment in the development of critical thinking*, Teachers College of Columbia University, New York, 1941.
- R. Glaser, „On the nature of expertise“, u: C. Schooler i W. Schaie (Eds.) *Cognitive functioning and social structure over the life course*, Ablex, Norwood, 1988, str. 81-94.
- J. Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозофске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- D.F. Halpern, *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 1996.
- D.F. Halpern, „Teaching critical thinking: Helping college students develop the skills and dispositions of a critical thinker“, *New Directions for Teaching and Learning*, 1999, 80, str. 72.
- C. McCarthy, „Why be Critical: The Justification of Critical Thinking“, u: H.A. Alexander (Ed.), *Philosophy of Education*, Philosophy of Education Society, Champaign, IL, 1992.
- S. Norris, „Synthesis of research on critical thinking“, *Educational Leadership*, 1985, 42/8, str. 40-45.
- J. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3-4, стр. 9-32.
- J. Пешић, *Критичко мишљење: Од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.
- Л.С. Виготски, *Мишљење и говор*, Нолит, Београд, 1983.
- B. Warnick, E. Inch, *Critical thinking and Communication*, Macmillan, New York, 1994.

Jelena Pešić

PRAGMATIC CONCEPTIONS OF CRITICAL THINKING: POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

Summary

In this paper we analyze the pragmatic conceptions of critical thinking, that conceptualize it as an efficient problem solving or effective thinking. Three central thesis of this approach are explored, as its innovative contribution in defining the nature and constitutive elements of critical thinking. The first thesis refers to the instrumental role of

critical thinking in achieving academic and practical aims. The second thesis deals with constitutive role of scientific method, as a basic tool in gaining the reliable and reasonable knowledge. The third thesis stresses the importance of the subject domain knowledge and problem solving strategies in critical thinking. By scrutinizing these theses, we question whether critical thinking can be justified only by the concept of instrumental rationality. We argue that critical thinking, although of great instrumental value, cannot be only instrumentally justified, due to the fact that it is not always useful or even consistent with some basic principles of our cognitive functioning, as well as that it cannot be adequately conceptualized without its value dimension and emancipatory rationality.

Key words: critical thinking, problem solving, scientific method, instrumental rationality

ОГЛЕДИ

УДК: 338.2(497.11)“2008/2009”

Примљено: 3. марта 2009.

Прихваћено: 15. марта 2009.

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 1/2009.

год. 16. vol. 23.

стр. 149-170.

*Снежана Грк**

Институт друштвених наука, Београд

СРБИЈА У ЗОНИ РЕЦЕСИОНОГ СУМРАКА

Резиме

Највећи проблеми са којима се Србија суочава јесу неефикасна државна бирократија, политичка култура елите и висок ниво корупције. Укупна економска ситуација у Србији је тешка због крхких макроекономских и економских перспектива. Посебно забрињава изузетно низак ниво инвестиција, растући спољнотрговински дефицит, растући буџетски дефицит, немогућност раста извоза и сервисирање дуга. Ако не буде задовољавајућег прилива акумулације из иностранства наступиће криза у сервисирању дуга која ће се рефлектовати на привредну кризу. Довођење земље на ивицу економског краха – због макроекономске нестабилности која би се рефлектовала на привредну кризу са рецесијом и која би се веома брзо проширила и на финансијску нестабилност – не оставља довољно маневарског простора за за деловање српској власти. Неизвесно је каква ће бити судбина ове земље када више ништа не буде имало у њој да се прода. Једини излаз су нови кредитни ангажмани са међународним финансијским организацијама, а посебно са ММФ.

* Овај рад је део истраживања на пројекту *Србија и Европа - економске анализе и прогнозе*, евиденциони број 149038, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Кључне речи: економска криза, корупција, кредити, сервисирање дуга, политичка култура елите.

Има се утисак да је још увек гро људи у Србији “опијен“ и не види куда иде Србија. Или су можда заведени илузијом о уласку у Европску унију како обећавају “експертске елите”, па ишчекујући “упловљавање” у ту заједницу не виде стварност. А стварност је доста сурова, па илузија може да буде јако опасна, поготово када је најтежи државни и друштвени проблем – економска политика.

Новонастала глобална економска и финансијска криза доприноси да дубина кризе у Србији поприми разорне димензије. Стога се треба под хитно “отрезнити” и видети да ће модел досадашње економске политике и вал надлазеће финансијске кризе разорити економско ткиво земље и оставити иза себе дуготрајне последице. Након тога ће пут до Европске уније бити још тежи. Осим услова које Европа поставља биће још више нагомиланих унутрашњих проблема, који неће моћи брзо и лако да се превазиђу.

РЕАЛНОСТ СРПСКЕ ЕКОНОМИЈЕ

Укупна економска ситуација јако је тешка због ниске производње, крхких макроекономских и економских перспектива, дугова државних фирми, застареле инфраструктуре, велике незапослености. Људи у Србији још увек не живе у стабилном окружењу, пошто много шта у њему не функционише (судство, недограђено законодавство, административне препреке, несигурност, корупција, криминал, бирократија...). Изражени су конфликти интереса, јер се не поштују закони о њиховом спречавању. Правосуђе је у Србији под утицајем извршне власти. Велики је отпор на примену Закона о јавним набавкама. Разлог за овакав отпор налази се у чињеници да су многи градили каријере на пословима из те области без икакве контроле. Највећи проблем је што не постоји истинска воља за примену тог закона, а за то је највише одговорна власт у земљи.

У наредном раздобљу ће бити веома тешко одржавати макроекономску стабилност због несређеног привредног амбијента. Већ на почетку 2009. године било је прилично проблема у одржавању макроекономске равнотеже. Разлог је што је током 2008. године почела да “пресушује” инострана финансијска подршка, приватизација се одвијала на веома проблематичан начин, па је она чак и заустављена, политичке партије су водиле економску политику,

па су очекивања која је давала влада Србије постала изневерена. Генерално посматрајући, све то је утицало да привредна кретања у Србији буду забрињавајуће лоша.

Реалност у Србији је следећа: пад индустријске производње, растући спољнотрговински дефицит, растући буџетски дефицит, енормна незапосленост и сиромаштво.

Привреда Србије је пред колапсом. Српска предузећа су у доста тешкој ситуацији. Велики број њих дугови напросто гуше. Средином марта 2009. године предузећа су дуговала 2,4 милијарде еура¹⁾. А проблем се и даље укрупњава. Ево зашто. Да би задржале или прошириле производњу, домаће фирме су принуђене да узимају неповољне банкарске кредите са каматним стопама које се на месечном нивоу велике, што знатно повећава цену њихове робе. Домаћи произвођачи, ради непостојања одговарајућих мера заштите и дотација, на тржишту губе “ценовну утакмицу” са увозном робом, чији произвођачи у својим земљама имају субвенције.

Неликвидност српских фирми је попримила алармантне размере и прети да потпуно блокира финансијске токове у привреди. Ради перманентног недостатка финансијских средстава који траје последње две године, а нарочито је то изражено од 2008. године, и ради продужетка рокова плаћања (у просеку више од четири месеца) свако четврто предузеће у Србији у јануару 2009. године је имало проблеме са неликвидношћу. Но, број неликвидних предузећа се драматично повећава. Пошто предузећа немају новац на рачунима²⁾ због застоја наплате она књиже огромне губитке и нису у могућности да исплаћују зараде укључујући и високе стопе пореза и доприноса као и остале дажбине својим запосленим радницима. Резултат таквог стања јесте отпуштање радника. Тек ће у времену које долази српска привреда осетити суноврат, уз нова велика отпуштања радника, а све под плаштом светске економске кризе.

Србија је већ крајем 2008. године ушла у рецесију. Криза која је захватила реални сектор још много раније сада се током 2009. године преноси и на банкарски сектор, који веома суздржано одобрава кредите.

С кризом реалног сектора, извоз пада, а незапосленост убрзано расте. Почетком 2009. године изражени су депресијацијски притисци, јер је повећана потражња за девизама, због повећаних отплата спољног дуга, огромног дефицита спољне трговине и

1) Извор: Борба, 17. март 2009. године, стр. 1.

2) Рачуни 59.216 српских фирми на дан 13. март 2009. године били су блокирани ради дуга домаћим предузећима и институцијама за 220 милијарди динара.

платног биланса. Ради тога централна банка повећава монетарне рестрикције.

Девизне резерве земље су током 2009. године почеле да се топе. Јако је опасно када задуживање државе код централне банке премаша пет одсто (пет одсто је стандард у земљама Европске уније). Када до тога дође то значи тежњу да се део девизних резерви утроши на разне буџетске потребе, па и за санирање социјалних тензија у пропалим гигантима који, због одуговлачења с доношењем закона о стечају, постају све већи проблем у Србији.

Чињеница је да Европа неће решавати нагомилане проблеме у Србији. Тим пре што је и сама у проблемима због глобалне финансијске кризе, а и да није те кризе она се не би бавила унутрашњим проблемима у Србији.

Сценарио развоја светске финансијске кризе је доста сложен. Драстичан пад цена нафте и пресахле инвестиције само су неки од чинилаца који су уз шире деловање глобалне економске кризе, велики број земаља довели на најнижи ниво од кредитног краха с краја двадесетих година. Уопштено говорећи производња³⁾ је у колапсу широм света. Европска комисија⁴⁾ је прогнозирала привреди ЕУ пад од 1,8 одсто у 2009. години, а у еурозони за 1,9 одсто.

Исто тако, страх од губитка посла у вези је са страхом од глади, беде, сиромаштва. Међународна организација рада (МОР) предвиђа да ће до краја 2009. године у свету без посла остати 51 милион људи, као последица успоравања привредног раста који је прерастао у глобалну кризу на тржишту рада.

Србија није изузетак од осталих земаља у региону и свету уопште. Српска привреда је већ у доста тешкој ситуацији, па ће је криза дубоко погодити.

ЕФЕКТИ ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ

У Србији је у раздобљу од 2000-те године до данас стопа раста износила 5,1 одсто. Раст бруто домаћег производа (GDP) засни-

3) Индустриска производња у Америци је у јануару 2009. године опала за 3,6 одсто, а у Великој Британији за 4,4 одсто, а то је једнако годишњем паду од 13,8 одсто односно 16,4 одсто. У Немачкој је индустриска производња у четвртм кварталу 2008. године пала за 6,8 одсто, на Тајвану 21,7 одсто, у Јапану за 12 одсто, па бруто друштвени производ ових земаља опада знатно брже него што је то било почетком деведесетих година прошлог века. (Извор: www.alhambrainvestments.com)

4) ЕК је дала прогнозу 19.01.2009. године.

вао се на трговини, односно увозу туђих производа, туђег новца, наиме туђој моћи, а не на стварању властитих нових и додатних вредности. Сада када је дошло до рецесије у Европи и свету, разумљиво је да раст GDP-а заснован на потрошњи туђе хране, технике, новца не може бити трајан. Још једном се потврдило да је сваки раст који се темељи на туђој финансијској и материјалној моћи врло ризикантан, а вођење такве политике тотално погрешно. Најбољи пример за ову тврдњу је управо Мађарска, Исланда, Ирска, Румунија, Бугарска и Србија.

Због погрешне економске политике каква се води у Србији данас имамо лоше макроекономске показатеље⁵⁾ - пад привредне активности, пад GDP-а, пад трговине на мало, растућу инфлацију⁶⁾, рапидно слабљење националне валуте и све вечи број незапослених⁷⁾.

Генерално посматрајући индустријска производња је склона гихањима, али овакво смањење није виђено од нафтне кризе седамдесетих година прошлог века. Пад производње бележи се широм света⁸⁾. Тај пад је далеко већи у земљама чија производња директно зависи од извоза.

Индустријска производња⁹⁾ у Србији се смањује по веома високој стопи од 20 одсто на годишњем нивоу. Трговина се смањује по стопи од чак 40 одсто у неким земљама и у случају када су у питању неки производи. Српска привреда је у забрињавајућим тешкоћама. Извоз је једва нешто већи од 20 одсто бруто домаћег

- 5) Сасвим је сигурно да ће подаци о садашњем стању макроекономских показатеља, када их будемо имали, указивати на додатно погоршање у односу на оне с краја прошле године и првог квартала 2009. године.
- 6) У Србији је у фебруару 2009. године инфлација износила 2,3 одсто, а годишња стопа инфлације достигла је 10,7 процената. (Извор: Републички завод за статистику, доступно 27.02.2009. године).
- 7) У Србији је у јануару 2009. године било незапослено 736.816 људи. (Извор: Национална служба за запошљавање, доступно 27.02.2009. године).
- 8) Индустријска производња у Америци је у јануару 2009. године опала за 3,6 одсто, а у Великој Британији за 4,4 одсто, што је једнако годишњем паду од 13,8 одсто односно 16,4 одсто. У Немачкој је индустријска производња у четвртм кварталу 2008. године пала за 6,8 одсто, на Тајвану 21,7 одсто, у Јапану за 12 одсто, па код ових земаља бруто друштвени производ опада и брже него што је то бележено почетком деведесетих година прошлог века. (Извор: www.stat.si, доступно 27. 02. 2009. године, www.alhambrainvestments.com, доступно 27. 02. 2009. године).
- 9) Индустријска производња у децембру 2008. године у односу на исти месец 2007. године пала је у Србији за 8,9 одсто. (Извор: Републички завод за статистику, 27.02.2009. године).

Индустријска производња има пад још од октобра 2008. године. У јануару 2009. године она је забележила пад од чак 17 одсто у односу на исти месец претходне године.

производа. Ово је последица политике курса и недоследне либерализације.

Политика курса динара каква се водила погодовала је увозничким лобијима. Увозници су профитирали играјући на карту прецењеног динара. Заправо, такав курс је промовисао увозне робе а није одговарао домаћим извозницима, и отежавао је позицију онима који су кредитно задужени.

Када курс динара благо пада¹⁰⁾ тада цене свих увозних производа, али и домаћих у које се уграђују компоненте из увоза, осетно порасту. Поред тога, са падом курса динара држава мора издвојити додатна средства за отплату главнице спољњег дуга.

Ако дође до значајнијег пада вредности динара негативни ефекти по економско стање у земљи били би још наглашенији. Наиме, просечна плата радника би се на годишњем нивоу још више снизила, а и просечна пензија би била мања. Осим тога, сви они који отплаћују кредите морали би отплатити вишеструко већу рату него данас, а отплата главнице државног дуга би порасла.

Курс динара ће 2009. године бити суочен са великим изазовима. Ради тога што стабилан курс према еуру првенствено зависи од континуираног прилива девиза из иностранства – а њега ће бити далеко мање него што је то било у протеклим годинама.

Значајан фактор који је имао дејство на јачање домаће валуте током 2008. године, а нарочито у првој половини те године, било је снажно задуживање корпоративног сектора у иностранству. То је повећало понуду девиза на српском тржишту. Али, 2009. године и наредних година на значајно задуживање у иностранству се више не може рачунати. Већина иностраних обавеза које доспевају мораће да се рефинансирају на домаћем тржишту, а то ће повећати потражњу за страним валутама.

Централна банка ће се наћи пред великим изазовима. Ти изазови су – како одбранити курс динара и како обезбедити довољну ликвидност банака како би оне могле кредитирати предузећа и државу. Проблем је у томе што повећање количине динара на тржишту руши курс динара, док повлачење динара с тржишта, брани курс али смањује ликвидност. Смањену ликвидност и недостатак капитала на тржишту банке углавном компензирају повећањем капиталних стопа.

10) Од почетка године динар је ослабио 5,7 одсто према еуру и за 15,2 одсто према долару. Јануарска депресијација динара износила је 6,2 одсто. (Извор: НБС, 20. фебруар 2009. године.)

Влади Србије стоје на располагању само две могућности. *Једна могућност* је да она настави са дефлаторном политиком очувања курса. И највероватније је да ће се влада одредити за ту алтернативу, јер је већ затражила помоћ од ММФ-а. (О овоме више у тексту који следи). Лоша страна политике очувања курса јесте да ће то изазвати још веће проблеме у привреди, велики број банкрота предузећа, а самим тим и губитка радних места. *Друга могућност* је да се изврши корекција динара. У том случају пао би животни стандард становништва, повећале би се рате кредита, али би добар део радних места био сачуван.

Наравно, независно од тога који модел се одабере, претпоставка његова успеха јесте ребаланс државног буџета, значајно смањење потрошње јавног сектора и коренита промена макроекономске политике.

У последњем кварталу 2008. године дошло је до смањења кредитирања привреде, док је знатно порасло кредитирање државе, а то значи повећану тражњу државе за приватним средствима. Србија је данас суочена са озбиљним проблемом јер држава троши огромну количину доспелог капитала на тржишту за задовољавање својих потреба. Ради тога је мало новца доступно привреди. Истовремено приватни инвеститори, а нарочито они из иностранства, су постали веома обазриви због високог степена ризичних улагања. Србија има најлошији кредитни рејтинг у односу на земље у региону.

Међународна агенција за процену кредитне способности земаља “Фич рејтингс” ревидирала је изгледе Србије за 2009. годину и уместо као стабилне описала их је као негативне¹¹⁾. Агенција са седиштем у Лондону сврстала је Србију у нову, нижу категорију, пре свега због високог текућег буџетског дефицита и велике потребе за спољним финансирањем како би могли да се отплаћују велики приватни дугови.

Такође и међународна Агенција “Standara end Poor’s”, сврстала је Србију (са оценом ББ-) у категорију са најгорим кредитним рејтингом у региону. Наиме, оцена¹²⁾ ББ- је најлошија на листи кредитног рејтинга (видети *Табелу 1.* и *Табелу 2.*).

11) Извор: Vi-Bi-Si.

12) Ранг ААА означава највећи кредитни рејтинг, бок ББ, ББ+ и ББ- означавају ранг испод пожељне границе инвестирања, али дужник у принципу може да испуњава своје обавезе.

Табела 1. Кредитни рејтинг

Земља	Оцена	Очекивања
Србија	ББ-	Негативно
Бугарска	БББ	Негативно
Хрватска	БББ	Негативно
Мађарска	БББ	Негативно
Македонија	ББ+	Негативно
Румунија	ББ+	Негативно
Словенија	АА	Стабилно

Извор: *Standard & Poor's, Credit Ratings, 31. 12. 2008. године*

Карактеристично је запазити да су од краја децембра 2008. године до краја фебруара 2009. године Бугарска и Мађарска поправиле свој кредитни рејтинг, односно из зоне негативних очекивања преместиле су се у стабилно очекивање, док је Словенија такође напредовала и означена је као земља са највећим кредитним рејтингом. Србија је и даље остала у зони негативног очекивања кредитног рејтинга, као најлошија од свих земаља у централној и источној Европи.

Табела 2. Кредитни рејтинг земаља централне и источне Европе

Земља	Оцена
Бугарска	А
Чешка	АА
Мађарска	А
Пољска	А+
Румунија	БББ+
Русија	БББ
Србија	ББ-
Словачка	ААА
Словенија	ААА

Извор: *Standard & Poor's, Credit Ratings, February 2009.*

Будући да је Србија оцењена као земља у коју није пожељно инвестирати, њој би само споразум са ММФ-ом помогао да пошаље сигнал свету да је земља под контролом Фонда, што би јој била донекле гаранција да може да тражи кредите и код других кредитора, разуме се уз велике тешкоће. С друге стране, развијене земље које имају новац биће још бојажљивије према Србији, и због рецесије неће бити спремне да улазе у још веће ризике улагања, јер не знају шта њих може задесити у будућности.

Неке земље су веома осетљиве на привредна кретања каква су сада у Србији. Стога су њихове банке посебно опрезне при кредитирању у српску привреду. Чак и ако рескирају да уложе новац

односно дају зајам за српску привреду, логично је да цена позајмице буде висока као и услови кредитирања. Пошто ће кредити из иностранства бити ограничени, а домаћих извора више неће бити, ситуација на економској сцени Србије ће се још више погоршава-ти, односно криза ће се интензивирати.

Ако Србија не смањи порез на доходак и добит и предузетницима не помогне да послују из властите акумулације, а не из скупих кредита, и ако се настави са великом јавном потрошњом, онда ће криза у коју је Србија већ ушла имати разорно дејство. Потрошња се мора смањити ради тога што би задуживање без штедње било само пролонгирање проблема, што не би дало решење на дужи рок, већ само огромне проблеме будућим генерацијама. Србију неће спасити краткорочне антирецесијске мере, будући да су то тек “ватрогасне мере” кратког домета које не могу надоместити непостојање концепта привредних и социјалних односа. У ствари, краткорочне антирецесијске мере нису довољне за дубину српског дужничко-поверилачког проблема из кога Србија неће изаћи лако. Из дужничког ропства се излази тешко и дуго, а можда и никада. Садашње експертске елите ове земље не схватају дубину проблема.

ГУБИТАК ЕКОНОМСКЕ НЕЗАВИСНОСТИ И ПОЛИТИЧКОГ СУВЕРЕНИТЕТА

Многи “привилеговани моћници” су се у прошлом режиму обогатили и, када је све пропало, брзо су се додворили новој власти. Многи су се обогатили и у овоме режиму. Није тешко наслутити коме ће се приклонили сутра. Опет “новој” власти. Привилеговани опчињени својом моћи мисле да могу опстати. Али, изгледа да не схватају да њихове тренутне привилегије и прикупљени капитал стечен проблематичном приватизацијом, као и разним другим привилегованим радњама, могу нестати у свеопштем пропадању земље и губитком њене економске моћи. Најбољи пример је светска економска криза с краја 2008. године која је истопила капитал многих највећих светских богаташа¹³⁾.

13) Према овогодишњој листи америчког магазина Форбс, закључно са подацима од 13. фебруара 2009. године, 793 особе на свету имају богатство које се изражава најмање десетозифреним бројем, док их је прошле године било 1.125. Њихово укупно богатство је мање за две хиљаде милијарди и сада износи 2.400 милијарди долара. Карактеристично је да је први пут од 2003. године Форбсова листа супербогаташа скраћена за 335 имена. Ово само потврђује да најуспешнији људи на планети не могу да се снађу, боље од оних људи који то нису, у овој глобалној економској кризи.

Разуме се да са настајањем глобалне економске и финансијске кризе не могу бити поштеђени ни привилеговани појединци у Србији. Нарочито они појединци који су се богатали на рачун приватизације односно “распродаје” предузећа у земљи. Међутим, далекосежније последице погрешне приватизације у Србији јесу њени негативни ефекти везани за губитак економске независности и политичког суверенитета.

Проблем губитка економске моће земље сугерише на данас јако актуелно питање: када ће се престати са распродајом стратешки важних предузећа у Србији?

Влада Србије углавном продаје предузећа која већ успешно послују, упркос чињеници да се не смеју продавати стратешки важне гране за државу. Ако се продају те гране, држава ће изгубити економску независност, а са њом и суверенитет. Србија данас није суверена. Земља је политички суверена онолико колико је економски независна од финансијских центара моћи. Са губитком суверенитета Србија је себе дисквалификовала као равноправног партнера у економским одлукама.

Бројни су примери у којима је интерес појединаца изнад економског интереса земље. Догађања на политичкој сцени и веома честе афере везане за корупцију и криминал које воде и до самог врха где се доносе веома важне одлуке за Србију, поткопавају поверење не само у економски систем, већ и у целокупни систем власти. Ти и низ других проблема отежавају поновну афирмацију тржишне економије у Србији која захтева стављање акцента на стварање таквих власничких и институционалних структура које би покретале банке и корпорације на принципима економског интереса, а не интереса појединаца.

Имовинска права морају да почивају на друштвеним нормама, у која спадају разумна ограничења безакоња (заштита од пљачкашких активности), заштита од арбитарних (произвољних) ак-

У магазину Форбс наведено је да Њујорк сада има највише милијардера, и то 55, док је у Москви њихов број пао са 87 на 32 милијардера. Бил Гејтс је поново најбогатији човек на свету, са 40 милијарди долара, премда је за годину дана изгубио 18 милијарди долара.

Удар кризе добро су осетили руски олигарси, чији се број за годину дана више него преполовио. Богатство руских олигарха због економске кризе смањило се последњих годину дана за 66 одсто. Према оцени руског часописа Финанс, закључно са 31. децембром 2008. године, број доларских милијардера пао је са 101 на 49, а један од највећих губитника у кризи је Олег Дерипаска, који је прошле године био на челу листе најбогатијих у Русији са 40 милијарди долара, и девети на светској Форбсовој листи, а сада се високо котира међу највећим губитницима, јер је акцијски капитал заложико за кредите, што је било погрешно јер су “банке дошле по своје”. Крајем 2008. године најбогатији Рус је био Михаил Прохоров који је имао капитал од 14,1 милијарду долара. Међутим он је са настанком финансијске кризе изгубио много свога богатства, па ипак је са 9,5 милијарди долара сада најбогатији Рус, јер је продавао имовину у право време.

тивности власти које ометају пословне активности, и праведним и предвидивим механизмима за решавање спорова. Ипак, све док земља нема јаке институционалне способности, софистициране реформе неће уродити плодом.

Када страни капитал улази у неку земљу обично он иде у две фазе. У првој највећи део инвестиција долази ради покривања домаћег тржишта. Највероватније да ће у Србији ова фаза трајати још коју годину. Типични примери за ову фазу су инвестиције Меркатора, Коре, Веропулоса. Слична ситуација је и код приватизације - прво су продате цементаре. У другој фази, која сада полако започиње, стране фирме се лоцирају у Србији да би искористиле њену релативно јефтину и квалитетну радну снагу, географски положај, а донекле и ради њених природних ресурса.

Но, озбиљне ризике носи приватизација предузећа и стратешких компанија по сценарију владе Србије. Продаја предузећа и компанија које су од стратешког значаја за земљу до сада је била упитна због њихових ниских цена, па се стиче утисак да не постоје јединствени критеријуми, јер политичар може арбитрарно одредити купца, што отвара простор корупције.

Приватизација је од самог почетка била нетранспарентна, па власници сумњивих квалитета су куповали и купују предузећа. О нетранспарентности приватизације од 2000-те године до данас говоре многи примери (Црвенка, Ветеринарски завод у Београду, проблеми са акцијама Апатинске пиваре, НИС и др.).

Шећеране су неповратно изгубљене. Подсећања ради, купац српске шећеране – Црвенка – је национална грчка компанија која је сто одсто власништво државне Агро-банке. Пошто није било логично да државну имовину Србије приватизује грчка државна банка, отвара се ново питање: да ли неко размишља о томе ко овде зарађује?

Исто тако, уговор о продаји Сартида био је неповољан за повериоце, и запослене у железари, али и државу. Конзорцијум банака је замерио влади Србије и стечајној управи Сартида што је продаја железаре уговорена са америчким произвођачем челика УС Стилом у току стечајне процедуре без јавног тендера и за свега 21,3 милиона долара, без обавезе преузимања дуга концерна. Банкарски, при томе нису тврдили да је процедура била нелегална, али су казали да није испоштовано основно начело стечаја, а то је да се повериоци намирају што је боље могуће. Позивајући се на процене међународних експерата из Bank Austria Kreditanstalt може се закључити да је Сартид вредео неколико пута више од цене по ко-

јој је продат, а да је боља цена могла да се постигне на тендеру. Нажалост, има још оваквих случајева “проблематичне” распродаје државне имовине.

После треће велике тендерске приватизације у Србији, власник 70 одсто капитала компаније Беопетрол постао је руски нафтни гигант Лукоил. Ова компанија је за капитал Беопетрола понудила 117 милиона еура, обавезавши се да инвестира додатних 85 милиона еура, а да за социјални програм обезбеди осам милиона еура. Једна нејасноћа око приватизације Беопетрола била је нерешен спор са хрватском ИНО-м и њеним полагањем права на Беопетрол.

Чињеница је да је трансформација власништва предузећа у јавном сектору неопходна. Али се мора поред облика својине (приватни и мешовити) прецизно дефинисати улогу власника – његова права, обавезе и одговорности – и ризици које ова трансформација власништва са собом носи.

Јако је неодговорно када представници владе Србије не знају како послује нека компанија која сада има новог власника, а која је од изузетне важности за државу. Пример за ову тврдњу је Нафтна индустрија Србије (НИС). Реч је о томе да су се појавила два различита финансијска извештаја о пословању НИС-а у 2008. години. Док нови већински власник НИС-а компанија Гаспромнефт тврди да је према завршном рачуну компанија у 2008. години имала губитак¹⁴⁾ од 3,8 милијарди динара или скоро 40 милиона еура, дотле у Министарству финансија тврде да је пре уласка Руса у компанију постојала добит од 2,3 милијарде динара.

Различити финансијски извештаји бацају сенку сумње да се у овој компанији нешто није радило како ваља. Међутим, различити ставови представника државе и Гаспромнефт-а су недопустиви. Још је проблематичније то што према купопродајном уговору Руси морају да имају “позитиван глас” државе Србије да би се усвојио финансијски извештај. Али је нејасно од кога су га и да ли су га уопште добили када су предочили свој финансијски извештај. Или можда Гаспромнефт на овај начин избегава да плати дивиденду држави од 12 милијарди динара.

С друге стране, због проблема у свакодневном пословању на које наилазе инострани инвеститори присутни на српском тржишту лежи одговор због чега за сада многе озбиљне мултинаци-

14) То је податак који је, према финансијском извештају Гаспромнефт-а, саопштио Кирило Кравченко, нови директор НИС-а. Иначе ова руска компанија обезбеђује реализацију испуњавања програма модернизације и реконструкције производног комплекса НИС-а. Извор: Борба, 14-15 март 2009. године, и Политика, 18 март 2009. године.

оналне компаније још нису дошле у Србију. У недостатку јасног правносистемског оквира, инвеститори имају ризик од тога да ће им држава односно влада иницијално понудити атрактивне услове да би им касније наметнула захтеве који коштају¹⁵⁾.

Држава да би дошла до новца спремна је да приватизује “Јат ервејз” и да иде на тендерску приватизацију “Галенике”. Али, држава не сме продавати јавна предузећа, као на пример, “Телеком Србије” да би се обезбедили буџетски приходи, или “ЕПС” који мора остати у државном власништву.

Има и оних предузећа која због облика имовине и специфичне делатности, као на пример водоводи и топлане, требају остати у поседу локалне самоуправе.

Влада Србије треба да има стратегију о начину приватизације државних предузећа, која би требала да пређу у посед нових власника. Нови инвеститори, углавном страни, који буду имали више од половине капитала предузећа могу, користећи институционализовани механизам гласања, утицати на доношење одлука у складу са својим интересима. А тај проблем неравноправности свих акционара последица је неразвијеног корпоративног управљања у Србији.

Најбољи пример за ово је случај Србијагаса. Грешка је направљена када је српска страна приликом потписивања међународног споразума с Русијом потписала меморандум, који није обавезујући, а није потписала уговор, о завршетку градње “Банатског Двора”. Ради се о томе да “Банатски Двор” можда неће бити регионално складиште гаса, како је то Србија желела и рачунала на приличну новчану зараду. Сада је питање да ли ће имати било какву зараду пошто су Русија и Мађарска потписале документа о изградњи мађарског дела гасовода Јужни ток и подземног складишта гаса, чији је капацитет до 1,3 милијарде кубних метара.

Тиме је Србија доведена у незавидан положај јер се уопште не зна хоће ли Руси улагати у пројекат¹⁶⁾ завршетка складишта “Ба-

15) Према тврдњама представника државе проблем са НИС-ом је настао због тога што нови власник Гаспромњефт није хтео да призна пребијање дугова између државе, НИС-а и три јавна предузећа (Јат ервејза, Путева Србије и Србијагаса) за испоручено гориво, битумен односно гас који су били око седам милијарди динара.

16) Србија је на зачелу тог важног пројекта, иако се зна да је заједничко српско-руско предузеће за градњу наведеног гасовода требало да буде основано још 25. маја 2008. године, а затим 1. марта 2009. године, када је поново одложено. Разлози за овакво одлагање држе се у тајности. Надајмо се да разлози нису недостатак гаса. Вероватно је у питању криза која је захватила и ову земљу. Наиме, “после година нафтног бума, који је државну касу пунио петродоларима а становништву цепове јачајући национално самопоуздање, Русија је сада у озбиљним финансијским проблемима”. У светлу података с почетка 2009. године, незапослено је 1,7 милиона људи у Русији, рубља је изгубила преко 30 одсто

натски Двор”. Практички ово значи да од странаца зависи целокупни пројекат, јер Србија нема новца да складиште напуни сама до пуног капацитета од око 800 милиона кубика гаса. С друге стране, Србија није у позицији да ангажује неког другог партнера за завршетак ових радова.

Због лоших потеза владе Србије складиште “Банатски Двор” може да буде оперативно складиште гаса из кога би Србијагас повлачио руски гас и плаћао га Русима. Овај сценарио је врло вероватан, пошто је великодушно поклоњено Русима да они у овом послу буду већински власник. Ово је још један пример како држава Србија односно њени представници у настојању да се брзо дође до новца продају и оно што не би смели продавати, јер се тако губи економска независност и политички суверенитет.

Када се догоди губитак економске независности и политичког суверенитета тада иностране мултинационалне компаније почињу да диктирају услове који нису нужно у складу с циљевима привредног развоја и макроекономске политике Србије. Стране компаније када уђу на српско тржиште почињу да диктирају услове на њему, да врше притисак на снабдеваче у вези са ценама и све краћим и строжим роковима испоруке, и да отежавају подизање стандарда. Њих не интересују проблеми незапослености и еколошки проблеми у Србији. И поред ризика улагања у Србију њих првенствено привлаче јефтина радна снага и ниски порези. Стране компаније прибегавају монополу, јер овде нема закона који спречавају монопол.

У целом свету постоје регулаторне институције које контролишу пословање мултинационалних компанија и других компанија. У Србији то није случај. Па опасност од дестабилизације макроекономског сектора је константно присутна.

Друштвену привреду треба приватизовати, али не по сваку цену. Посебно не по цену губитка економског суверенитета а ради страних директних инвестиција, којих ће због светске финансијске кризе бити све мање.

Такође, постоји велика опасност да најнеквалитетније стране директне инвестиције уђу на најосетљивије подручје, а то је експлоатација рудног богатства. То би могло да има за последицу вишедимензионалне негативне ефекте, пре свега, на животну средину, становништво, па и на саму српску владу. Наиме, велике

вредности у односу на долар. Ради тога је у Русији издвојено преко 14 милијарди долара помоћи крупним компанијама, као на пример Росњефти, националне нафтне компаније, и индустријског гиганта у власништву приватних акционара попут Русала, произвођача алуминијума, или Алфа групе - за отплату страних и домаћих дугова.

штете би могле настати због еколошког загађења, што би опет доvelo до расељавања локалног становништва. Неке транснационалне корпорације чак представљају озбиљну претњу по здравствено стање региона.

Мора се имати у виду и чињеница да мултинационалне компаније могу да потисну српску владу, онога момента када ова више не би могла својим сопственим економским и политичким инструментима да парира управљачким структурама страних компанија. Тада инострана финансијска олигархија почиње да диктира и условљава понашање влади Србије. То би могло да буде јако опасно.

ЕКОНОМСКА ОЧЕКИВАЊА – НАЈГОРЕ ТЕК ДОЛАЗИ !

Потпуно су нереална очекивања владе Србије да рецесија неће у великој мери погодити земљу, као што су нереални и подаци који су наведени у пројекцији за 2009. годину¹⁷⁾.

Планирани раст друштвеног производа од 3,5 одсто за 2009-ту годину, који се почетком те године у свим званичним прогнозама ММФ-а узимао као основа прорачуна за стабилност Србије, је тотално нереалан и мораће бити коригован наниже. Наговештај је да ће на њега политика имати трагичан ефекат, а нарочито када наступе дужничке тешкоће. Тренутни догађаји који имају директне ефекте на раст ризика земље имаће повратно дејство и на инвестиције, ниже буџетске приходе, веће трансфере за социјална давања, мањи привредни раст, мањак средстава од приватизације. У 2009. години ће бити масовног отпуштања радника и ради тога што током ове године истичу многи уговори о приватизацији. Према закону је предвиђено да после две године од куповине предузећа на аукцији послодавац стиче право да отпушта вишак запослених, док је у случају тендера тај рок пет година. До отпуштања радника би могло да дође у преко 300 предузећа.

Влада Србије би морала озбиљније да се понаша у условима економске кризе јер се стиче утисак да она није озбиљно схватила догађаје који ће тек да уследе.

Оно што јако забрињава у овом моменту јесте (као што је већ напред речено) изузетно низак ниво инвестиција, велико растезање буџета на плате и пензије и немогућност раста извоза, сер-

17) Ту се наводи да ће инфлација (потрошачке цене) бити 8 одсто, раст ГДП-а 3,5 одсто, буџетски дефицит – максимум 1,7 одсто ГДП-а, дефицит текућег платног биланса 16 одсто ГДП-а, раст плата у јавном сектору – усклађиваће се са инфлацијом, замрзнуте пензије.

висирање дуга државе, као и велики дугови приватног сектора и становништва.

Стање у Србији наговештава неизбежне дужничке проблеме, који ће у раздобљу које долази постати још израженији. Способност земље да отплаћује дугове зависи од степена задужености, стопе раста, прилива директних страних инвестиција и прихода од приватизације. Тренутно стање у Србији је такво да је стопа задужености висока, стопе раста далеко испод очекиваних, директна страна улагања занемарива, а приходи од приватизације врло скромни, па због тога способност отплате дугова драстично опада. Спољни дуг¹⁸⁾ земље расте.

Ради тога ће главни проблем економије у 2009. години, који ће имати највећи утицај на привредна кретања у Србији, бити начин решавања сервисирања спољног дуга. Због глобалне кризе, Србији је отежан приступ међународним тржиштима капитала, што отежава рефинансирање иностраних обавеза земље које доспевају на наплату 2009. године. Криза у сервисирању дуга могла би бити јако опасна нарочито од 2009. до 2011. године јер би се рефлектовала на нову¹⁹⁾ привредну кризу са рецесијом. Не сме се занемаривати ни присуство проблема курсног ризика, због задуживања домаћег корпоративног сектора у страним валутама. Исто тако, удео сервисирања дуга у вредности извоза већ сада прелази 50 одсто, а то може изазвати још већу несташицу девиза. Ако би спољнотрговински дефицит у ГДП-у био смањен са 22,8 одсто из 2008. године на 18 процената у 2009. години за очекивати је да ће се девизне резерве још више смањивати.

Србија мора да учини све како би избегла немогућност отплате свог спољног дуга, односно настанак дужничке кризе и си-

18) Спољни дуг Србије у јануару 2009. године износио је 21,46 милијарди еура. У раздобљу од 2000. до 2009. године, спољни дуг изражен у доларима растао је по просечној годишњој стопи од 14,5 одсто, а просечно годишње повећање износило је 8,99 процената. Током 2008. године дуг посматран у еурима повећан је у односу на крај 2007. године за 22,54 милијарди еура, док је у односу на 2000-ту годину повећан за 86,96 процената.

Структура спољног дуга по рочности може се сматрати повољном, јер је дугорочни спољни дуг крајем јануара 2009. године износио 19,64 милијарде еура, што чини 91,52 одсто укупног дуга, а краткорочни дуг је износио 1,81 милијарду еура.

Структура спољног дуга по кредиторима крајем јануара 2009. године је била следећа. Дуг међународним финансијским организацијама износио је 3,98 милијарди еура односно 18,55 процената укупног дуга. Дуговање према Париском клубу поверилаца износило је 1,81 милијарду еура, од чега се 1,59 милијарди односи на консолидовани дуг, док Лондонском клубу поверилаца Србија дугује 894,5 милиона еура. Обавезе према осталим владама износиле су 683,2 милиона еура, а дуг према осталим кредиторима био је 12,19 милијарди еура што представља 60,1 одсто укупног дуга.

19) Аутор овога рада је доста пута у протеклим годинама, и пре наступања светске економске кризе, указивао на ефекте кризе која ће задесити Србију.

стемске финансијске кризе, јер би то могло довести до још снажнијег пада ГДП-а, уз озбиљне политичке, социјалне и економске последице, па чак и до банкротства земље.

Дубина глобалне финансијске кризе још није сагледана. Ако се не пронађе начин решавања проблема тзв. “токсичних обвезница”, криза европских банака могла би бити дубља од кризе на Wall Streetu²⁰.

Европска унија разматра могућност како да се помогне земљама чланицама и земљама кандидатима, стварним и потенцијалним, како би избегли опасност од банкротства. Земље у транзицији као и један број оних чије их банке кредитирају наилазе на проблеме при задуживању. Ради се о томе што оне не могу да пронађу кредиторе или је пак цена дуга сувише велика. А све се суочавају са растућим фискалним дефицитима будући да све привреде улазе у рецесију²¹.

Чак и земље које још увек одолевају кризи имају велике тешкоће при задуживању, ради смањене понуде кредита и због све строжијих услова задуживања. То практично значи да ће у годинама које следе Србија морати да нађе изворе додатних средстава за финансирање буџета, кроз приходе од приватизације, повећан прилив пореза или ново задуживање. У противном, плате свих оних који зависе од буџета и пензије мораће да буду знатно смањене.

Пошто се већ сада из владе Србије најављује да прихода од приватизације неће бити, и да неће бити смањења плата и пензија, једини извор финансирања буџета ће бити ново задуживање.

Држава Србија ће новим задуживањем под неповољним условима морати да рефинансирањем враћа камате на дуг. Али, поред спољног дуга постоји и велики унутрашњи дуг државе на основу издатих премија, на основу гаранција, дуга верским заједницама, грађанима, предузећима, итд.

20) Пројекције угледних америчких економиста (N. Roubini, S. Roach, D. Smick, R. Schiller и D. Baker) показују да је криза привреде САД дубља него што се очекивало и поручују: “Најгоре тек долази!”

21) Да би донекле ублажили рецесиону кризу која је захватила велики део планете озбиљне државе попут Немачке, Француске, Чешке... издвојиле су финансијска средства и направиле су мере помоћи како би рецесиони ефекти били мањи. Тако је на пример Немачка планирала минимум 9,4 милијарде еура за пореске олакшице за две године, затим програме преквалификације и смањење доприноса за здравствено осигурање. Француска је планирала 2,6 милијарди еура за смањење пореза породицама са ниским приходима, бенефиције за незапослене младе, помоћ отпуштеним радницима, програме преквалификације и већу дечју заштиту. Чешка је планирала 1,7 милијарди долара, и то за смањење доприноса за социјално осигурање, већа улагања у образовање, флексибилнија правила запошљавања ради отварања 50.000 до 70.000 нових радних места, мање авансне услуге за порезе.

Дуговања државе према приватним компанијама премашила су 68 милијарди динара, односно 719 милиона еура²²⁾. Највећи државни дужници су јавна предузећа, али и Министарство за Национални инвестициони план (НИП). Држава је данас један од највећих дужника, па је то и један од разлога због кога број неликвидних предузећа у Србији расте.

Окосницу економске политике у 2009. години ће представљати спровођење аранжмана са ММФ. Аранжман је упозорење потенцијалним иностраним инвеститорима (којих ће бити све мање због финансијске кризе) да је садашњи економски простор Србије под контролом ММФ.

Србија је 2008. године са ММФ преговарала о стендбај кредиту од 520 милиона долара. Но, почетком 2009. године влада је схватила да та средства нису довољна. Због тога се са Међународним монетарним фондом у јануару 2009. године договорила о стендбај аранжману односно о зајму од 402,5 милиона еура за подршку макроекономској стабилности.

Али, због забрињавајућег нарушавања макроекономске стабилности у земљи већ средином марта 2009. године су представници ММФ-а започели разговоре са представницима владе Србије. Влада очекује да ће са Фондом закључи споразум о позајмици од чак три милијарде еура. Две милијарде би биле резервисане за ову годину (углавном за поправљање девизних резерви) и једна милијарда је планирана за 2010. годину. Поред тога, Србија ће тражити од Европске уније односно Европске комисије око 400 милиона еура, и 300 милиона долара од Светске банке због јачања буџета²³⁾.

То значи да је задуживање код ММФ-а једина алтернатива за Србију. Међутим, ММФ ће поставити услове који се односе на смањење јавне потрошње, што ће се прво одразити на плате и пензије.

Србија мора под хитно да драстично смањи јавну потрошњу и да истовремено колико је могућно повећа приходе државног буџета. Ако се то не уради рефлексива ће бити снажна на раст инфлације на средњи и дужи рок, повећање референтне каматне стопе НБС и скупље кредите у земљи.

Убацивање свежег новца од стране ММФ-а у Србију ће бити од велике важности између осталог и ради ублажавања веома далекове кризе курса динара. Другачије речено, без помоћи ММФ-а веома брзо би наступио увод у банкротство државе, привреде и грађана према иностраним кредиторима.

22) Извор: Унија послодаваца Србије, Блиц, 8. март 2009. године, стр. 5.

23) Дневни лист Политика, 20. фебруар 2009. године.

Тренутно је највећи проблем за земљу дуг приватног сектора. Само у 2008. години су компаније узеле седам милијарди долара бруто кредита. Овај проблем дуга приватног сектора мора да се реши репрограмом. Ако се то не уради, односно ако банке почну да наплаћују своје дугове, последице по саму привреду би биле катастрофалне. Дошло би до даљег гушења привреде. Како би се ублажиле негативне последице, уколико компаније не могу да врате дуг – држава мора да им прискочи у помоћ.

Проблеми регије дубоко су повезани с остатком Европе, јер су домаће банке у власништву матичних банака из ЕУ, па решење кризе у којој се налази Србија лежи искључиво у координираном одговору Европске уније и међународних финансијских институција, а посебно ММФ-а.

Ради озбиљности глобалне економске кризе ММФ је већ упутио кредите укупне вредности 52 милијарде еура Србији, Мађарској, Летонији, Украјини и Белорусији. Али, нови кредити које би Фонд требало да понуди истоку Европе скоро да превазилазе његове садашње капацитете за позајмљивање.

Ради тога Србија мора и сама адекватним мерама да смањује буџетски дефицит. У противном земља ће запасти у још већи проблем, јер је буџет далеко слабији него што се очекивало да ће бити. Влада Србије озбиљно мора да се позабави смањењем постојећег буџета за око 20 одсто, смањењем плата у јавном сектору, затим укидањем канцеларије за НИП (јер је њена сврха управо подстицање јавне потрошње) и смањењем броја запослених у државној администрацији.

Будући да економски труст мозгова у Србији није способан да сам адекватним мерама смањује буџетске издатке, јер се и сам понаша веома расипнички, покушаће да се заклања иза захтева ММФ-а који, разуме се, неће дозволити повећање дефицита. То значи да добијени новац од ММФ-а држава ће морати употребити на развојне пројекте, а не као до сада на прегломазну државну администрацију.

О нужности смањења државне администрације најбоље говоре следећи подаци. Државна администрација се од 2001. године на републичком нивоу учетворостручила. Тада је било 8.099 запослених²⁴⁾ док данас броји више од 28.000 запослених, и то без МУП, БИА и војске. До оваквог стања је довело неконтролисано задовољавање прохтева лидера странака, па се администрација неконтролисано увећавала. Тотално је неразумно за државу Србију

24) Гоати В., Блиц, 21. фебруар 2009. године, стр. 3.

да њена влада данас има четири потпредседника и 24 министарства. То нема ниједна земља на свету.

Неразумно је и јако неодговорно од представника државе Србије да јавно говоре о потреби смањења јавне потрошње, а они сами расипају новац пореских обвезника. За државу и власт која треба да буде социјално одговорна забрињавајуће је што губи поверење народа, јер се намеће питање и ствара сумње колико је новца држава заиста потрошила и колико се милиона још увек троши под велом “државне тајне”.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Скупа држава се не може више имати, а поготово не у условима рецесије. Ради тога треба увести више дисциплине и нову културу понашања у друштву.

Политичка елита у Србији се понаша веома комотно или боље рећи неодговорно, пошто нема воље да се реформише јавни сектор, а то је основни циљ трансформације ка тржишној привреди; нема озбиљне реформе привредне регулативе, тако да је пословни амбијент доста лош; а нема ни склоности да се привредна политика заснива на правилима, а не на арбитрарним одлукама. Владавине права у Србији нема из политичких разлога. Приватни сектор је монополисан искључиво због блиске везе између пословних људи, углавном сумњивих квалитета, и оних на власти.

“Нико нема право да се понаша као што се понашао претходних година. Мора да се развргне веза између криминала, политике, привреде и правосуђа да би Србија имала шансу за бољу будућност. Гаранција је у друштвеним реформама. Трошимо више него што зарађујемо. Данас таква потрошња може бити допринос нашој деструкцији”²⁵⁾

Међутим, управо је и на Бизнис форуму на Копаонику, названом српски Давос, показано да влада нема прави програм за решавање економске кризе, и ублажавање рецесије у којој се земља већ налази.

Уместо конкретних мера – везаних за пореске олакшице породицама са ниским приходима, бенефиције за незапослене младе, смањење доприноса за социјално осигурање, смањење доприноса за здравствено осигурање, већу дечју заштиту, заштиту пензионера и најсиромашнијег стратума становништва, политику запосле-

25) Тако је оценио тренутно стање у земљи председник Србије Борис Тадић на Бизнис форуму на Копаонику. (Извор: Борба, 3 март 2009. године, стр. 7.)

ности везану за програме преквалификације, помоћ отпуштеним радницима и помоћ незапосленима, програме отварања нових радних места, и политику образовања кроз веће улагање у науку и образовање јер је знање капитал сваке земље – чланови владе и њихови сарадници приказали су на Копаонику скупу представу за политичке и финансијске моћнике која је названа “економско саветовање”. Пре би се могло рећи да је то била представа знања без карактера и бизниса без морала.

Друго је питање – колико је новца потрошено на Копаонику за луксузирање “српских спаситеља” од финансијске кризе односно рецесије у коју Србија тоне. Експерти нису предочили које ће антирецесијске мере српска влада и антидефлаторне мере централна банка предузети, као што нису дали одговоре којим мерама да се заиста “развргне” спрега криминала, политике, привреде и правосуђа.

Сигнал који је “са атрактивне планине” послат грађанима Србије, у време када велики део становништва једва преживљава, најбоље говори о искреној жељи владе да се стварно крене у смањивање јавне потрошње. Једно је сигурно – криза у Србији би могла да буде далеко тежа него што се очекивало, па чак и упркос сарадњи са ММФ-ом да ублажи рецесију. Српске политичке и финансијске експерте и тајкуне криза ће “мало” дотаћи. Народ ће платити рачун за промашену будућност.

Зато нико нема право, па ни српска финансијска олигархија, да своје приватне и партијске интересе ставља изнад интереса народа ове земље. Да не би било још трагичнијег економског, социјалног и моралног пропадања становништва у Србији требало би да се моментално прекине са политичким неморалом и почне размишљати у другој алтернативи – а та друга алтернатива је будућност ове земље. Једно је сигурно. Ако се ништа не промени на плану садашњег економског стања у земљи али и на плану политичке културе елите – Србија ће још дуго бити у зони сумрака са тенденцијом да потоне у мрак.

ЛИТЕРАТУРА

- Бекс У., : *Моћ против моћи у доба глобализације*, Нова свјетскополитичка економија, Школска књига, Загреб, 2004.
- Бекс У., Гранде.Е. : *Козмополитска Еуропа*, Друштво и политика у другој модерни, Школска књига, Загреб, 2006.
- Грк С.: Србија: садашњост и будућност у озрачју економских детерминанти, *Serbia: the presence and the future in the aura of economic determinants*,

Plenary Lectures, in Proceedings: Dependability and quality management ICDQM-2008, 11th International conference, Belgrade, Serbia, 18-19 June 2008, str. 19-30.

Грк С.: Ограничења и могућности развојне политике Србије, *Анали Економског факултета у Суботици*, бр.19, Универзитет у Новом Саду, Економски факултет Суботица, 2008, стр. 11-21.

Snežana Grk **SERBIA IN THE RECESSION TWILIGHT ZONE**

Summary

The most serious problems Serbia is facing are the inefficient state bureaucracy, political culture of the elites and the high level of corruption. Overall economic situation in Serbia is difficult due to fragile macroeconomic and economic perspectives. Of particular concern are the exceptionally low level of investments, increasing foreign trade deficit, increasing budget deficit, impossibility of export growth and debt servicing. If there will be no satisfactory inflow of accumulation from abroad, a crisis in debt servicing will occur which will reflect on economic crisis. Bringing the country to the verge of economic collapse – because of the macroeconomic instability that would reflect on an economic crisis with recession and which would also rapidly expand onto financial instability – does not leave enough maneuvering space to the Serbian government in which it could act. The future of this country is uncertain once it will have nothing to sell. The only way out is new credit arrangements with international financial institutions in general, and with the International Monetary Fund (IMF), in particular.

Key words: *economic crisis, corruption, loans, debt servicing, political culture of the elites.*

УДК: 336.74
Примљено: 18. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 171-178.

Зоран Милошевић*

Институт за политичке студије, Београд

БУДУЋНОСТ ЕВРА

Резиме

Солидарност која потиче из осећаја националне повезаности и која означава консензус сваке пореске уније, на нивоу целе Европе не постоји. То је структурни разлог због кога ће евро производити сукобе и спорове између различитих чланица Еропске уније. Заједничка камата и курсна листа никада неће одговарати свима. Људи ће на тај начин спознати да су њихове владе европским институцијма уступиле кључне политичке инструменте за повећање националног благостања и обезбеђење напретка. Због тога евро не може да преживи, иако може да проузрокује мноштво проблема и велике међународне конфликте, пре него што доживи свој крај.

Кључне речи: Политика, евро, Европа, Србија, криза, будућност, напредак

Уколико Србија заиста уђе у Европску унију чека је, између осталог, одрицање од националне валуте. Ту земље кандидати за чланство у ЕУ немају никакав избор. ЕУ врши притиске да се са прикључењем укину и националне валуте. Посебно је смешно да у овим притисцима учествују Данска, Шведска и Велика Британија, које не намеравају да се одрекну својих националних валута. **Државама које једном уђу у европску монетарну унију, дакле, прихвате евро, онемогућено је да се врате назад и оживе националну валуту, пошто морају да се одрекну, у корист Европске централне банке (ЕЦБ), управљања властитим девизним резервама.**

* Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира га Министарство науке Републике Србије.

ЗАШТО ЈЕ УВЕДЕН ЕВРО?

Увођење евра треба да помогне у преображају ЕУ у политички савез са бројним одликама високоцентрализоване државе, пошто европски капиталисти и бриселски и франкфуртски комитети желе да без демократских правила (нетраспарентно) одлучују о свим важним питањима. Бивши шпански премијер Филип Гонзалес (Felipe Gonzales) је поводом тога изјавио: «Никако не смемо заборавити да је евро средство тог пројекта (пројекта политичке уније – З. М.)», а гувернер Европске централне банке (ЕЦБ) Вим Дуисенберг (Wim Duisenberg) је изјавио: «Евро је много више од валуте. Евро је симбол европске интеграције у сваком смислу».¹⁾ Осим тога, аналитичари истичу још један задатак који је евро треба да обави – то је да докрајчи остатке социјалне државе у Европи.²⁾ То је план који би требао да забрине све добронамерне људе.

Свака држава има властиту валуту и то је један од знакова њене независности. Укидање националних валута и њихова замена са евром значи пренос једног од најважнијих инструмената државности са државе чланице на бирократију ЕУ. Председник Европске комисије Романо Проди је истакао: «Мач и валута су основа националне државе: ми смо је преобликовали».³⁾ Валутно уређење евра представља срж покушаја одбацивања демократског наслеђа, које потиче из Америчке и Француске револуције: ради се о праву народа на самоопредељење. Евро су увели зато да би потчинили националне државе, као и да благостање становника подреде интересима франкфуртских банкара и њених агенција, над којим немамо никакву демократску контролу. Новац је, наиме, превише важан за благостање људи, да би га препустили финансијским елитама.

КЉУЧНИ ПРОБЛЕМ: ЕВРО УКИДА ГЛАВНУ ЕКОНОМСКУ ПОЛУГУ НАЦИОНАЛНЕ ДРЖАВЕ – НАЦИОНАЛНУ ПОЛИТИКУ КАМАТНИХ И КУРСНИХ МЕРА

Национална валута је од суштинског значаја за сваку демократску и независну државу, пошто влади омогућује утицај

- 1) Evropska protimaastrichtska zveza, Poziv proti evru, *Evrotitanik*, ekonomski razlogi proti evru, Skupina Neutro, Ljubljana, 2001, str. 21.
- 2) Gorazd Kovačič, Evrotitaniku na pot, *Evrotitanik*, ekonomski razlogi proti evru, Skupina Neutro, Ljubljana, 2001, str. 32.
- 3) Исто.

на каматну у курсну политику, која обезбеђује привредну стабилност и квалитет живота становништва.⁴⁴ Камата је домаћа цена валуте. Са њом уравнотежујемо трошкове кредита и утичемо на позајмице, инвестиције, те количину новца у оптицају. Девизни курс је цена валуте за становнике других држава. Њиме држава одређује услове размене добара и услуга са спољним трговачким партнерима. Ако држава дуже време води непримерну курсну политику може постати неконкурентна. То се исказује у ниском привредном расту, незапослености и исељавању становништва. Без вентила каматних и курсних мера националне привреде су изложена привредним потресима, на пример енергетским кризама или променама цена на тржишту пољопривредних производа или некретнина.

С обзиром на то, да се европске привреде између себе знатно разликују, онда јединствена валута и последично јединствена каматна и курсна политика нема никакав смисао. Највеће чланице ЕУ (Немачка и Француска) су тренутно у рецесији и имају потребу за стимулативним, ниским каматним стопама. Неке друге државе се налазе у фази прегревања привреде и имају потребу за каматним мерама које би задржале инфлацију. Политика ЕЦБ је таква да увек користи најмоћнијима, дакле Немачкој и Француској. Криза у Ирској је изазвана, између осталог, и због овакве политике ЕЦБ, пошто је ова финансијска институција подстакла инфлацију у Ирској. Сукоб између држава које имају потребу за различитим, себи прилагођеним, економским мерама је неминован, а у нашем случају то значи да ЕЦБ мора престати да води јединствену политику каматних и курсних мера. Другим речима, на овај начин испада да се стимулише потреба да се поврате националне валуте, односно укине евро.

Губљењем сигурносних мера, каматне и курсне политике, чланицама европске монетарне уније на располагању остаје само прилагођавање пореске политике и јавне потрошње. Међутим, Пакт за стабилност и развој ограничио је државе и на овом подручју. Пакт је овластио ЕУ да кажњава оне чланице европске монетарне уније које остваре годишњи минус већи од три посто БНД. Прекорачење овог ограничења је, опет, често једини начин борбе са рецесијом, што захтева повећање јавне потрошње и истовремено снижавање пореза. Концентрација моћи у ЕУ, која тежи и хармонизацији националних пореских политика, само умањује пореску гипкост држава. Када националне владе буду имале

4) Simon Wolfson, Evropska monetarna unija – nepremišljen projekt, *Evrotitanik*, ekonomski razlogi proti evru, Skupina Neutro, Ljubljana, 2001, str. 6.

потпуно везане руке, држава се на тешкоће може одазвати само са снижавањем плата, растом незапослености или сељењем радне снаге и капитала из сиромашних у богате државе, односно регије.

Истовремено економске предности евра, као што је снижавања трансацијских трошкова за појединце на путовањима и за предузећа приликом спољне трговине, те лакше поређење цена унутар ЕУ, су изузетно мале у поређењу са политичким и економским штетама које евро доноси. Иако унутар евро зоне можете провести неколико недеља као туриста или гост неке породице, остало време се живи и ради у својој држави и привреди која је оптерећена са непримерном каматом и курсном политиком, те последично са неконкурентношћу, незапосленošћу, инфлацијом⁵⁾ или ниским привредним растом.

Према томе, јасно је да евро не води привредном расту целокупне ЕУ. Напротив, монетарна унија води централизовању државе, а то значи да ће капитал ићи тамо где највише доноси профита. Другим речима, људи који желе да имају посао мораће да се селе за капиталом по целој Европи. То ће, наравно, ослабити периферне државе, односно ретко насељене регије, које већ имају демографске и развојне проблеме. Осим тога, према мишљењу Александра Зиновјева, ово сељење људи за капиталом доводи их у ропство. «Жеља милиона људи из незападних земаља да се добровољно преселе на Запад никако не утиче на њихов социјални статус у западном друштву. **Они овде образују нарочито постојан социјални слој који је упоредив са робовима у Римској империји. Они су обесправљени као и робови.** У сваком случају њихова права су ограничена у поређењу са аутохтоним западним становништвом. Услови под којима живе су такође упоредиви са ропским. Наравно, с њима се поступа боље него са робовима у Риму или у САД током прошлог века. Па ипак, они долазе у западне земље споља, као јефтина радна снага, и за оне послове које грађани западних земаља сматрају недостојним да се њима баве. На пример, у Немачкој Турци добијају два или три пута мање од Немаца за исти посао, а људи из бивших комунистичких земаља који овде нелегално живе спремни су да раде за багателу (за плату која је десет и више пута мања, него за Немце). Ови људи се репродукују у западним земљама у свом статусу, као што су се репродуковали (а не само заробљавали у рату) робови у Риму. Идилична слика коју граде западни идеолози, да су савремени радници тобоже сувласници предузећа,

5) Од 1999. до 2001. године евро је изгубио четвртину вредности.

или у крајњој линији саучесници у послу који су заинтересовани за његов процват, не односи се на разматрани слој.»⁶⁶

Евро није ни пројекат који ће довести до умањења конфликта у ЕУ. Наиме, заједничка валута не може да осигура међунационалне кохезије и мир. Поред тога што су имали заједничку валуту СССР и СФР Југославија су се распали. Године 1999, када је ЕУ увела евро, у свету је било око 25 ратова, од тога 24 државе су имале заједничку валуту. У периоду између 1989. и 1999. године у свету је забележено 108 оружаних сукоба, од тога је 101 држава учесница сукоба имала заједничку валуту. Три четвртине ових конфликта се догађало у државама где је постојао формални демократски поредак, на пример у Индији (Кашмир), Алжиру (исламска герила), Мароко (Западна Сахара), Велика Британија (Северна Ирска), Шпанији (Баскија) и Турска (Курдистан).

ДЕМОКРАТИЈА И ЕВРО

Како да грађани ЕУ утичу на одлуке ЕЦБ, односно на подручју јединствене монетарне уније? Према увидима у досадашњу правну регулативу из овог подручја, јасно је да када гувернери буду именовани, више неће бити могуће ни сменити их ни заменити. За њих важи забрана тражења и примања упутстава или задатака од националних влада или било које друге европске институције. ЕЦБ је у својој делатности потпуно независна од влада и парламента националних држава – чланица ЕУ. **У погледу европске валуте, дакле, бирачи не могу променити ништа.** Промене власти на нивоу држава чланица или ЕУ уопште нама утицаја на политику ЕЦБ. Недемократска структура европске монетарне уније и ЕЦБ је до детаља дефинисана Маастрихтским уговором, која се не може мењати без сагласности свих држава чланица.⁷⁷

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ЕВРО

Евро је кључни инструмент у смањивању могућности да се националне државе заштите од опасних ефеката глобализацијских процеса, какав је, на пример, брзо ширење привредних ломова из једне на другу државу. Слободан проток капитала је, каже се, мотор

6) Александар Зиновјев, *Занад*, феномен западњаштва, Наш дом, Београд, 2002, стр. 122.

7) Ово није једина недемократска институција у ЕУ. О томе видети: Ismet Ovčina, *Političke stranke i demokratija*, DES, Sarajevo, 2007.

привредне глобализације. Међутим, 56. члан Мастрихтског уговора о ЕУ забрањује било какво ограничавање слободног протока капитала унутар ЕУ или између ЕУ и спољнег света. **Мастрихтски уговор је очигледно писан по жељи власника капитала, пошто је то декларација о слободи капитала, али не и људи.**

У супротности са овим напредне снаге увек су тежиле да укроте огромне апетите и интерес дивље снаге капитала. При том се (судећи по досадашњим историјским искуствима) као једини ефикасан апарат показала национална држава, са демократским поступком проверавања елите од стране бирачког тела.

ДА ЛИ ЋЕ ЕВРО ОПСТАТИ?

Немачки представник у Савету гувернера ЕЦБ, Отмар Исинг је рекао: «У историји није познат случај да се нека монетарна унија, која није повезана са само једном државом, опстала».⁸⁸ Националне монетарне уније су истовремено и пореске уније. На својој територији воде јединствену пореску политику, удружену са системом јавне потрошње и производње. То значи да слабије развијене регије у просеку плаћају мање порезе, при чему, истовремено, у њима држава подстиче јавне радове. Национална солидарност се манифестује тако да централна власт са преносима новца делимично компензује разлике између регија и заједница. Радна снага се, у сваком случају, сели из сиромашнијих у богатије пределе, међутим без пореске регулативе ово би био још израженији процес. На тај начин неки региони би остали без становника. На европском нивоу овакве солидарности нема. Европска монетарна унија није пореска унија. Политика опорезивања и јавне потрошње остаје у надлежности националних влада, и све казује да ће тако остати (иако се и овде ограничавају од стране Пакта за стабилност, који не дозвољава да националне државе имају годишњи минус већи од три посто БНД).

Због тога је мало вероватно да ће богате државе много повећати количину помоћи за сиромашне чланице, посебно новим државама са Истока и онима са Балкана које теже да уђу у ЕУ. Сиромашнима, дакле, преостаје да се, у поређењу са својим конкурентима, помире са мањим платама и смањивањем социјалне си-

8) Evropska protimaastrichtska zveza, Poziv proti evru, *Evrotitanik*, ekonomski razlogi proti evru, str. 26.

гурности. Ако тако буде, онда становнике сиромашних држава чека незапосленост и биће приморани да се селе трбухом за крухом.

Овом закључку се приволео и познати економиста **Милтон Фридман**, који је дао две занимљиве изјаве: «Евро ће бити извор великих проблема уместо да буде користан. Евро је случај без председана. Колико ја знам, до сада није било монетарне уније сачињене од независних држава и која је имала званично прописану валуту. Било је унија заснованих на покрићу у сребру или злату, али не и на декретом прописаном новцу, који тежи инфлацији, а који издају политички независне државе».⁹⁾ Другом приликом је рекао: «Евро је велика грешка. Увели су га из политичких, а не из економских разлога, пошто је то корак ка реализацији мита Уједињених држава Европе. Мислим да ће његов учинак бити супротан од очекиваног. Проузроковаће сукобе који ће само отежати опстанак политичке уније... Новац је превише озбиљна ствар да би га препустили савезним банкарима».¹⁰⁾¹⁰

Солидарност која потиче из осећаја националне повезаности и која означава консензус сваке пореске уније на нивоу целе Европе не постоји.¹¹⁾¹¹ То је структурни разлог због кога ће евро производити сукобе и спорове између различитих чланица ЕУ. Заједничка камата и курсна листа никада неће одговарати свима. **Људи ће на тај начин, на крају и можда доцкан, спознати да су њихове владе европским институцијама уступиле кључне политичке инструменте за повећање националног благостања и обезбеђење напретка.** Због тога евро не може да преживи, али може да проузрокује мноштво проблема и велике међународне конфликте, пре него што доживи свој крај.¹²⁾¹²

9) Сајмон Хефер, Еврофили против реалности: реалност ће победити, *Нова српска политичка мисао*, <http://www.nspm.rs/ekonomaska-politika/evrofilii-protiv-realnosti-ce-pobediti/s...>

10) *The Irisc Times*, 5. 9. 2001.

11) Расправе о могућности неких држава – чланица да се одрекну евра већ теку. Тако је бивши немачки министар иностраних послова, Јошка Фишер, изјавио да «Немачка није вољна да и даље обезбеђује финансијску потпору привредно заосталим земљама Европе». Види: Сајмон Хефер, Еврофили против реалности: реалност ће победити, *Нова српска политичка мисао*, <http://www.nspm.rs/ekonomaska-politika/evrofilii-protiv-realnosti-ce-pobediti/s...>

12) Иако европски медији не пишу о протестима у ЕУ, они су све масовнији, посебно у чланицама на Истоку (Бугарска, Литванија, Летонија и естонија). Види: Бунтујущая Европа. Массовые беспорядки расползаются по ЕС, <http://novopol.ru/text59669.html>

ЛИТЕРАТУРА

- Бунтујућа Европа. Массовые беспорячки распозлајуцца по ЕС, <http://novopol.ru/text59669.html>
- Вукчевић, Дејана: Србија и придруживање Европској унији, у зборнику: *Србија политички и институционални изазови*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Зиновјев, Александар: *Запад*, феномен западњаштва, Наш дом, Београд, 2002.
- Evrotitanik*, ekonomski razlogi proti evru, Skupina Neutro, Ljubljana, 2001.
- Coughlan, Anthony: *Temeljna kritična dejstva o Evropski uniji*, Skupina NEUTRO, Ljubljana, 1999.
- Милошевић, Зоран: Између Европске уније и савеза православних Словена, у зборнику: *Јединство православних Словена*, књ. 1, Филозофски факултет, Источно Сарајево, 2006.
- Милошевић, Зоран: *Куповина државе*, Есеји о страначкој корупцији, тржишту лојалности у медијима и евроскептицизму, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Ovčina, Ismet: *Političke stranke i demokratija*, DES, Sarajevo, 2007.
- The Irisc Times*, 5. 9. 2001.
- Хефер, Сајмон: Еврофили против реалности: реалност ће победити, *Нова српска политичка мисао*, <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/evrofiliprotiv-realnosti-ce-pobediti/s...>

Zoran Milošević

FUTURE OF EURO

Summary

In the European Union, speaking in context of whole Europe, there is no solidarity that is deriving from a feeling of national unity and marking the consensus of each tax union. This is a structural argument that will make euro to cause conflicts and disputes between different members of the European Union. Joint money interest and exchange list would never be able to suit interest of all and therefore people will realize that their governments have granted key political instruments for improving national welfare and development to the European institutions. For this reason Euro cannot survive, although it could cause variety of problems and great international conflicts before the end of its use.

Key Words: politics, Euro, Europe, Serbia, crisis, future, progress

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

УДК: 342.8(497.11)
Примљено: 7. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 179-210.

Душан Вучићевић,
Институт за политичке студије, Београд

МАНИПУЛАТИВНИ УТИЦАЈ ИЗБОРНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Резиме

Изборни систем Србије у готово две деценије повраћеног вишепартизма био је предмет честих промена. Осим темељне промене 1992. године и преласка са већинског на пропорционални изборни систем, суштинске измене изборних института сводиле су се на промену броја (величине) изборних јединица. Изборна јединица је један од најманипулативнијих елемената изборног система са директним утицајем на (дис)пропорционалност, елективни и парламентарни партијски систем, фабриковање једностраначких већина. Због тога и не чуди тежња политичких стратега да променом броја изборних јединица увећају шансе за изборну победу. У раду су приказана мишљења еминентних аутора о политичким учинцима величине изборног округа, политички ефекти који су произашли из поделе Србије на једну, девет и двадесетдевет изборних јединица у новој историји српског парламентаризма и симулирани резултати последњег изборног циклуса (2008) у три различита изборна модела.

Кључне речи: изборни систем, изборна јединица, величина изборне јединице, пропорционалност, фрагментација страначког система

Изборни систем Србије у готово две деценије повраћеног вишепартизма био је предмет честих промена. Осим темељне промене 1992. године и преласка са већинског на пропорционални изборни систем, суштинске измене изборних института сводиле су се на промену броја (величине) изборних јединица. Актуелни изборни систем успостављен на националном нивоу у употреби је већ девет година. Када се 2000. године прешло на пропорционални изборни систем са једном изборном јединицом очекивало се да ће тим изборним моделом бити отклоњени сви недостаци, пре свега диспропорционалност гласова и мандата. Испоставило се да је он произвео низ нових проблема који утичу на репрезентативност и партиципацију, елективни и парламентарни партијски систем. Због тога се данас поново чују гласови о враћању на концепт великих вишемандатних изборних јединица и напуштању концепта Србије као једне изборне јединице, па се са сигурношћу може рећи да изборни систем Србије није коначно уобличен. Циљ овог рада је да прикаже какве би политичке консеквенце наступиле уколико би се у Србији реafirмисала нека од варијанти изборног система са већим бројем јединица, при чему се симулација изборних резултата заснива на већ примењиваним моделима (1992. и 1993. година; 1997. година).

Круцијалну улогу избора за настанак и одржање слободног и демократског друштва уочавали су бројни класици политичке мисли. Осим једнакости, Макс Вебер истиче дубоку повезаност самог чина избора са другом великом вредношћу демократије, слободом, јер „слобода је избор између различитих алтернатива“, па је тако одабирање демократски чин *par excellence*, док су према Монтескјеу изборни закони основни закони демократије.¹⁾ Сличну аргументацију користи и Јозеф Шумпетер према коме „демократија подразумева само то да људи имају могућност да прихвате или одбију људе који би требало да владају њима“ чиме изједначава демократију и компетитивне изборе.²⁾ Уз овакво виђење значаја избора за развој политичког и партијског система које саму судбину и опстанак демократије доводи у везу са одржавањем избора постоје и аутори који изборним системима придају споредну улогу. Такву, минималистичку позицију заступају Вернон Богданор који тврди да „свака теорија која чини од изборног система суштински

1) Матић, Милан (ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 441.

2) Нав. према: Хејвуд, Ендрју, *Политика*, Клио, Београд, 2004, стр. 431.

узрочни фактор у развоју страначких система јесте неодржива⁽³⁾ и Екштајн према коме „изборни системи изражавају само основне детерминанте друштва“.⁽⁴⁾ Тешко је, ипак, прихватити Екштајнову тврдњу да су изборни системи само последица друштвених услова у којима настају, а да при томе немају никакав повратни утицај на друштвену структуру, политички и партијски систем, функционисање институција. Уосталом, да је минималистичка позиција исправна и да изборни системи производе последице малог значаја, интересовање политичких теоретичара и практичара за поље избора не би ни постојало, а реформе изборног система никада не би представљале предмет оштрог сукобљавања различитих политичких актера.

Избори нису довољан услов за демократију и било би погрешно све проблеме развоја демократије доводити у везу са одржавањем фер и слободних избора, о чему сведоче и примери посткомунистичких земаља у којима напуштање једностраначких избора који су имали ритуално-фиктивну функцију и увођење страначког плурализма и отворених, такмичарских избора нису тренутно решили нагомилане проблеме и сврстали ове земље у ред развијених демократија. Ипак, сигурно је да су избори нужан услов за постојање демократије у једном систему и да у модерном, масовном друштву нема потпуне слободе појединца без могућности избора оних који ће у његово име вршити власт. Зато и Лајпхарт види „изборни систем као основни елемент представничке демократије“⁽⁵⁾, а Сартори као „суштински део функционисања политичких система... који је не само најманипулативнији инструмент политике, већ и обликује страначки систем и утиче на одређивање представништва“.⁽⁶⁾

ПОЛИТИЧКИ УЧИНЦИ ИЗБОРНИХ СИСТЕМА

Код великог броја аутора изборни систем обухвата све што се тиче изборног процеса, целокупан комплекс изборних односа. Милан Јовановић дефинише изборни систем као „скуп правно утвр-

3) Bogdanor, Vernon, Butler, David, (eds.), *Democracy and Elections*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, p. 254.

4) Eckstein, Harry, Apter, D.E., (eds.), *Comparative Politics: A Reader*, Free Press, New York, 1963, p. 253

5) Lijphart, Arendt, *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies 1945-1990*, Oxford University Press, 1994, p.1.

6) Сартори, Ђовани, *Упоредни уставни инжењеринг*, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 14.

ђених принципа и инструмената за његово остваривање, чијим се прожимањем обликује оквир за конституисање политичког устројства друштва, и који уједно постаје гарант континуитета друштвених односа и на бази њих успостављених институција. Њиме се практично одређује положај свих субјеката у изборном систему и процесу – бирача, кандидата и политичких организација⁷⁾ На другој страни, има и теоретичара који изборни систем схватају уже и своде на „скуп принципа и процедура којима се индивидуални гласови бирача преводе у посланичка места“⁸⁾ Изборни системи представљају сложене механизме сачињене од различитих елемената⁹⁾ који се могу јавити у различитим комбинацијама при чему сваки од елемената у одређеној мери утиче на карактер изборног система и изборне резултате. У теорији, али и пракси, највећа пажња у проучавању политичких учинака које изборни системи производе поклања се изборним јединицама, начину кандидовања и поступку којим се индивидуални гласови транспонују у посланичка места (расподели мандата).

Расправе о политичким консеквенцама изборних система, предностима и недостацима већинског, односно пропорционалног изборног система трају готово 150 година, али су додатни замах доживеле након објављивања студије Мориса Дивержеа из 1950. године – *Утицај изборних система на политички живот (L'influence des systèmes électoraux sur la vie politique)*. Корени размишљања о учинцима изборних система могу се пронаћи средином XIX века, у време ширења изборног права на милионске масе грађана, појаве система пропорционалне расподеле мандата (Хер – 1859. године) и филозофског оправдања Херове методе коју је извршио Џ. С. Мил ставом да парламент не би требало да сачињавају само две највеће странке, већ да се у њему морају изражавати и „гlediшта мањине“¹⁰⁾ Ипак, исходиштем савремених полемика сматрају се „социолошке правилности“ које је уобличио Диверже. Суштина његовог

7) Јовановић, Милан, *Изборни системи: Избори у Србији 1990-1996*, Институт за политичке студије, Службени гласник, Београд, 1997, стр. 17.

8) Kavanagh, Dennis, *British Politics, Continuities and Change*, Oxford University Press, Oxford, 1985, p. 93.

9) О елементима изборног система видети у: Јовановић, Милан, *Изборни системи посткомунистичких држава*, Службени лист СЦГ, Факултет политичких наука, Институт за политичке студије, Београд, 2004, стр. 25-67.

10) О ауторима који су разматрали исходе изборних система у политичком животу пре Дивержеа видети у: Riker, William Harrison, "Duverger's Law Revisited", in: Lijphart, A., Grofman B., (eds.) *Electoral Laws and Their Political Consequences*, Agathon Press, New York, 1984, pp. 20-26.

истраживања међуутицаја изборног, страначког и политичког система може се сажети у три хипотезе:

1. већински изборни систем са једнокружним гласањем показује тенденцију ка двостраначком устројству
2. пропорционални изборни систем показује тенденцију ка вишестраначком устројству
3. већински изборни систем са двокружним гласањем има тенденцију ка вишестраначком устројству ублаженом удруживањем странака¹¹⁾

Очито је да правилности које је формулисао Диверже не могу имати снагу социолошког закона што су показале и емпиријске провере његових теоријских поставки. Учени изузеци (Аустралија, Аустрија, Немачка, Ирска) показали су да се о Дивержеовим „формулама“ не може говорити као о детерминистичким законима (уколико је присутан узрок – изборни систем, присутна је и последица – одговарајући страначки систем), већ само као о пробабилистичким тврдњама. Ипак, занемаривши све (не)оправдане критике, значај Дивержеа за изучавање изборне проблематике је немерљив. Разматрајући утицај изборних на партијске системе, он је назначио низ питања која и данас заокупљају пажњу стручне јавности: утицај изборног система на састав представничког тела, понашање бирача, унутарстраначке односе, карактер посланичких клубова и њихов однос са партијском централом, стварање предизборних и постизборних коалиција, отвореност политичког система за нове политичке идеје и организације. Уосталом, Дивержеова студија је покренула расправу која са успонима и падовима траје већ више од пола века.

Међу првим ауторима који су покушали да преформулишу Дивержеове генерализације издваја се Даглас Ре. Он је извршио опсежну емпиријску студију 121 изборног циклуса у 20 држава у периоду од 1945. до 1965. године. Варијабле које узима као најзначајније у свом истраживању су изборна формула (већинска или пропорционална), начин гласања (ординално – могућност гласања за више странака или категоријално – могућност гласања само за једну странку) и величина изборне јединице. Ре је формулисао тезу да су „формуле релативног већинског изборног система увек... повезане са двостраначким конкуренцијама, осим тамо где постоје снажне странке локалне мањине; а друге су формуле повезане са двостраначким конкуренцијама само тамо где су мањинске изборне

11) Duverger, Maurice, *Социологија политичких странака*, у: Gurvitch, Georges, *Социологија*, Напријед, Загреб, 1966. (нав. према: Јовановић, Милан, нав. дело, стр. 90)

странке слабе“¹²⁾ при чему под двостраначким системом подразумева ситуацију у којој прва странка осваја мање од 70 одсто мандата, а две најјаче партије макар 90 одсто мандата заједно. Оваквом формулацијом Ре успешно искључује примере Канаде (релативни већински изборни систем не прозводи двостраначки систем) и послератне Аустрије (двостраначки систем постоји и без већинског изборног система). Такође, он тврди да пропорционални систем подстиче умножавање политичких партија, али није ни довољан услов (непостојање успешне треће партије у послератној Аустрији¹³⁾) ни нужан услов (појава и успех Лабуристичке партије у Великој Британији) за настанак нових успешних странака. Хипотезу о утицају начина гласања на партијски систем није потврдио, јер се показало да категоријално гласање (могућност да бирачи доделе гласове само једном кандидату или странци) узрокује веће фракционисање од ординалног (могућност бирача да гласове поделе већем броју странака или кандидата – панаширање, алтернативно, кумулативно гласање). Осим тога, Ре је међу првима истакао да на страначки састав парламента утиче и величина изборне јединице, тако што одређује степен пропорционалности. Што је изборна јединица већа то је већа и пропорционалност између броја гласова и броја мандата које странка осваја што посредно подстиче умножавање партија и повећава њихов број у елективном и парламентарном систему, и обратно.

Вилијем Рикер оштро разликује закон од хипотеза о политичким консеквенцама изборних система. Према њему, само се Дивержеова тврдња да једнокружни већински изборни систем прозводи двостраначки систем може назвати социолошким законом. Рикер, такође, критикује Реа јер је „упао у логичку замку истовременог порицања и афирмисања Дивержеових закона зато што није могао, као и Диверже, да разлучи да ли је закон детерминистички или пробабилистички“¹⁴⁾. Разматрајући примере Канаде и Индије који представљају изузетке од Дивержеовог „закона“ и у којима имамо више од две значајне партије упркос једнокружним изборима, Рикер долази до ревизије закона који је формулисао Диверже: „Једнокружни већински изборни систем узрокује и одржава двопартијску конкуренцију, осим у земљама где је трећа партија на националном

12) Rae, Douglas, *The Political Consequences of Electoral Laws*, Yale University Press, New Haven, 1971, p. 95.

13) Догађаји на политичкој сцени Аустрије последњих двадесетак година су ипак показали да је пропорционални систем помогао постепено јачање Слободарске партије Аустрије и аустријских Зелених.

14) Riker, William Harrison, *op. cit.*, p. 31.

нивоу једна од две најјаче партије локално и осим земаља у којима је једна партија између неколико скоро увек Кондорсе победник¹⁵⁾ на изборима¹⁶⁾. Његова тврдња је детерминистичка, јер једнокружни већински изборни систем, уз наведене изузетке, представља довољан (не и нужан) услов за двопартијски систем. Рикер се детаљније бавио и проблемом софистицираног гласања чији је значај приказао у четири примера (САД, Велика Британија, Канада, Савезна Република Немачка). „Под софистицираним гласањем подразумева се понашање бирача у коме они воде рачуна о очекиваним гласовима осталих, те гласају тако да се постигне најбољи могући изборни резултат.“¹⁷⁾ Истражујући изборно понашање у поменутим земљама Рикер је дошао до закључка да се софистицирано гласање показује као механизам којим се слаби изборни резултат и утицај трећих странака. На тај начин, он је потврдио значај психолошког фактора (бирачи радије гласају за једну од две водеће странке како њихови гласови не би пропали) у одржању бипартизма који је прво уочио Диверже.

Потрагу за савременијом методолошком и емпиријском анализом политичких последица изборних система наставља Лајпхарт. Емпиријску основу за своју исцрпну анализу проналази у широј изборној грађи: у периоду од 1945. до 1990. године, он анализира велики број изборних циклуса груписаних у 70 изборних система у 27 земаља, чиме добија чвршћу емпиријску подлогу за своје поставке. Лајпхарт као најважније димензије изборног система, односно елементе са највећим учинком на изборне исходе, издваја изборну формулу, величину изборне јединице, изборни праг¹⁸⁾ и величину представничког тела. Додатна пажња покло-

15) Кондорсе победник (Condorcet winner) је партија или кандидат кога, у поређењу са сваком другом партијом или кандидатом, преферира више гласача. То је особа која би добила изборе уколико би се надметала са било којим другим изборним такмацом на изборима са два учесника. Рикер сматра да је Индијски национални конгрес умерена партија центра која је други избор бирача и деснице и левице и да би у двобоју са партијама левице или партијама деснице увек излазила као Кондорсе победник због подршке бирача који се налазе на супротној позицији идеолошког спектра.

16) Riker, William Harrison, op. cit, p. 32.

17) Касаповић, Мирјана, *Изборни и страначки сустав Републике Хрватске*, Алинеа, Загреб, 1993, стр. 20.

18) Изборни праг представља број гласова који је неопходно освојити како би се учествовало у подели мандата. Интересантно је да Лајпхарт у анализу укључује појам ефективног изборног прага, чак и уколико такав, елиминаторни, цензус није законски успостављен унутар државе. У одсуству законског изборног прага, висину ефективног изборног цензуса за сваки изборни систем Лајпхарт израчунава уз помоћ изборне формуле и, посебно, величине изборне јединице, при чему мали изборни окрузи имају једнаке ефекте као и низак изборни праг: умањују пропорционалност и могућност мањих партија да освоје мандат.

њена је и нешто мање значајним варијаблама изборног система, попут начина гласања (ординално/категоријално), неравномерне расподеле државе на изборне јединице (нпр. могућност да у већинском систему одређени изборни окрузи имају знатно више бирача од других), утицаја који постојање президентјалистичког система у некој држави има на изборне резултате и могућности повезивања изборних листа различитих партија. Главни политички учинци изборних система на које Лајпхарт фокусира пажњу у својој студији јесу пропорционалност, односно диспропорционалност изборних резултата и њихов утицај на партијски систем, пре свега ступањ вишестраначја и тенденцију фабриковања парламентарне једностраначке већине. Он је дошао до закључка да је однос између изборне формуле и ефективног изборног прага (комбинација величине изборне јединице и изборног прага) и диспропорционалности веома јако изражен. Једнокружни и двокружни већински системи узрокују највећу диспропорционалност изборних резултата, а примена Д'Онтове и Империјалне квоте у пропорционалним изборним системима смањује пропорционалност у поређењу са коришћењем осталих пропорционалних формула. Такође, са растом ефективног изборног прага (већи изборни цензус и изборни округ) еквивалентно расте и диспропорционалност. На другој страни, утицај изборне формуле и ефективног изборног прага на број елективних и парламентарних партија није тако очит и показује низ одступања која умањују могућност генерализација, док веће ефекте на фабриковање једностраначких већина у парламенту има ефективни елиминаторни цензус од изборне формуле. Лајпхартова студија у којој разматра политичке последице различитих варијабли изборног система прецизно показује да „од свих зависних варијабли, диспропорционалност може бити најбоље објашњена утицајем различитих димензија изборног система, док је најјача објашњавајућа варијабла ефективни изборни праг.“⁽¹⁹⁾

Следећи у низу аутора који се бавио проблематиком политичких ефеката изборних система јесте Ђовани Сартори. Италијански аутор критички сажима и преиспитује расправу коју је започео Диверже. Према њему, „у оквиру друштвених наука закони су генерализације које имају експликативну моћ и које указују на неку правилност“⁽²⁰⁾, с тим што је снага објашњења већа уколико закон прецизније утврђује узрочно-последичне односе, па је циљ установљавања закона да он износи нешто више од пуке правилно-

19) Lijphart, Arendt, нав. дело, стр. 138.

20) Сартори, Ђовани, нав. дело, стр. 49.

сти. Ипак, Сартори сматра да закони у друштвеним наукама никада нису детерминистички и да због тога могу поднети неки изузетак. Честа одступања од „изборних закона“ он покушава да разреши увођењем у игру „анализе услова“ при чему разликује нужне и довољне услове и реформулацијом закона како би обухватио и изузетке.

Табела 1: Комбиновани учинци изборних и страначких система²¹⁾

страначки систем	изборни системи	
	јак	слаб
јак (структуриран)	(I) редуцирајући учинак изборног система	(II) уравнотежујући – блокирајући учинак страначког система
слаб (неструктуриран)	(III) редуцирајући – блокирајући учинак на нивоу изборне јединице	(IV) без утицаја

Изборни системи имају двоструки учинак: они делују на бираче (присилно/неприсилно)²²⁾ и на број странака (редуцирајуће/без ефекта). У складу са тим, Сартори разликује јаке (јако утицајне) и слабе (слабо ефикасне) изборне системе, где би на једном крају континуума (јаки) били једнокружни већински, а на другом (слаби) чисти пропорционални изборни системи. Једнако томе извршена је и подела страначких система на јаке (структуриране) и слабе (неструктуриране). Структурирани страначки системи су они у којима локални угледници имају малу шансу за изборни успех и где се страначки систем доживљава као „природни систем каналисања политичког друштва“. Комбиновани учинци изборних и страначких система се најбоље могу приказати у табели 1.

Укрштајући изборни и страначки систем као независне варијабле и помоћу анализе услова (довољан услов – изборни систем; нужни услови – системска структурираност странака, равномерна расподела првих преференција бирача по изборним јединицама) Сартори долази до следећа четири закона о утицају изборних на партијске системе:

21) Сартори, Ђовани, нав. дело, стр. 61.

22) Присилан утицај изборних система на бираче поклапа се са налазом Дивержеа о утицају психолошког фактора на понашање бирача који радије гласају за једну од водећих партија како њихови гласови не би пропали чиме доприносе одржавању бипартизма.

Закон 1. Већински једнокружни изборни системи (довољан услов) воде двопартијском систему уколико постоји структурирани страначки систем и равномерна расподела гласова по изборним јединицама (нужни услови).

1.1. Јака структурираност страначког система у одређеним ситуацијама може заменити као нужан услов преостала два и узроковати двостраначки формат.

Закон 2. Уколико постоји системска структурираност, али недостаје равномерна расподела гласова по изборним јединицама, системи релативне већине (довољан услов) елиминирају исподвећинске странке, осим оних које имају концентрисане гласове у неким изборним јединицама („надвећинске концентрације“).

Закон 3. Уколико постоји системска структурираност, пропорционални систем постиже редуцирајући учинак изазван његовом непропорционалношћу. Што је пропорционални систем нечистији, то је већа цена уласка за мање странке и јачи редуцирајући учинак, и обратно.

3.1. Алтернативно, јак страначки систем је довољан и нужан услов да одржи страначки формат који је постојао пре увођења пропорционалног представништва.

Закон 4. У недостатку структурираности страначког система и са чистим (или скоро чистим) пропорционалним изборним системом број странака се може повећавати онолико колико то дозвољава квота.

Овако успостављеним правилима Сартори је успео да елиминира изузетке који су угрожавали генерализације његових претходника: Индију (недостатак структурираног страначког система), Канаду („надвећинске концентрације“ гласова), Ирску, Аустрију, Грчку, Шпанију, Јапан (нечисти пропорционални системи).

Конечно, Дитер Нолен негира постојање законитости о политичким учинцима изборних система указујући на бројна одступања и полазећи од поставке да изборни системи делују у сложеном сплету историјских, социоструктурних, политичких и институционалних чинилаца. Он критикује Дивержеов монокаузални детерминизам и аксиолошки приступ Сарторија²³⁾ оцењујући да су његови закони тачни, али да им недостаје значајнији информацијски садржај што их чини „у основи тривијалним.“ Због тога предлаже да у анализи политичких ефеката изборних система треба проучавати поједине елементе, укључујући и њихове различите „технич-

23) Према Нолену, Сарторијево разликовање јаких и слабих изборних система је засновано на вредносном мерилу.

ке“ варијације, с посебним акцентом на формуле за транспоновање гласова у мандате и принципе конструисања изборних јединица.

Очигледно је из свега напред наведеног да је детерминистичке законе о политичким ефектима изборних система немогуће успоставити. Уосталом, то не дозвољава велики број изузетака. Међутим, ефекти неких елемената су очити и на њих указује већина еминентних аутора, почев од Дагласа Реа. Једна од таквих димензија изборног система са значајним утицајем на (дис)пропорционалност и страначки систем, чије је политичке консеквенце могуће уобличити у „законитости“ јесте величина изборне јединице о чему ће бити речи у наставку текста.

ИЗБОРНА ЈЕДИНИЦА – НАЈМАНИПУЛАТИВНИЈИ ИНСТРУМЕНТ ИЗБОРНОГ СИСТЕМА

Формирање изборних јединица представља једно од најважнијих питања око кога се споре изборни такмаци. Разлози за то леже, пре свега, у манипулативним ефектима изборне географије и изборне геометрије на резултате избора. Изборне јединице представљају оквири у којима бирачи гласају за појединачне кандидате или изборне листе и у којима се ти гласови транспонују у посланичка места (мандате). У вези са образовањем изборних јединица најважнија питања су критеријуми за образовање изборних јединица, типови изборних јединица и однос између величине и типа изборне јединице и изборног система.²⁴⁾ Приликом образовања изборних јединица посебну пажњу треба обратити на поштовање начела једнакости грађана у остваривању изборног права. Уколико би у једној држави биле образоване једномандатне јединице са великим одступањима у броју бирача који их чине била би нарушена једнакост бирачког права која почива на принципу један човек – један глас.²⁵⁾ Како неједнакост изборног права до које долази конструисањем изборних јединица различите величине није транспарентна, она се назива и прикривена неједнакост бирачког права. Изборни окрузи се најчешће образују по територијалном критеријуму, мада треба водити рачуна да у етничком, административном, комуникацијском и привредном погледу чине складну целину. Ређи

24) Пајванчић, Маријана, *Увод у изборне системе*, Одбор за грађанску иницијативу, Ниш, 2000, стр. 9-12.

25) На пример: ако изборна јединица 1 обухвата 100.000 бирача, а 200.000 бирача чини изборну јединицу 2, при чему се у свакој од њих бира по један посланик, глас у изборној јединици 1 би вредео као два гласа у изборној јединици 2, јер дупло мање бирача у њој бира једног посланика.

су примери када се изборне јединце образују по професионалном, образовном или етничком критеријуму.²⁶⁾ Основ за поделу земље на изборне дистрикте може бити број становника, што је уобичајено, или број уписаних бирача, што је реткост (португалски устав из 1976). Најправилније је пре поделе земље на изборне јединице утврдити број становника (бирача) на које отпада један мандат и након тога приступити изборној геометрији.

Примери прекрајања граница изборних јединица (gerrymandering) како би се лакше обезбедила победа у изборној трци нису били ретка појава, а у мањој мери их има и данас. Термин gerrymandering потиче од имена гувернера америчке државе Масачусетс, Елбрица Герија, који је како би осигурао сопствени успех на изборима за гувернера уз помоћ законодавног тела „скројио“ изборну јединицу у облику саламандера. Циљеви „геримандеринга“ су максимизирање сопствених и минимизирање гласова супарничке стране што се може постићи на два начина: концентрацијом што већег броја гласача супротне стране у једном изборном округу како би се умањило њихов утицај у преосталим; и „цепањем“ бирачког тела изборних противника у различитим дистриктима како би се у њима снизила њихова концентрација, неутрализовао изборни потенцијал и онемогућило освајање појединачних мандата. Најчешће се користе обе методе чиме се постиже ефекат великог броја пропалих гласова супарника у изборној утрци. Због политичких консеквенци које је прекрајање граница изборних јединица имало, већи број земаља се упустио у реформу изборног система како би се предупредиле изборне манипулације. У том циљу, земље попут Велике Британије, Аустралије и Канаде одговорност за успостављање граница изборних округа пребацују на независна тела формирана специјално за обављање тог посла.

Осим одређивања граница изборних јединица, важно питање приликом конструисања изборног система јесте и да ли целу земљу организовати као једну изборну јединицу или је делити на већи број изборних округа. У пракси су примери једне, националне изборне јединице реткост (Гвајана, Израел, Јужноафричка Република, Либериа, Молдавија, Намибија, Холандија, Перу, Сијера Леоне, Словачка, Уругвај),²⁷⁾ али је такво решење прихваћено и у Србији. Систем са једном изборном јединицом има своје предно-

26) У новозеландском изборном систему формирано је 7 изборних округа за припаднике Маора (новозеландско домородчко становништво), док се у Либану приликом формирања изборних јединица води рачуна о заступљености одређених конфесија. О изборном систему Либану видети у: Тодоровић, Драган, „Изборни систем Либана“, *Српска политичка мисао* 3/2008, Институт за политичке студије, Београд.

27) Касаповић, Мирјана, *Изборни лексикон*, Политичка култура, Загреб, 2003, стр. 322-325.

сти, али и недостатке. Вредности таквог система су следеће: прво, постојање једне изборне јединице спречава конфликте који настају услед могућности прекрајања изборних јединица и потенцијални *gerrymandering*; друго, сваком бирачу је омогућено да учествује у избору свих представника у националном законодавном телу; треће, долази до сузбијања локализма у парламенту, јер изборни такмаци не морају да воде рачуна о задовољавању интереса локалне заједнице (изборне јединице) у којој су добили мандат и због тога су окренути решавању проблема од националног значаја; четврто, бирачи се идентификују са целом земљом што доприноси јачању њеног интегритета; пето, постиже се максимална једнакост бирача (бирачког права); шесто, постиже се максимална пропорционалност између броја гласова и мандата (пре свега у системима са једном изборном јединицом и без изборног прага – екстремни или чист пропорционални изборни систем). На другој страни, противници јединствене изборне јединице износе следеће замерке: прво, истиче се да овакав систем води формализацији избора, јер је илузорно очекивати да бирачи познају све кандидате, њихове врлине и мане, и да се због тога приликом додељивања гласова не могу равнати према њиховим квалитетима већ гласају насумично; друго, у фази селекције изборних кандидата доминирају политичке странке, што последично може водити ка партократији; треће, независни кандидати имају минималне шансе да освоје посланички мандат; четврто, отежан је избор мањинских група у представнички орган, осим уколико за овакве колективитете нису резервисана посебна места или је довољно да достигну природни изборни праг; пето, поједине територије (општине, окрузи) могу бити неадекватно представљене што слаби репрезентативност парламента; шесто, чланови законодавног тела немају своју ужу изборну јединицу, што смањује њихову обавезу редовног контакта са бирачима и потиче деперсонализованост народних представника; седмо, отежана је комуникација између изборних органа.²⁸⁾ Очигледно је да су у одмеравању добрих и лоших страна једне изборне јединице у компаративној пракси превагнулe њене лоше стране, па је она стога и ретко коришћена.

Ако се прихвати систем са више изборних јединица постављају се питања да ли земљу треба поделити на једномандатне или вишемандатне изборне дистрикте и да ли треба формирати мањи број великих или већи број мањих вишемандатних изборних једи-

28) У Републици Србији Републичка изборна комисија комуницира директно са преко 8000 бирачких одбора, што отежава управљање изборним процесом. Нав према: Јовановић, Милан, *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 30.

ница. Основни критеријум разликовања изборних јединица јесте број посланика који се у њима бира. С обзиром на то разликује-мо једномандатне или униноминалне ($M=1$) и вишемандатне или плуриноминалне изборне јединице ($M>1$). Различити типови изборних округа су спојиви и са пропорционалним и са већинским изборним системом, али је правило да се једномандатне изборне јединице користе у већинским изборима када је цела земља подељена на онолико изборних изборних јединица колико се представника бира, а вишемандатне у пропорционалним. Осим тога, изборне јединице можемо поделити на једносратне (једнофазне) и вишесратне (вишефазне). У вишесратним изборним системима први ниво је састављен од већег броја мањих изборних округа, док највиши ниво обично чини јединствена изборна јединица која обухвата целу земљу формирана ради алокације мандата који нису распоређени на нижем нивоу. Циљ увођења друге (више) фазе и компензационих места јесте кориговање могућих девијација насталих приликом примене пропорционалне методе расподеле посланичких мандата у првој фази.

За овај рад посебан значај има величина изборне јединице, јер она директно утиче на пропорционалност изборних резултата. Величина изборне јединице (*district magnitude*) представља број посланичких мандата који се додељују у изборном округу, односно број заступника који се у њему бирају. Она је одређена бројем мандата, а не територијом изборне јединице. Најчешће се разликују мале (2-5 мандата), средње (6-10 мандата) и велике изборне јединице (са више од 10 мандата). Значај који величина изборне јединице има показала је и пракса успостављања вишестраначја у бившим социјалистичким земљама. „У свим овим земљама у организовању првих и других плуралистичких избора, величина изборних јединица је била једно од најзначајнијих и најспорнијих питања.“²⁹⁾

Утицај величине изборне јединице на обликовање изборног система је велики, па се изборном географијом један тип изборног система може променити у други, а један принцип образовања представничког тела (нпр. начело представљања) попримити облик другог принципа (начело већине). Такву ситуацију имамо у Чилеу где се на изборима за доњи дом парламента (Представнички дом) земља дели на 60 изборних јединица у којима се бирају по два посланика, док је на изборима за Сенат подељена на 19 двомандатна изборна дистрикта. Овакав изборни систем производи ре-

29) Васовић, Вучина; Гоати, Владимир, *Избори и изборни системи*, ИБН Центар, НИП Радничка штампа, Београд, 1993, стр. 130.

зулатате који нису пропорционални. На другој страни, политички исход није сличан ни оном у већинским изборним системима, јер у пракси не фаворизује најјачу странку, већ другу странку по јачини. Ефективни изборни праг у изборном систему Чилеа је 33,4% гласова јер је то укупан број гласова неопходан да би странка освојила један посланички мандат. Иако је ефективни изборни праг за улазак у парламент изузетно висок, теоријски политичка партија која освоји 33,4% гласова на националном нивоу може освојити једнак број мандата као и странка која ужива подршку 66,6% бирачког тела.³⁰⁾ Овај, додуше екстреман, пример Чилеа показује сву снагу утицаја величине изборне јединице на пропорционалност изборних резултата и страначки и политички систем чији је значај уочио низ водећих аутора.

Бројни истраживачи који су проучавали корелацију између величине изборне јединице и пропорционалности потврдили су правило да мала изборна јединица доводи до диспропорције између гласова и мандата и тиме смањује могућност малим партијама да уђу у парламент, док изборне јединице у којима се бира већи број представника више одговарају начелу пропорционалног представљања. Џејмс Хоган је 1945. године истакао да одлучујућа тачка у пропорционалном изборном систему јесте величина изборног округа, и да са већим бројем представника који се у њему бира резултат бива ближи пропорционалном. Двадесет година раније Џорџ Хорвил је указивао на величину изборне јединице као на изузетно важан фактор.³¹⁾ Међу првим ауторима који су покушали да емпиријски докажу манипулативне ефекте величине изборне јединице истицао се Даглас Ре. Он је доказао да „просечно одступање између учешћа гласова и посланичких места које добијају партије (I) варира у обрнутој сразмери према величини дистрикта (M): уколико се величине повећавају, просечна одступања се смањују.“³²⁾ Просечно одступање између учешћа освојених гласова и посланичких места показује индекс диспропорционалности, о коме ће бити речи у наставку текста.

Рикер и Сартори, на другој страни, указивали су на утицај изборних јединица на формирање бипартизма и уочавали да је формирање двопартијског система немогуће уколико локалне странке (нпр. странке националних мањина) имају јака територијална упоришта. Политичке странке које имају концентрисане гласове у не-

30) О изборном систему Чилеа видети више у: *IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005, pp. 78-81.

31) Нав. према: Lijphart, Arendt, op. cit, p. 11.

32) Rae, Douglas, op. cit, p. 115.

ким изборним јединицама („надвећинске концентрације“) не могу бити избрисане са политичке и парламентарне сцене чак и уколико би био примењен једнокружни већински изборни систем. Такав изборни исход смо имали у Србији након избора 1990. године одржаних по двокружном већинском систему, јер су припадници неких од најбројнијих националних мањина у Србији (Мађари, Албанци, Бошњаци) територијално концентрисани што би спречило диспрузију њихових гласова и омогућило странкама које су заступнице њихових интереса улазак у парламент.

Сартори је указивао да „и пропорционални системи постижу редуцирајуће ефекте...у пропорцији са сопственом непропорционалношћу, а нарочито када се примењују на мале изборне јединице...“³³⁾ По њему, без обзира на математичке финесе (примена различитих формула за расподелу мандата), што је шири јединица већа је и пропорционалност, и обратно. Због тога земље са малим и средњим изборним окрузима постижу мањи степен пропорционалности. Међутим, Сартори упозорава да таква, несавршена пропорционалност може измаћи мерењима, из простог разлога што она погађа мале странке и на крају их уклања. Аргументацију за свој став налази у логици „да што је мања јединица, то је веће расипање гласова: оних гласова који су, смештајући се испод количника или испод цензуса неопходног за победу, једноставно изгубљени.“³⁴⁾

Лајпхарт је анализирајући 70 изборних система дошао до закључка да највећи утицај на пропорционалност изборних резултата има ефективни изборни праг (комбинација величине изборне јединице и законског изборног прага, уколико је он установљен). Уколико изборни цензус није законом утврђен његову улогу преузимају формула за расподелу мандата, и посебно величина изборне јединице. Мала изборна јединица даје исте ефекте као и висок изборни цензус: умањује пропорционалност и шансе малих партија да освоје мандате. „Другим речима, законски изборни праг и величина изборне јединице представљају две стране истог новчића“³⁵⁾ које Лајпхарт претвара у новоуспостављену варијаблу – ефективни изборни праг.³⁶⁾ Иако је емпиријски доказао велики утицај који ве-

33) Сартори, Ђовани, нав. дело, стр. 59.

34) Ibid, стр. 25.

35) Lijphart, Arendt, op. cit, p. 12.

36) Ефективни изборни праг не представља само једну вредност (процент), већ низ вредности између такозваног прага представљања и прага искључења. Праг представљања (доњи) јесте минимални проценат гласова са којим партија може „зарадити“ мандат у за њу најповољнијим околностима. Праг искључења (горњи) је максималан проценат гласова, који под најнеповољнијим околностима за партију или

личина изборне јединице има на пропорционалност гласова и мандата, Лајпхарт није успео да потврди тезу о утицају ефективног изборног цензуса на број елективних и парламентарних политичких партија и фабриковање парламентарних већина. Одступања у резултатима до којих је дошао не дозвољавају да се величина изборне јединице и елективни и парламентарни партијски систем доводе у узрочно-последичну везу, већ се само може говорити о уоченим тенденцијама. Са друге стране, разлике које постоје у броју ефективних политичких странака у системима са једномандатним јединицама и изборним системима у којима су формиран вишемандатни окрузи су очигледне. Према Лајпхарту, број парламентарних партија у првим износи 2,34, док се у другим креће од 3,04 до 4,08 (у зависности од висине ефективног изборног прага и примењене формуле за расподелу мандата).³⁷⁾ До сличних резултата долазе и Тагепера и Шугарт, који су утврдили да једномандатни окрузи резултирају двостранаким системима с ефективним бројем странака од 2,3, а мали и велики вишемандатни изборни дистрикти воде вишестранчу са ефективним бројем странака од 2,5 до 4.

Дакле да резимирамо, пропорционалност расте у складу са растом величине изборне јединице. Међутим, правило о позитивној корелацији пропорционалности и величине изборног округа има и једно ограничење. Када величина изборне јединице достигне одређени ниво, пропорционалност расте по нижој стопи. Као што Даглас Ре запажа, однос између веће димензије изборне јединице и веће пропорционалности није линеаран, већ криволинијски. Ре сматра да се оптималан степен пропорционалности постиже у изборним јединицама које носе 10 до 20 мандата. У изборним дистриктима који имају мање од 10 мандата убрзано расте диспропорционалност, док се у јединицама у којима се бира мање од 5 посланика пропорционални метод приближава већинском. Са друге стране, изборне јединице које имају више од 20 мандата доносе занемарљив раст пропорционалности и у поређењу са изборним системима у којима је цела држава организована у јединствен изборни округ (100-150 мандата) дају минималне разлике у индексу диспропорционалности.

кандидата може бити недовољан за освајање посланичког места. Прескакањем доњег прага отвара се шанса за добијање мандата, док се превазилажењем границе искључења гарантује место у парламенту. У једномандатном изборном округу у коме се надмеће 5 кандидата, доњи праг износи $20\%+1$, док је горњи 50% , а у пропорционалном систему у коме се намеће троје кандидата, а расподела мандата врши помоћу Д'Онтове формуле праг представљања износи $20\%+1$, а праг искључења $25\%+1$. О одређивању висине ефективног изборног прага видети више у: А. Lijphart, op. cit., pp. 25-30.

37) Lijphart, Arendt, op. cit., p. 105.

ИЗБОРНА ЈЕДИНИЦА У ИЗБОРНОМ СИСТЕМУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Од поновног успостављања вишестраначја у Србији 1990. године изборни систем је доживео четири значајне промене. Већински двокружни изборни систем замењен је 1992. године пропорционалним системом са 9 изборних јединица, изборним прагом од 5% и Д'Онтовом формулом за претварање гласова у мандате. По истим правилима одржани су и следећи избори (1993) да би 1997. године Србија била подељена на 29 изборних јединица. Следећа интервенција у изборном праву се такође односила на изборну јединицу. Након доласка на власт коалиције ДОС 2000. године, на предлог СРС-а Србија је конституисана као једна, јединствена изборна јединица. Погубно дејство једног изборног округа и петопроцентног изборног прага по представљање мањинских странака показало се тек у шестом изборном циклусу (2003) када се по први пут од увођења конкуритивних избора догодило да националне мањине немају своје заступнике у Народној скупштини.³⁸⁾ Последње оваквог изборног модела су отклоњене укидањем изборног цензуса за странке националних мањина. Оне после новелирања изборног закона учествују у расподели мандата без обзира на то да ли су освојиле више од 5% гласова, уколико на изборима досегну или надмаше број гласова који је раван природном изборном прагу.

Уочавамо из кратког приказа развоја изборног система Србије у последњих 19 година да је осим корените промене 1992. године, када је напуштен већински у корист пропорционалног система, свака крупнија реформа изборних института била усмерена на величину изборне јединице. Промена осталих варијабли које значајно утичу на пропорционалност изборних резултата и партијски систем (формула за транспоновање гласова у мандате, изборни праг, начин гласања, величина законодавног тела – број посланика) није било.

Од успостављања вишестраначја 1990. године спорења политичких странака о типу изборног система који би требало применити у Србији била су обележена политиканством и задовољавањем ускостраначких аспирација, а не заснована на чињеницама о политичким учинцима појединих изборних модела. Прва линија поделе настала је између пропорционалиста и мајориста. СПС је као најмасовнија партија која је наследила инфраструктуру, део

38) На изборима за Народну скупштину РС децембра 2000. године велики број малих странака, укључујући и странке националних мањина, наступио је у оквиру коалиције ДОС што је спречило велико расипање гласова бирача.

финансијских средстава, кадровски потенцијал и широку мрежу активиста Савеза комуниста пледирала за већински изборни систем, док су све остале странке које су још увек биле у почетној фази формативања, без одговарајуће организационе структуре и уз то међусобно подељене такође заузеле логичну позицију и инсистирале на што чистој варијанти пропорционалног изборног система.³⁹⁾ Примена двокружног већинског система у 250 једномандатних јединица довела је до натпредстављености СПС-а (46,1% гласова, 77,6% мандата), потпредстављености опозиције, једностраначке већине и једностраначке владе. Као очекивану последицу имали смо велику диспропорцију између броја освојених гласова и мандата, али је статус парламентарне стакло чак 15 политичких странака. Неуспешна редукција броја парламентарних партија јавља се као неочекиван резултат, осим уколико у обзир не узмемо „Сарторијев довољан услов“ – структурираност страначког система. Уосталом, формативању партијског система током деведесетих бројне околности нису ни ишле на руку. Распад СФРЈ, економске санкције и ратови у окружењу, „неизграђена“ правна држава, наслеђе комунистичке прошлости, непознавање демократских правила и процедура, аутократска политичка култура, пренаглашене лидерске амбиције и са њима повезана честа цепања постојећих и оснивања нових странака никако нису допринели формирању структурираног страначког система. Због тога и исход – 15 партија са освојеним мандатима – не може представљати изненађење. Интересантно је да би примена пропорционалног система, са једном изборном јединицом, Д'Онтовом формулом за расподелу мандата и изборним прагом од 3% увела у парламент кандидате само три странке (СПС, СПО, ДС) уз кандидате група грађана,⁴⁰⁾ па су аргументи опозиције у корист пропорционалног система били засновани или на прецењивању сопствене моћи или на погрешним проценама о утицају пропорционалног изборног система у датим околностима.

Како је Србија на изборима 1990. године била подељена на 250 једномандатних изборних јединица основни циљ изборне геометрије би био њихово формирање тако да се испоштује једнакост бирачког права. Анализа броја уписаних грађана са бирачким правом по изборним јединицама показује да је постојало значајно одступање од правила да оне обухватају приближно једнак број уписаних бирача ($\pm 10\%$). Само 42% изборних јединица било је у

39) Изузетак је била Нова демократија – покрет за Србију као заговорник комбиновања већинског и пропорционалног изборног система.

40) Јовановић, Милан, „Изборне јединице и расподела мандата у изборном систему“, *Српска политичка мисао 1-4 2000/2002*, Институт за политичке студије, Београд, стр. 77.

наведеном распону, најмања изборна јединица (Приштина 2) имала је 6.240 бирача, а највећа (Гњилане и Витина) 46.642, док су територије појединих општина дељене или спајане што је водило мешању руралног и урбаног становништва (један од видова *gerrymandering*).⁴¹⁾

Већински изборни систем није дуго потрајао. Под притиском опозиције већ 1992. године власт пристаје на уступке и корениту промену изборног система. На округлом столу власти и опозиције организованом ради реформе изборног система, већина опозиционих партија захтевала је пропорционални систем са једном изборном јединицом и изборни праг од 3 до 5 одсто сматрајући да се тако најбоље чува пропорционалност. СПС је пристала на измену изборног система, али су копља наставила да се ломе око броја изборних јединица. Владајућа СПС је инсистирала на што већем броју изборних јединица, док су опозиционе партије нудиле моделе са три, четири, пет, шест, осам или десет изборних јединица. На крају, нађено је компромисно решење и Србија је била подељена на девет изборних јединица у којима се бирало по више од двадесет посланика чиме је постигнут висок степен пропорционалности.

Овакав изборни систем је очуван и у следећем изборном циклусу. Изборне јединице су имале између 480.000 и 800.000 бирача са изузетком изборне јединице 1 (Београд) која је имала преко милион бирача и у њима је бирано између 22 и 29 посланика осим у Београду где је додељивано 46 посланичких мандата. Подела Србије на девет великих изборних јединица успешно је сачувала пропорционални изборни модел од деформација. На смањење броја парламентарних партија (1990. године – 15; 1992. године – 9 изборних листа и 10 политичких странака⁴²⁾; 1993 – 7 изборних листа и 9 партија) пре свега је утицала висина изборног цензуса, а не величина изборне јединице. Занимљиво је да би применом изборног модела са једном изборном јединицом имали још већу редукцију вишестраначја. У таквој варијанти и са изборним прагом од 5% у парламент би 1992. године ушле три партијске листе (СПС, СРС, ДЕПОС), а уколико би изборни праг био нижи (3%) мандате би освојила само још Демократска странка. Сличне резултате би имали и 1993. године кад би изборни цензус од 3% и 5% успело да пређе пет изборних листа (СПС, ДЕПОС, СРС, ДС, ДСС⁴³⁾). Си-

41) Јовановић, Милан, Изборни системи: Избори у Србији 1990-1996, стр. 133-135.

42) У оквиру коалиције ДЕПОС мандате освајају СПО, ДСС и Нова демократија, док је посланике имала и једна група грађана (Жељко Ражнатовић).

43) Број парламентарних партија не би ни био повећан јер је на изборима 1993. Демократска странка Србије наступила самостално, док је у претходном изборном циклусу била саставни део ДЕПОС-а.

мулација изборних резултата у варијантама са различитим бројем изборних јединица показује сличне тенденције. Уколико би изборни праг био задржан, при броју изборних округа од четири 1992. године парламентарни статус би стекло 7 изборних листа, док би шест изборних јединица произвело исте резултате као и официјелни предлог (9 изборних листа). Исте ефекте би имала и варијанта са 12 изборних дистрикта, док би број парламентарних партија био повећан за један ако би Србија била подељена на 18 или 22 изборне јединице. Резултати симулације крећу се у истом смеру и на примеру изборног циклуса 1993. године⁴⁴⁾. Очито је да је број парламентарних партија у обрнутој сразмери са величином изборне јединице. Примена пропорционалног изборног модела са већим бројем малих изборних јединица увећала би број парламентарних странака. Разлози за то у многоме леже у постојању „надвећинских концентрација“, односно у неравномерној расподели гласова по изборним јединицама. Како је већина мањинских заједница у Србији територијално концентрисана њиховом представљању никако не би допринела једна изборна јединица на националном нивоу која би дисперзовала њихове гласове. То се и показало 2003. године када у српском парламенту није било изборних заступника интереса националних мањина.

Као последица промена у изборном законодавству на савезном нивоу број изборних јединица 1997. године на предлог социјалиста и Нове демократије повећан је са 9 на 29. Незадовољни таквом одлуком представници највећих опозиционих партија су бојкотовали ове изборе. Оваквом реформом формиран је већи број изборних јединица средње величине (изборни окрузи су имали између 6 и 12 мандата, уз изузетак јединице број 29 – Пећ – у којој је бирано 14 народних посланика). Величина изборне јединице би се у просечној величини могла изразити формулом:

$$V = \frac{X(\text{укупан број мандата})}{Y(\text{укупан број изборних јединица})}$$

Просечна величина изборне јединице на изборима одржаним 1992. и 1993. године била је 27,7, док је на изборима 1997. године она била три пута мања и износила 8,6. Просечне вредности величине изборне јединице могу навести на странпутицу ако не постоји равномерна расподела мандата по изборним окрузима што је у случају Србије избегнуто јер одступања нису драстична.⁴⁵⁾

44) Видети више у: Јовановић, Милан, *Изборни системи: Избори у Србији 1990-1996*, стр. 161-255.

45) На пример, изборне јединице у Аргентини се крећу од 2 до 50 мандата, а у Бразилу од 8 до 60. Нав. према: Сартори, Ђовани, нав. дело, стр. 71.

Владајућа већина је троструким смањењем величине изборног округа и претварањем великих у средње изборне јединице имала за циљ искривљавање пропорционалности и тиме увећање шанси за своју победу.

Бојкот избора од страна ДС-а, ДСС-а и ГС-а не даје добре основе за генерализације. Према резултатима тих избора, изборни праг од 5% на националном нивоу прешле би само три странке (СПС, СРС и СПС), док би у варијанти од 9 изборних јединица промене биле незнатне (Демократска коалиција Прешево-Бујановац би изгубила једини мандат уз минимално померање у броју мандата код осталих партијских листа).

Коначно, 2000. године број изборних округа је сведен на најмању могућу меру, односно на једну изборну јединицу организовану на националном нивоу. Посланичке мандате су освојиле само 4 изборне листе, али истовремено никада већи број странака није био заступљен у Народној скупштини (24). „Laakso-Taageren индекс ефективног броја партија мерен на основу расподеле мандата у парламенту сада је износио чак 9,11. Након привидне стабилности, партијски систем Србије нашао се на истом степеном фрагментираности на којем је био, поређења ради, партијски систем Пољске, након слома комунизма и парламентарних избора 1991. године – где је индекс ефективних партија износио 10,85.⁴⁶⁾ Разлог за високу вредност Laakso-Taageren индекса лежи у обједињеном наступу великог броја партија у оквиру коалиције ДОС који је прикрио могуће консеквенце примене изборног модела са једном изборном јединицом уз изборни праг од 5%. Дејство примењеног изборног модела постало је видљиво тек након избора из 2003. године када су ван парламента остале мањинске странке, по први пут од напуштања страначког монолитизма, а број парламентарних партија опао за две трећине. „Симулација резултата...у варијанти девет изборних јединица потврђује већи утицај изборне јединице него висине изборног прага на расподелу мандата. Да је Србија била подељена на девет изборних јединица као у изборима 1992. и 1993. године са изборним прагом од 5% гласова, парламентарни статус би стекле две странке и Коалиција Заједно за толеранцију.⁴⁷⁾

46) Вукомановић, Дијана, „Динамика партијског система Србије (1990-2005)“, *Српска политичка мисао* 1-2/2005, Институт за политичке студије, Београд, стр. 39.

47) Јовановић, Милан, „Изборна јединица, изборни праг и страначки систем“, *Српска политичка мисао* 1-2/2006, Институт за политичке студије, Београд, стр. 51.

**Табела 2: Освојени гласови и мандати
(једна и девет изборних јединица)⁴⁸⁾**

Партије	Гласови	%	Мандати (1 ИЈ)	% (1 ИЈ)	Мандати (9 ИЈ)	% (9 ИЈ)
ЗЕС	1.590.200	38,40	102	40,80	102	40,80
СРС	1.219.436	29,45	78	31,20	86	34,40
ДСС-НС	480.987	11,61	30	12,00	35	14,00
СПС-ПУПС-ЈС	313.896	7,58	20	8,00	18	7,20
ЛДП	216.902	5,24	13	5,20	6	2,40
Мађарска коалиција	74.874	1,81	4	1,60	3	1,20
Бошњачка листа за европски Санџак	38.148	0,92	2	0,80	0	0
Коалиција Албанаца Прешевске долине	16.801	0,41	1	0,40	0	0
остали	99.992	2,41	0	0	0	0

У последња два изборна циклуса (2007, 2008) изборни модел је остао у основи непромењен, сем једне иновације – укидања изборног цензуса за странке националних мањина. Могућност мањинских странка да у Народну скупштину уђу досезањем природног изборног прага отворила им је опцију самосталног наступа у изборној трци без потребе за коалиционим обједињавањем. Тако је после избора 2007. године посланичке мандате освојило 6 изборних листа и 5 партија националних мањина, а након последњих избора 2008. године 5 листа и 3 мањинске странке. Интересантно је размотрити какви би политички учинци произашли да је примењен систем са 9 или 29 изборних јединица без увођења природног изборног прага за мањинске партије.

Сагледавајући разлике у броју освојених мандата по важећем изборном моделу и изборном систему примењиваном 1992. и 1993. године (9 изборних јединица, без природног прага за мањинске странке) учачамо да би формирање владе било још теже изводиво.

48) Подаци о броју освојених гласова и мандата на изборима 2008. године су преузети са сајта Републичке изборне комисије: www.rik.parlament.sr.gov.yu

Коалиција За европску Србију и коалиција СПС-ПУПС-ЈС не би могли да формирају владу само уз помоћ мањинских партија (у овом случају Мађарске коалиције), већ би им била потребна и подршка ЛДП-а. Бошњачка⁴⁹⁾ и албанска национална мањина би изгубиле представнике у Народној скупштини, док би Мађари освојили три мандата у изборној јединици 2 (Зрењанин), али би и они у односу на постојеће стање у парламенту изгубили једно посланичко место. Значајан пад би доживео ЛДП који би мандате „зарадио“ само у четири изборне јединице (Београд, Зрењанин, Ниш и Нови Сад), док би у преосталих пет јединица његови гласови пропали. СПС не би прешао изборни праг од 5% само у изборној јединици Зрењанин, док би изборне листе ЗЕС, СРС и ДСС-НС освајале мандате у свим изборним јединицама. Резултатски скок СРС-а и коалиције ДСС-НС базиран је на успеху у изборној јединици број 7 (Приштина) која обухвата знатан део Косова и Метохије. Ипак, како је у питању 9 изборних јединица у којима се бира више од 20 посланика које задржавају пропорционалност на високом нивоу одступање између броја освојених гласова и мандата је подношљиво, мада у очитом расту.

Очигледно је да применом изборног система са 29 изборних јединица добијамо још драстичнија одступања од тренутног односа снага у српском парламенту. Српска радикална странка, Демократска странка Србије и Нова Србија имају танану већину од 126 посланика и могли би да формирају владу. Три изборне листе остварују значајан помак у броју мандата, пре свега због поделе земље на 29 изборних округа средње величине који у великој мери нарушавају пропорционалност између броја гласова и броја мандата. Уз то, треба водити рачуна да се мандати расподељују применом Д'Онтове методе која највише погодује јачим странкама, а оштећује оне са слабијим изборним резултатом. Због тога и три најјаче изборне листе добијају мандате на уштрб СПС-а и ЛДП-а, док радикали увећање сопствених посланичких мандата од скоро 17 одсто (са 78 на 91) делом дугују и изборном успеху у изборним јединицама Приштина, Пећ и Косовска Митровица. Мандате у свим изборним јединицама би освојили ЗЕС и СРС, док би ДСС остао кратких рукава у изборним јединицама Суботица, Зрењанин, Сомбор, Врбас и Пожаревац.

49) Бошњачкој листи за европски Санџак недостајало би нешто више од 4.000 гласова како би прескочила изборни цензус и освојила један мандат у изборној јединици број 3 (Крагујевац) која је обухватала општине Нови Пазар и Тутин, али не и Сјеницу и Пријепоље.

**Табела 3: Освојени гласови и мандати
(једна и 29 изборних јединица)**

Партије	Гласови	%	Ман- дати (1 ИЈ)	% (1 ИЈ)	Ман- дати (29 ИЈ)	% (29 ИЈ)
ЗЕС	1.590.200	38,40	102	40,80	107	42,80
СРС	1.219.436	29,45	78	31,20	91	36,40
ДСС-НС	480.987	11,61	30	12,00	35	14,00
СПС-ПУПС-ЈС	313.896	7,58	20	8,00	9	3,60
ЛДП	216.902	5,24	13	5,20	2	0,80
Мађарска коалиција	74.874	1,81	4	1,60	4	1,60
Бошњачка листа за европски Санџак	38.148	0,92	2	0,80	1	0,40
Коалиција Албанаца Прешевске долине	16.801	0,41	1	0,40	1	0,40
остали	99.992	2,41	0	0	0	0

Највећи губитници оваквог изборног модела били би СПС-ПУПС-ЈС са 7,58% освојених гласова и 3,6% освојених мандата (по један мандат у изборним јединицама Ваљево, Пожаревац, Јагодина, Зајечар, Крушевац, Ниш, Врање, Приштина, Пећ) и ЛДП са 5,24% гласова и 0,8% мандата (по један у изборним јединицама Палилула и Нови Београд). Мали број мандата који се додељивао у изборним јединицама уз примену Д'Онтове формуле за расподелу мандата која фаворизује политичке странке са бољим изборним резултатом, онемогућио је ЛДП-у и СПС-у да дођу до посланичких клупа и у оним изборним окрузима у којима су прелазили петопроцентну прохибитивну калузулу. Са друге стране, изборни резултат странака националних мањина не би био уздрман поделом Србије на 29 изборних јединица, пре свега због тога што су њихови гласачи, за разлику од гласачког тела СПС-а и ЛДП-а, територијално концентрисани. Мађарска коалиција би освојила 4 мандата (под два у изборним јединицама Суботица и Зрењанин), а Коалиција Албанаца Прешевске долине један (изборна јединица Врање) што нити слаби нити јача њихову позицију у Народној скупштини РС, док би Бошњаци спали са два на један мандат (изборна јединица Краљево). Међутим, иако би припадници мађарске, бошњачке и албанске националне мањине и укидањем природног прага у изборном моделу са 29 изборних

јединица остали представљени у парламенту, такође бројна, ромска национална мањина би због дисперзије гласачког тела била „осуђена“ на останак ван посланичких клубова.

Симулација изборних резултата из 2008. године у два другачија изборна модела (9 и 29 изборних јединица) показује да повећање броја изборних јединица и последично смањење њихове величине не изазива редукцију броја парламентарних странака. Једини ефекат који би увећан број изборних округа произвео је губљење дела мандата неких партија и тиме њиховог коалиционог потенцијала, што би посредно утицало на партијски систем и то посебно у другом симулираном изборном моделу.

Са друге стране, одступања у броју освојених гласова и мандата су већа што ћемо приказати помоћу четири индекса пропорционалности прорачунатих за све три варијанте изборног система (1, 9 и 29 изборних јединица). Најстарију меру за израчунавање диспропорционалности предложио је Даглас Ре. Он сабира апсолутне разлике између процента гласова (V_i) и процента мандата (S_i) сваке странке, а затим их дели са бројем елективних партија (n):

$$I = \frac{1}{n} \sum V_i - S_i$$

Проблем са Реовим индексом (I) је што је преосетљив на постојање малих партија, па велики број партија које освајају мали проценат гласова без икаквих мандата може енормно повећати пропорционалност. Ре покушава да избегне овај проблем тако што одбацује све партије које су освојиле мање од 0,5% гласова. Слично ћемо урадити и ми, с тим што ће наша граница бити 0,4% колико вреди један мандат у Народној скупштини (250 посланика), што ће нам дозволити да у разматрање узмемо Коалицију Албанаца Прешевске долине. Из категорије „осталих“ (14 политичких партија) осим Покрета снага Србије (0,54% гласова) биће занемарене све странке чија је изборна подршка на ивици статистичке грешке. У свим индексима резултат једне изборне листе биће уалкулисан као изборни скор једне партије, пре свега због низа предизборних криптокоалиција својствених нашем партијском систему, али и нејасних коалиционих споразума.

Још један од приказаних је индекс Лузмор-Хенби (D), у коме се апсолутне разлике гласова и мандата не деле са бројем партија, већ са 2. Мана овог индекса је пренаглашавање диспропорционалности у пропорционалним системима. Предност Лузмор-Хенби индекса је што се из рачунице не морају избацивати мале партије из категорије „осталих“, али ће у нашем случају оне бити изузете:

$$D = \frac{1}{2} \sum (V_i - S_i)$$

Једно од предложених решења које решава неке од недостатака Реовог и Лузмор-Хенби индекса јесте индекс најмањих квадрата Мајкла Галагера (LSq). Његова предност је што јаче региструје неколико великих одступања од већег броја мањих девијација и израчунава се следећом формулом:

$$LSq = \left(\frac{1}{2} \sum (V_i - S_i)^2 \right)$$

У оптицају међу истраживачима (дис)пропорционалности изборних система је и низ других индекса,⁵⁰⁾ али ће за потребе овог рада бити искоришћен још само индекс највећег одступања (LD) којим најчешће региструјемо одступање између гласова и мандта изборне листе са највећом подршком гласача, мада је у нашим моделима са 9 и 29 изборних јединица највећа девијација присутна код СРС-а.

Табела 4: Индекси диспропорционалности у три хипотетичке изборне ситуације

пример	број партија	гласови (%)	мандати (%)	разлика (%)	индекс
А	1	55	60	5	I = 5,00
	1	45	40	5	D = 5,00
					LSq = 5,00
					LD = 5,00
Б	1	50	55	5	I = 1,67
	1	40	45	5	D = 10,00
	10	1	0	1	LSq = 5,48
				LD = 5,00	
В	5	15	16	1	I = 1,00
	5	5	4	1	D = 5,00
					LSq = 2,24
				LD = 1,00	

Предности и мане наведених индекса диспропорционалности најбоље ће бити уочене у следећој табели. У њој показујемо

50) Видети више у: Gallagher, Michael, "Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems", *Electoral Studies*, 10 (1991), pp. 38-43.

индекс пропорционалности у три хипотетичке ситуације. У првој (А) имамо двостраначки формат, у другој (Б) на изборима осим две најјаче странке учествује и 10 политичких партија са минималном изборном подршком (1%), док у најпропорционалној, трећој ситуацији (В) пет странака осваја по 15% гласова и 16% мандата, а других пет по 5% гласова и 4% мандата.

Као што је већ речено Реов индекс (I) је превише осетљив у случајевима када се број елективних парламентарних партија мале снаге повећава. У таквим ситуацијама вредност индекса клизи ка пропорционалном резултату, мада се пропорционалност не повећава. То најбоље можемо уочити поређењем прве две хипотетичке ситуације. У примеру А и Б одступање у гласовима две најјаче странке је једнако. Једина разлика је присуство десет малих партија са по 1% гласова који им не доносе мандате у примеру Б што вредност индекса смањује са 5,00 у примеру А на 1,67 у примеру Б. Иако је диспропорционалност у примеру Б већа индекс Дагласа Реа је не читава. Напротив, он погрешно показује да је изборни резултат у примеру Б пропорционалнији. Лузмор-Хенби индекс (D) приказује разлике између примера А и Б много квалитетније од Реовог индекса – вредност индекса у мање пропорционалном примеру Б расте (10,00). Његов недостатак је пренаглашавање диспропорционалности у пропорционалним изборним системима (вредност индекса за прилично непропорционалан пример А и веома пропорционалан пример В је једнака – 5,00). Као средње и најпрецизније решење показује се Галагеров индекс (LSq) чија је вредност у најпропорционалнијем примеру В – 2,24, док приликом поређења примера А и Б боље уочава и читава нијансирану разлику (А – 5,00; Б – 5,48).

Табела 5: Индекси диспропорционалности у три поређена изборна модела

индекс	1 изборна јединица	9 изборних јединица	29 изборних јединица
I	0,65	1,72	2,60
D	2,94	7,72	11,72
LSq	2,18	4,79	7,40
LD	2,40	4,95	6,95

Из наведене табеле се види да диспропорционалност расте са повећањем броја изборних јединица. При томе, Реов индекс (I) због великог броја елективних партија не читава диспропорционалност у правој мери, док је индекс Лузмор-Хенби (D) делимично пренаглашава. Ипак, очито је да сви индекси смањују пропорционал-

ност, односно повећавају диспропорционалност скоро линеарно са повећањем броја изборних округа. За постојећу ситуацију у Србији (пропорционални изборни систем; велики број елективних партија) сигурно је најприкладнији Галагеров индекс (LSq) чије су вредности у нашим моделима приближно једнаке индексу највећег одступања (LD).

У приказаној симулацији три изборна модела пореде се делимично различите изборне варијабле (природни изборни праг у моделу са једном јединицом наспрам потребе да и мањинске странке досегну петопроцентни изборни цензус у преостала два изборна модела). Међутим, разлике у броју мандата странака националних мањина у моделу са 29 изборних дистрикта скоро и да не постоје (изгубљен мандат Бошњачке листе за европски Санџак), а и индекс најмањих квадрата (LSq) слабије уочава одступања настала код странака мале изборне снаге. Стога је велика диспропорционалност пре свега последица изгубљених мандата СПС-а и ЛДП-а у тим моделима у корист три најјаче изборне листе (ЗЕС, СРС, ДСС-НС). Диспропорционалност у постојећем изборном систему ($LSq = 2,18$) махом је резултат примене нечистог пропорционалног изборног модела (изборни цензус од 5%, Д'Онтова формула за расподелу мандата као најмање пропорционална метода), али је основни разлог за њен драстичан раст ($LSq = 4,79$; $LSq = 7,40$) у варијантама изборног система са 9 и 29 изборних јединица смањење величине изборне јединице која како смо показали функционише као ефективни изборни цензус.

ЗАКЉУЧАК

Током последњих 19 година, од напуштања страначког монолитизма и ритуално-фиктивних избора и повратка вишепартизму и компетитивним изборима до данас, у Србији је организовано 8 изборних циклуса које можемо груписати у 4 изборна система. При томе су честе реформе изборног законодавства биле мотивисане тежњама политичких практичара да изборном геометријом и аритметиком увећају сопствене шансе за победу, а не засноване на налазима струке о политичким исходима примене појединих изборних система. Како је изборна јединица најманипулативнији елемент изборног система, логично је да је реформа изборних института од 1992. године и увођења пропорционалног изборног система била усмерена на постизање политичких ефеката изменом величине изборних округа, док су неке друге битне изборне варијабле запостављане.

Анализа резултата избора преко величине изборних јединица упућује на неколико закључака:

Прво, величина изборне јединице је у садејству са изборним прагом утицала на редуковање парламентарног партијског система, али у правцу супротном од очекиваног. Број странака у парламенту је опадао са напуштањем већинског у корист пропорционалног изборног система. Једна изборна јединица на националном нивоу није подстакла фрагментацију партијског система, осим на изборима 2000. године када је велики број парламентарних партија (21 од 24) освојио посланички мандат захваљујући изборном наступу у оквиру коалиције ДОС. Напротив, она је зауставила, а приказана симулација на реалним резултатима избора одржаним 2008. године потврђује да број парламентарних партија не би био увећан уколико би Србија била подељена на 9 великих или 29 изборних јединица средње величине.

Друго, заступљеност већине странака националних мањина (мађарске, бошњачке, албанске) у парламенту била би могућа и без постојања природног изборног прага уколико би у Србији био формиран велики број средњих и малих изборних јединица, због територијалне концентрације тих мањинских заједница („надвећинске концентрације“, односно неравномерна расподела гласова по изборним окрузима).

Треће, са повећањем броја изборних јединица и смањењем њихове величине повећала би се одступања између броја освојених гласова и мандата што читавају сви употребљени индекси пропорционалности. Такве девијације би највише оштетиле странке које освајају између 5% и 10% гласова, чије бирачко тело није територијално концентрисано већ дисперзовано по целој земљи, посебно уколико се расподела мандата врши неком од нечистих пропорционалних формула, каква је у Србији коришћена Д'Онтова.

Четврто, концепт Србије као једне изборне јединице произвео је низ проблема, довео до формализације избора, доминације политичких партија у фази селекције кандидата, деперсонализованости народних представника, неадекватне представљености појединих округа и општина и тиме смањене репрезентативности парламента. Ако се у обзир узму још нека законска решења (затворене партијске листе, везани странчки мандат итд.), проблеми су такви да неминовно захтевају реформу изборног система у правцу напуштања једне изборне јединице.

ЛИТЕРАТУРА

- Bogdanor, Vernon; Butler, David (eds.), *Democracy and Elections*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Васовић, Вучина; Гоаги, Владимир, *Избори и изборни системи*, ИБН Центар, НИП Радничка штампа, Београд, 1993.
- Вукомановић, Дијана, „Динамика партијског система Србије (1990-2005)“, *Српска политичка мисао 1-2/2005*, Институт за политичке студије, Београд
- Gallagher, Michael, „Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems“, *Electoral Studies*, 10 (1991)
- Eckstein, Harry; Apter, D.E., (eds.), *Comparative Politics: A Reader*, Free Press, New York, 1963.
- IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005.
- Јовановић, Милан, *Изборни системи: Избори у Србији 1990-1996*, Институт за политичке студије, Службени гласник, Београд, 1997.
- Јовановић, Милан, „Изборне јединице и расподела мандата у изборном систему“, *Српска политичка мисао 1-4 2000/2002*, Институт за политичке студије, Београд
- Јовановић, Милан, *Изборни системи посткомунистичких држава*, Службени лист СЦГ, Факултет политичких наука, Институт за политичке студије, Београд, 2004.
- Јовановић, Милан, „Изборна јединица, изборни праг и страначки систем“, *Српска политичка мисао 1-2/2006*, Институт за политичке студије, Београд
- Јовановић, Милан, *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Kavanagh, Dennis, *British Politics, Continuities and Change*, Oxford University Press, Oxford, 1985.
- Касаповић, Мирјана, *Изборни и страначки сустав Републике Хрватске*, Алинеа, Загреб, 1993.
- Касаповић, Мирјана, *Изборни лексикон*, Политичка култура, Загреб, 2003.
- Lijphart, Arendt, *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies 1945-1990*, Oxford University Press, 1994.
- Магић, Милан (ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Пајванчић, Марјјана, *Увод у изборне системе*, Одбор за грађанску иницијативу, Ниш, 2000.
- Rae, Douglas, *The Political Consequences of Electoral Laws*, Yale University Press, New Haven, 1971.
- Riker, W.H., „Duverger’s Law Revisited“, in: Lijphart, A., Grofman, B., (eds.) *Electoral Laws and Their Political Consequences*, Agathon Press, New York, 1984.
- Сартори, Ђовани, *Упоредни уставни инжењеринг*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Хејвуд, Ендрју, *Политика*, Клио, Београд, 2004.

Dušan Vučićević

MANIPULATIVE INFLUENCE OF ELECTORAL UNIT

Summary

For almost two decades of regained political pluralism, electoral system in Serbia has been object of frequent changes. Besides basic change in 1992 and transition from majoritarian to proportional system of representation, essential reciprocations of electoral institutes were in variations of electoral districts number (district magnitude). Electoral unit is the most manipulative element of electoral system with direct influence on (dis)proportionality, elective and parliamentary party system, manufactured majorities. This is the key reason for political strategists to improve election chances with manipulation in number of electoral units. Main objective of the article is to underline political effects ensued in division of Serbia as one, nine and twenty-nine electoral units in contemporary Serbian parliamentary history. It is provided through presentation of prominent authors' conclusions on district magnitude's political consequences and simulation of last election's results (2008) in three different electoral models.

Key Words: electoral system, electoral district, district magnitude, proportionality, party system fragmentation

УДК: 324.4(497.11)“1804/1813”
Примљено: 19. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 211-230.

Буро Бодрожич

Институт за политичке студије, Београд

УСТАВНО ПИТАЊЕ У КАРАЂОРЂЕВОЈ СРБИЈИ

Резиме

Уставно питање у Србији наметнуло се већ у време Првог српског устанка. Радом су обухваћени најважнији уставни акти и чиниоци уставне борбе, као и унутрашње и спољно-политичке околности у којима су се уставне борбе водиле и акти доносили.

Кључне речи: Карађорђе, Војводе, Правитељствујушћи совјет...

ОБЛИКОВАЊЕ ВЛАДАВИНЕ И ПОЛИТИЧКОГ РЕЖИМА – ПРИЛОГ ПОЛИТИЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ

Проблем државног и политичког континуитета и дисконтинуитета поставио се пред српски народ у једном особеном виду, који има своје специфичне историјско-политичке разлоге и околности. Средњовековна српска држава прегажена је од Османлија. Народ се нашао у ропству које је, уз то што је било сурово, било и дуготрајно. Устанцима који ће планути у Шумадији почетком XIX века, започеће државни живот српског народа, или, боље речено, једног његовог дела. Сећање на стару државу и њену славу очувало се, а предање о њој однеговали су епска песма и усмено предање.

Успомена, међутим, није традиција која би се дала баштини-ти. Турска владавина, под којом је српски народ тако дуго остао, узроковала је потпун прекид у државном животу, друштвеним и политичким традицијама. Тај прекид није имао само политичке последице, јер се освајач није задовољио разарањем државних и политичких установа и државно-политичког живота. На удару се

нашла и културна и социјална моћ, њени центри и носиоци. Уништаване су и материјалне и духовне тековине. Истребљени су виши социјални слојеви, било да су физички ликвидирани или исламизовани. Разарани су градови и друга средишта која су била или су могла бити носиоци културног живота, нарочито цркве и манастири. Лишен ових центара као и сваке личне и имовинске сигурности, народ се окренуо сталним сеобама, које су текле у свим правцима, нарочито ка планинама, далеко од царских друмова.

Уколико су планине и забити давале услове да се очува живот и част, нису могле дати услове за некакав културни и социјални живот. Једина установа која се одржала и у коју Турци нису дирали јесте сеоска општина, у којој ће многи видети ванредно велики значај, верујући да је амбијент који је владао унутар тих општина дао основ на коме ће се створити оно специфично политичко васпитање и слободарске традиције. А у основи свега стајала је породична задруга.

Само је живот у задрузи омогућио српском народу да и након подмиривања данка својим господарима, па и оног у крви, разних пореза и тимара, остане материјално неупропашћен. Без заједничког живота у задрузи народ не би могао поднети све ове терете и „он би – вели Миленко Вукићевић – морао сасвим пропасти и подлећи утицају турском, и тако нестати са лица земље, као што је нестало Авара, Хуна, Вандала итд.“¹⁾

Улога задруге не може се сводити само на економски аспект. Никако се не сме пренебрегнути њен значај у моралном погледу. Задруга је била морална заједница која је сваком појединцу давала васпитање, утврђивала погледе, усађивала осећај дужности према ближњем и заједници, обликовала карактер. „На тај начин задруга је онда била једна школа, кроз коју су пролазиле поједине генерације, и у тој школи васпитавали се оним врлинама, које су биле потребне за одржавање и ослобођење нације“.²⁾

Иако се може рећи да је устанцима започета обнова и дизање некад пале државе, ако ни због чега другог оно зато јер је очувано национално биће, њена идеја и осећај јединства, поменути дисконтинуитет и његове последице, јесу разлог да се у изградњи државног, политичког, социјалног и културног живота уопште морало кренути од почетка.

1) М. Вукићевић, *Улога задруге у нашој борби за ослобођење*, Београд, Парна штампарија народно-радикалне странке, 1892. стр. 16.

2) *Исто*, стр. 23.

А у самом почетку, био је то наоружани народ, који је устао на свог господара, са циљем да га отера и затре сваки траг његовом поретку и установама. За изградњу и установљење сопственог поретка и државе, тражило се много више, а тога није било. Зато је пут ка изградњи сопствене државе ишао постепено, по етапама, пролазећи многа искушења и кризе, диктиране унутрашњим разлозима али и спољнополитичким околностима.

Изградњу поретка пратили су оштри сукоби између тадашњих чинилаца власти, који су имали потпун карактер унутрашње борбе за власт која је претила и самом устанку, доводећи у питање саме и циљеве устанка.

Главни чиниоци ове борбе уједно су и главни чиниоци уставно-политичког устројства устаничке Србије, која је представљала борбу за њихово државно-политичко позиционирање. Прва акта у која се доносе или разматрају у Србији тог времена имају за циљ управо да утврде поделу власти у земљи која се тек отпочела своје ослобађање.

Настанак власти започео је самим устанком, њу је изазвала потреба за јединственом војном командом над устаницима, као нужним условом успешне борбе. Избор Ђорђа Петровића за вођу устанка, који је учињен у Орашцу фебруара 1804, од стране истакнутих Срба, није значио и избор владоца, „ни с обзиром на формулу која је приликом избора употребљена, ни с обзиром на политичке планове устаника, који у први мах нису мислили на стварање државе“.³⁾

Развој уставности у Србији, започео је формирањем Совјета 1805. године. Нацрт о уређењу Совјета па и организације државне власти уопште урадио је Божа Грујовић. Савет је замишљен као комбинација извршног и представничког тела, и требало је да буде нека врста владе са попечитељима на челу појединих ресора. Не улазећи у саму структуру Совјета, организацију и начин формирања, ваља напоменути да је Совјет, по Грујовићевој замисли, установљен као врховни орган власти, који стоји и изнад Ђорђа и старешина.

Грујовићева концепција о организацији власти у устаничкој Србији, произишла је из његових поимања државе и политичког организовања државне власти, по узору на европске државе и схватања која су била присутна у политичкој теорији онога времена. О томе најречитије сведочи његов говор, припремљен за скупштину

3) М. Владисављевић. *Развој уставности у Србији*, Београд, Политика и друштво, 1938, стр. 5.

у Боговађи, на којој је требало да буде изабран Совјет. У њему он истиче да је принцип законитости темељни принцип сваке државе, те мора бити темељем и обновљеној српској држави. У својој беседи Грујовић ће речито истаћи значај закона и законитости за државу и њен просперитет. Између осталог, он каже; „Закон је воља вилајетска, која вилајету цјелом и сваком добро заповеда а зло запрешчава. Први дакле господар и судија у вилајету јесте закон. Под законом мораду и господари, поглавари и совјет правитељствујушчи (общча канцеларија) и свјашченство, и воинство, и сав народ бити; и то под једним и тим истим законом. Закон добре, заслужене да награди; а зле, непокорне, лењиве у служби, да каштигује. Зато закон разуман и праведан мора бити...“⁴⁾ По Грујовићу, закон је не само окосница поретка у једној земљи, већ и услов њеног опстанка. Без њега се војно политички успех не може одржати, те „вилајет без закона мора да пропадне, да опет у робство дође и да се сасвим растргне и погине“.⁵⁾

Закон је дакле услов одржања слободе како личне тако и националне. Да би одговорио својој сврси, закон мора бити ваљан. Ваљан је онај закон који је заснован на разуму и правди. „Разум дакле и правда – каже Грујовић – јесу две половине благополучија. Гди разума и правде нема, ту нема ни закона“.⁶⁾ А где нема закона, којим би власт била уређена и регулисана, неће бити ни оног добра ради кога се она успоставља и постоји. У та добра улазе сигурност и слобода. Сигурност подразумева пре свега: „Сигурност 1. живота 2. имјенија и 3. чести, сваки, да, и оно дете које се јешче, родило није, иште од заповједника, и ако поглавар њима свима живот, имјеније и чест сачувати неће, или не може, није достојан поглавар бити.“⁷⁾ Друга је дужност владара очување слободе. Слово у беседи које је Грујовић посветио овој, како он каже, другој дужности власти, јесте својеврсна ода слободи какву је тешко наћи у српском језику. Он каже: „Свобода нас разлучава од зверова, и роб гори је од звера, јербо човеку робу оно се одузима, што га чини човеком. Боље је неживити него у поганом робству бити. – Свобода, свобода нас људма чини, – свобода и вољност даје војнику јакост, војводама и поглаварима мудрост и правосудије. Она старешинама даје љубезно к млађим отеческо срце, она свјашченство просвјешчава и руке њихове на благословеније слободнога стада свога воздвиже.

4) *Уставни развитак Србије – Извори*, приредио, Мирослав Р. Ђорђевић, Лесковац, 1970. стр. 9.

5) *Исто*, стр. 10.

6) *Ibid.*

7) *Исто*, стр. 11.

Свобода совер народњи умудрава, свобода сваког обогашчава; свобода орача у пољу, пастира код стоке, путника на путу, војника на војсци и домаћина код своје куће, весели и утјешава и мио му живот чини Једном речју гди нема слободе ту нема ни живота.“⁸⁾

Разум и правда су темељ закона, а такав закон, темељ слободе. Садржај ове неизговорене беседе, довољан је да бисмо закључили о изворима из којих је Грујовић, црпео своје појмове о држави и правном поретку. А Србија је била далеко од прилика у којима би се на такав ред могло мислити и од слободе која би се чувала поштовањем закона. Инстинктом вође, Карађорђе је то осећао.

Овде се зачиње важно питање о карактеру прве власти у ослобођеној Србији. По једнима, упркос постојању Совјета, први облик власти који је у Србији установљен, јесте монархијска власт коју су наметнуле саме прилике и „која се у времену устанка и доцније показала као најпогоднија форма владе“.⁹⁾ Тај облик, додуше, није добио и свој формални оквир, али је по присталицама ове тезе била фактичко стање које ће касније добити и своју формалну потврду, посебно 1808. године.

Карађорђе је 28. јуна 1807. уговорио познату конвенцију са руским изаслаником Паулучијем. *Паулучијева конвенција*, како су је неки историчари назвали, а неки је зову и српском петицијом,¹⁰⁾ има ванредно велики значај, за развој политичких прилика у устаничкој Србији. Њоме су доста јасно истакнуте смернице руске политике у Србији, по којима ће касније радити и К. К. Родофиникин. Конвенција има војни и политички део. У политичком делу, који нас овде преваходно занима, истиче се: народна жеља да Србија дође под заштиту руског цара и молба народна којом се тражи од истог тог цара да што је пре могуће за Србију одреди способног земљоуправитеља, који би завео потребан ред и успоставио поредак у земљи и који би у име цара руског дао народу конституцију или устав, који би одговарао народној потреби. Истом конвенцијом, и то њеним другим чланом установљава се правило, да се чиновници именују и постављају на своја звања у име руског цара.¹¹⁾

Први пројекти уставног уређења устаничке Србије везани су за име руског изасланика у Србији Родофиникина. Први пројекат,

8) *Ibid.*

9) М. Владиславић, *Исто*, стр. 7.

10) М. Екмечић, *Дуго кретање од клања до орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007, стр. 161.

11) С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1907, стр. 22, 23, 24.

под називом *Основание правительства серпскаго*, датира из 1807, а тиче се пре свега организације Правитељствујућег совјета. По овом пројекту, Совјет би сачињавала три реда совјетника; прву групу чиниле би истакнуте војводе, који би добили титулу „сијателни вожди“ и заузимали прво место у Совјету. У другу ушли би дотадашњи совјетници са титулом „превасходни сенатори“. Трећу групу чинили би изабрани совјетници чији би мандат трајао три године. Припадници прве две групе, били су доживотни чланови Совјета, а и њихова деца би била уписана у сенатски протокол. Трећа група сенатора добила би племство, уколико би три пута били бирани за чланове совјета. По овом пројекту, кнез би био председник Совјета али је делокруг његових овлашћења сведен на најмању могућу меру. Пројекат је предвиђао да је кнез дужан положити посебну заклетву, којом би се обавезао, да ће чувати и поштовати закон и преузети старање за извршење сенатских одлука. Пројектом су била наведена права и делокруг надлежности Совјета. У његову надлежност спадала су сва права која се тичу финансијских прихода земље уз изрично навођење да се никаква требовања или терети не могу расписати и тражити од народа мимо совјета. Совјет бира главне војводе и одлучује о њиховом статусу. Ниједан сенатор не би могао бити одстрањен из Совјета без једногласног договора и сагласности и кнеза и Совјета. Пројектом је даље предвиђена организација локалне управе и судства на нивоу нахија. Исто је тако овим пројектом предвиђено увођење установе стајаће војске.

Овим уставним пројектом, који се сматра првим те врсте у Србији, предвиђено је оснивање једног тела које би по свим својим одликама представљало један племићки Савет, који би био носилац целокупне власти у земљи. Истим тим пројектом Карђорђе је био лишен свих атрибута праве владалачке власти, а није му признато ни наслеђе кнежевског достојанства у његовој породици. Значајно је да овај нацрт није прихваћен, како од Скупштине народних главара тако ни од руског цара, тако да је остао само пројекат. Његов значај долази отуд што је први ове врсте.

Наша историографија и политичка теорија, углавном заузимају мишљење, да је Родофиникинов пројекат покушај да се на тле Србије преседе како политичка организација тако и друштвени односи ондашње Русије. Пре свега зато што се овим пројектом узимају у обзир два чиниоца власти: Вожд и народни великаши сабрани у Совјету који је у суштини требало да буде један облик сталешке скупштине чији чланови постају носиоци одређених аристократских привилегија, које су сталне и наследне.

Народ се, као чинилац власти, којем би се признала и утврдила одређена права, и не помиње. Нема помена Народне Скупштине, кроз коју би народ изражавао своју политичку вољу, било самостално или као корекцију оне воље и политичких смерова врховне власти у земљи за коју су се отимали Вожд и Совјет.

Други Родофиникинов пројекат, настао је крајем 1808. године. Претходила му је Erfуртска конвенција, коју су закључиле Русија и Француска, којом је Русија добила право на Влашку и Молдавију и право покровитељства над Србијом, која би и даље остала аутономна област у саставу турске империје. Управо с обзиром на статус који је предвиђен за Србију, Родофиникин је направио нови уставни пројекат за Србију који би био аналоган тој ситуацији и њој ишао у сусрет. Нови пројекат се битно разликује од претходног Родофиникиновог документа. Положај Совјета из основа је измењен. За разлику од првог нацрта, Совјет више не фигурира као носилац највише врховне власти, већ је његова функција пре свега да буде јемац руских планова и намера у њиховој политици у Србији и балканској политици уопште. Сврха је Совјета да контролише и превентивно делује на Карађорђеву политику и онемогући оне потезе који би били супротни руској политици и настојањима, а не да се преко Совјета врши ограничавање власти у корист великаша. У складу са промењеном наменом, промењена је и структура Совјета. Од бившег Совјета настала би два органа и то влада коју би чинило шест министара и Народни суд. У самом Совјету, уз кнеза, седео би и један руски чиновник са задатком да онемогући оне Карађорђеове потезе који би били противни Русији и опструирали њене намере. Првенствено се ишло за тим да се спречи уплив западних сила на Карађорђа. И овим нацртом предвиђала се рецепција руских закона у Србији.

Као и претходни, и овај пројекат је остао без целовите примене, како због унутрашњих слабости и пренебрегавања политичке реалности, јер су се многе установе и модели које је Родофиникин настојао да уведе у Србији, и у самој тадашњој Русији, показали као преживели, тако и због међународних околности услед којих није заживела ни Erfуртска конвенција, којом је инициран.

По Стојану Новаковићу, управо су међународне околности биле разлог, ради којих руски цар није дао своју сагласност на овакав пројекат. Велике силе, пре свих Аустрија, никако нису могле замислити, присуство Русије на доњем Дунаву, где би се Русија учврстила присаједињењем православних покрајина Влашке и Молдавије, јер би тиме био пресечен њен главни комуникациони правац за Црно море и исток. Уколико би и поврх тога Русија успе-

ла да се учврсти и у новом православном и словенском средишту, она би постала потпуни господар ситуације на европском југоистоку и потпуно преузимање делова Турског царства у Европи за њу би било само ствар технике и питање времена. За Аустрију је то било питање живота и смрти. У Бечу су држали да би то, не само неутралисало Аустрију као силу, већ би угрозило и њен голи опстанак као државе. С обзиром да Аустрија није била једина која би се успротивила оваквом геополитичком позиционирању Русије, већ су томе биле противне и све друге европске силе, укључујући и Француску – јер је било јасно да Наполеонов став да заузимање Влашке и Молдавије није противно француским интересима, представља тактички, дипломатски међупотез у његовој игри и плановима – руски цар се није могао одлучити на овако смео подухват. Родофиникин, као ни Паулучи претходно, нису водили рачуна о овим чињеницама. Њима се, како примећује Стојан Новаковић, догодило оно што се често догоди чиновницима који врше службу у име својих претпостављених те „у жељи да себе препоруче, претерују ревношћу и у томе отерају даље но што би господар мислио и желео, то се догодило и овде“.¹²⁾

Одсуство царске сагласности, значило је да пројекат није прихваћен, иако је Карађорђе дао свој пристанак и ставио свој печат, за разлику од Паулучијеве конвенције, где то није учинио, правдајући се да га је изгубио. Не може се рећи да је овај пројекат остао мртво слово на папиру, и да није произвео никакво дејство. Упркос изостанку потврђења, пришло се делимичном извршењу појединих установа које је предвиђао овај акт, које су биле неопходне за увођење реда у земљи.

Паралелно са пројектима Родофиникина, Карађорђе и сам предузима одређене кораке и чини предлоге у истом смеру. По казивању Л. А. Баталаке, Карађорђе је са својим пријатељима на састанку у Тополи договорио основе уставног уређења земље. Тај састанак је у ствари скуп Карађорђевих званица, на његовој крсној слави (Св. Климент), на коју је по Баталакином казивању Карађорђе „као и до сад, позвао све саветнике, све старешине и већи број из народа отменијих људи. У течају овог тродневног гошћења, било је, осим весеља, и других разговора, који су се односили и на земаљску управу. Између другог којечега, сад се овде учини договор да се о Светом Андреји у Београду држи главна скупштина и да се на тој скупштини оно што је овде уговорено и закључено свенародно у дејство произведе“.¹³⁾

12) С. Новаковић, *Исто*, стр. 31.

13) Л. А. Баталака, *Историја српског устанка*, стр. 472.

Оно што је у Тополи одлучено, на скуштини је требало да буде обнародовано. А по Баталакином казивању, своди се на следеће:

„1. Да се Карађорђе и сад опет, и трећи пут, за врховног предводитеља и господара над Србијом, с наследством и законом његовом мушком потомству прогласи, и једним актом скупштине призна.

2. Да Карађорђе у споразумљењу и договору са Совјетом народним, у делима тицајућим се земље и народа ради.

3. Да Карађорђе Совет народни и за врховни суд народни призна и за такав и у свој земљи прогласи.

4. Да се и неке старешине које су до сад другим подручне биле, по њиховим признаним за главне нахијске старешине наменују и прогласе.»¹⁴⁾

Скупштина коју помиње Баталака, засигурно није одржана, а спорно је да ли је била и предвиђена. Међутим, одржане су седнице Совјета од 5–14. децембра 1808. године, на којима су, у присуству већег броја старешина, одлуке донете у Тополи прихваћене и у форми расписа старешинама обнародоване. Одлуке донете у Тополи нису сачуване, о њима се може закључити на основу сачуваног расписа и Карађорђевог говора на скуштини старешина 1811, те их на тај начин реконструисати. На тај начин дознајемо њихов садржај а о форми се може закључивати на основу аката из 1811, са скупштине одржане у Београду, чији су акти сачувани. По њима се може основано претпоставити да су и акти из 1808. године имали исти изглед. Наиме, у оно време, састављачи су уставну радњу замишљали као међусобно свечано обавезивање старешина врховном вођи и врховног вође старешинама, након чега би следило обнародовање као трећи акт.

У прилог изнетој претпоставци иде и чињеница, што се форма овог акта поклапа и са формом Родофиникинових пројеката из 1807. и 1808. године, упркос разлици у садржају. По форми, они су слични и подсећају на „средњовековне политичко – правне документе, где се односи између врховних органа власти најчешће регулишу путем уставних или сличних уговора“.¹⁵⁾

По својој садржини, овај документ из основа је супротан Родофиникиновим пројектима. То важи не само у погледу унутрашњег уређења и организације власти, већ и по питању спољнополитичке оријентације земље.

14) Исто.

15) Љ. Кандић, *Нека питања уставног развјетка државе Првог српског устанка*, Нови Сад, Зборник ПФ у Новом Саду, 1967-1968, стр. 369.

Стојан Новаковић највећу вредност овог Карађорђевог уставног документа, види управо у чињеници да је тим актом истакнута претензија ка потпуној самосталности и учињен отклон од било чијег туторства, а посебно онаквог каквог су наметали и Паулучијева конвенција и Родофиникинови уставни нацрти, настали, како је оценио Новаковић, из претеране ревности. И зато „акт од 14-ог децембра 1808 задобија – вели Новаковић – значење акта, знаменитог у погледу еманциповања ослобођене и независне Србије од чијега било туторства“.¹⁶⁾

Без обзира на мотиве и практичну вредност која није била велика, јер није уважавала политичку реалност, овај докуменат има симболичку вредност, на коју указује С. Новаковић. По њему, то је акт политичке еманципације Србије, која иако је представљала само побуњену територију, а не некакву заокружену политичку целину која би могла претендовати на признање, истиче своју тежњу ка политичкој самосталности, која би била лишена било чијег, па и руског туторства.

Овим актом исказује се политичка воља да Србија сама уређује и свој унутрашњи политички живот и да самостално води спољну политику.

Актом од 1808. године, Карађорђе се разрачунао и са кнежинском аутономијом, која је у Србији уведена 1793, након аустријског рата, која се потом обновила 1804, само без врховне турске власти. Та је кнежинска аутономија била у складу са древним народним обичајима, али је била и подобна да буде основа војводској и старешинској самовољи и њихово средство опирања средишњој власти и њеним тежњама ка централизацији. То је био разлог да се Карађорђе устреме на ову установу која је овим актом укинута.

И Родофиникин се, исто тако, срео са овим питањем које се тичало кнежинске аутономије, али је желео да га реши на другачији начин. Он је настојао да ограничи аутономију кнежина влашћу Сената, који би оличава средишњу и централну власт којој би и Карађорђе имао бити подређен. По Родофиникиновим основама уређење које се предвиђа најближе је оном типу који би се могао назвати олигархијском републиком, а уређење које се предвиђа Карађорђевићевим актом има сасвим други правац. По речима Стојана Новаковића: „чисто изведен карактер апсолутне, концентрисане монархије“.¹⁷⁾

Исувише је, на жалост, у овој ствари било личног мотива и интереса. Тежња за еманципацијом, о којој говори Новаковић, би-

16) С. Новаковић, *Исто*, стр. 55.

17) С. Новаковић, *Исто*, стр. 52.

ла је диктирана не некаквим општим, националним разлозима, већ искључиво личним амбицијама врховног Војда, али је, исто тако, и противљење опозиције било узроковано личним разлозима и било у служби партикуларних интереса војвода и старешина.

Одрицање тугорства у ствари је кидање са руским покровитељством, које је Карађорђе, посматрајући понашање Родофиникина, разумео као покровитељство над његовим противницима. Он се након тога окреће тражењу других покровитеља, пре свих Аустрији, али и Француској. Преговоре с Аустријом водио је Иван Југовић, а с Француском је преговарао Раде Вучинић. О преговорима са Французима мање се зна, а и о непосредном искуству устаника са њима.

Карађорђе је 1809. године упутио једно писмо Наполеону. То је у ствари био мемоар који је, између осталих, садржавао и следеће тачке:

А. да се српски народ заједно са својим предводителјима одлучио потражити срећу у заштити великога Наполеона;

Б. да ће у име верности к француском монарху Србија примити у све градове војску Наполеонову;

В. да ће град Шабац, као најближи француској граници, први примити војску Наполеонову.

Француска влада остала је резервисана на овакве понуде, а самог доносиоца мемоара задржала у једној врсти притвора. С. Новаковић каже да се у Србији тада „сметнуло с ума да није доста понудити, него да треба и друга страна да има рачуна да прими“¹⁸⁾.

По казивању Нила Попова, покушај да се успоставе односи са Французима датира још од раније, преко писма које им је одао Совјет. Колико се у томе успело најбоље показују догађај везан за прелазак устаничких трупа у Босну. Устаници 1807. године, предвођени Јаковом Ненадовићем, прелазе Дрину и упућују се ка Сарајеву. У критичном тренутку Турцима стиже француска помоћ, коју им је упутио маршал Мармонт. Ангажована је француска артиљерија, коју је опслуживало 3500 војника и 72 официра. Од 24. маја до 1. јуна сударале су се само предње чете. Велики окршај одиграо се 2. јуна 1807. у коме су француске тобџије јако наудиле Србима, који су успели да два пута издрже и одбију напад. Успели су да заробе 200 Турака и 7 француских тобџија, као и 4 турска и 2 француска топа. У трећем нападу су морали попустити и вратити се преко Дрине. Србима није помогло то што је српски Совјет писао Французима и апеловао на принципе за које су се Французи

18) С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Нови Сад, 1904, стр. 69.

прокламовали да их проносе и изразио очекивања и наду „да Француска неће приметити бој са народом, који брани своју слободу“.¹⁹⁾

Ништа боље није прошао ни мемоар, који је Французима преко свог изасланика Р. Вучковића, упутио Карађорђе, а ни његов доносилац. Изасланику Вукчевићу је – по сазнањима Петра И. Поповића – који је понајбоље познавао српско-француске односе у време Устанка, стављено до знања: да је српски народ, по природи ствари, наклоњен Русији те да према томе његово партнерство не може бити остварено са неком западном земљом. Вучковић је настојао отклонити овај приговор, тврдњама да је то измишљотина, изнета и подржана од стране римског клера.²⁰⁾

Забележено је да је Наполеон казао да би само један палат земље на десној обали Дунава, који би се нашао у руским рукама, значио расуло османске империје. Рекао је уз то: „Аустрија је географски непријатељ Србије“. „То је – пише Милорад Екмечић – историјско проклетство „огасоло Napoleonico“, над целом будућношћу српског народа. Утиснут му је на чело белег, вечног савезника Русије.“²¹⁾ Уз то, Екмечић нам открива да „у француске методе сузбијања Српске револуције спада и завера да се убије њен вођ Карађорђе.“²²⁾

После тих искустава, Карађорђе се опет окреће Русима. Захтевале су то и прилике у самој Србији, које су наступиле као неминовна последица раскида с Русима. Прелом до кога је дошло није само наишао на неодобравање код старешина, већ и код народа. Мотиви су били различити. Старешине је руководила лична суревњивост и сујета према Карађорђу. Они су у Русима видели пре свега средство којим би се могли послужити у циљу ограничавања врховне власти. Алексије Јелачић износи још један мотив, који је руководио старешине, тврдећи да их је мотивисала жеља да постану наследна аристократија, као што је руска, и да је то разлог учињеној понуди да Србија постане руска покрајина.²³⁾

У народним масама политика одклона од Русије није се могла примити из сасвим другог разлога. Народ је дубоко веровао, да му једина, искрена и права помоћ, може доћи од православне

19) Н. Попов, *Србија и Русија*, Београд, 1870, стр. 53.

20) П. И. Поповић, *Француско-српски односи за време Првог устанка*, Београд, 1933, стр. 201.

21) М. Екмечић, *Дуго кретање од клања до орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007, стр. 164.

22) М. Екмечић, *Исто*, стр. 180.

23) А. Јелачић, *Русија и Балкан*, Београд, 1940, стр. 48.

Русије, а да се не треба надати никаквој помоћи од туђе вере, нарочито римске. Ово је било инстинктивно дубоко усађено осећање које се ничим није могло довести у питање. Сећање на рагове које је Аустрија водила с Турском, а нарочито последњи, било је исувише живо. Кад је након распуштања српског добровољачког кора Михаљевић понудио ваљевског кнеза Алексу Ненадовића да и даље остане као официр у аустријској служби и кад је Алекса одбио, одговоривши да се враћа тамо где се и родио, Михаљевић му је пребадио да је погазио заклетву дату цару и да му је неверан, Ненадовић му је изговорио знамените речи: „Истина је да сам се заклео (цару) да ћу му бити веран и да ћу војевати против Турчина за слободу моје отаџбине (очевине), и познато вам је да ја моје заклетве не преступам нити цара изневеравам и остављам, но цар оставља мене и сав народ српски као његови стари што су наше прадеде остављали. Зато идем натраг преко Саве, а немам писара ни других учених људи, но ћу ићи од манастира до манастира и казивати свакоме калуђеру и попу да у сваком манастиру запишу да више никад тко је Србин, Немцу не верује“.²⁴⁾ И нису веровали. Веру у Русију нису могли поколебати ни ратни неуспеси и несреће каквих се накупило 1809, нити притужбе врховних старешина. Војни успеси и обрт ратне среће 1810, којих не би било без руске војне помоћи, уз већ поменути чинилац народног осећања, били су разлог да се приступи уставним реформама и новој организацији власти.

Скупштина је започела са радом почетком јануара 1811. године и трајала до 11. јануара исте године. На почетку, на дневном реду су расправљана питања рачунског карактера, о приходима и расходима, порезу, муницији итд. Политичка питања расправљана су у последња три дана заседања.

На састанку од 8. јануара, Карађорђе је говорио две засебне беседе. Прва је у целини посвећена покровитељству руском. Карађорђе одбацује као неумесне и злонамерне све тврдње које којима се износи сумња у то покровитељство.

Након тога, у засебној беседи, прелази се на унутрашња питања у Србији. Карађорђе истиче да су прилике у земљи несношљиве и зато окривљује старешине, окривљујући их за непослушност и непоштовање уставног уређења и договора из 1808. године. Окривљује старешине за самовласно поступање како у унутрашњој тако и спољној политици, јер су неке старешине преузеле на себе преписку са иностраним чиниоцима чинећи клевете и сплетке. Он тражи да се свако засебно изјасни о овим питањима. А потом изја-

24) М. М. Вукићевић, *Карађорђе I*, Београд, Слово љубве, 1981, стр. 99. - Прота Матеја, *Мемоари*, Београд, СКЗ, 1893, стр. 34.

вљује скупштини да ју је у бризи за народно благостање и заради јединства власти сазвао како би она ова важна питања претресла и дала „одговор закључителни, по којему могу ја внутреност земље наше и устројство у будушче заводити“²⁵⁾

Тражени одговори уследили су 10. јануара. И ови акти из 1811. имају напред поменућу форму. Прво су се обавезали и заклели чланови Правитељствујућег совјета, потврђујући оно што је предвиђено и наређено актом из 1808. године у Тополи, уз обећање да ће се држати његових одредаба и спроводити их до краја. По том је дата заклетва Карађорђу као врховном поглавару и његовом законитом потомству.

Чланови Совјета, још уз то, саопштавају да о неком другом врховном вођу неће ни мислити, а сваки такав чин сматраће као непријатељство и побуну, чијег ће виновника зато судити и казнити. Совјет се обавезао да неће ништа радити без знања и одобрења Карађорђевог, као и да никог неће казнити смртном казном и заточењем без одобрења врховног господара, коме се уз то установљава и право помиловања. За члановима Совјета следило је обрицање осталих старешина. И они су се заклели на верност, покорност и послушност Карађорђу и његовом законитом потомству, заричући се да неће нити помислити на каквог другог вођу док је у животу Карађорђа и његових законитих потомака. А ако би се нашао такав самозванац, да ће бити сматран непријатељем и предат суду.

Скупштина је исто тако обећала покорност Правитељствујућем совјету, заричући се да неће општити ни са ким изван земље, без заповести врховног вођа, нити ће кога признати за начелника, без његове претходне потврде. Истовремено се одричу права да било кога казне смртном казном, без одобрења Совјета и врховног господара.

Након ових заклетвених изјава старешина, уследила је заклетва Карађорђа старешинама. У својој заклетви Карађорђе призива и куне се Богом, Јеванђељем и свим свецима, да ће све што буде радио, радити у интересу народа и земље и да неће ништа жалити што је у служби тог циља. Он изјављује још једном, у свечаној форми, да ће се држати руског цара као признатог покровитеља српског народа. У свим пословима како у земљи тако и ван ње Карађорђе обећава да неће поступати самовласно, већ ће се консултовати и договарати са Совјетом и одлуке доносити споразумно са њим. У сврху тога, изјављује он, да своје одлуке неће издавати непосредно већ преко Правитељствујућег совјета, укључујући и изрицање смртне казне и вечитог заточења. Он задржава право да

25) Према: С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, стр. 78.

помилује које омогућава да се казна умекша или опрости, али не и могућност да већ изречену казну поштри. У својој заклетви Карађорђе није пропустио да свима стави до знања да неће „никогда допустити да кто би ни био у земљи какову власт сам себи силом присваја. Но сваки чиновник има се соборно са знањем Правитељствујушча совјета изабрати и от мене потвержденије получити“.²⁶⁾

Обостраном изменом заклетви између Совјета и Скупштинне (старешина) са једне и Карађорђа са друге стране, завршена је уставна радња 10. јануара, и по појмовима ондашњег времена створена уставна основа, на бази уговора и заклетве.

На подлози ових аката, Карађорђе је 11. јануара 1811. издао указ о Правитељствујушћем совјету, његовим правима и обавезама. Овим указом из основа је измењена организација Совјета, тако да је, како примећује Д. Јанковић: „под старим називом Правитељствујушчи совјет, створен један потпуно нови орган – влада (попечитељи)“.²⁷⁾ Исто је устврдио још и С. Новаковић: да је том реформом Совјет претворен у министарство „само што му је, обичаја ради, остављено старо име“.²⁸⁾

Совјет је био састављен од шест попечитеља и то: Младен Миловановић за попечитеља војног, Миленко Стојковић за попечитеља иностраних дела, Доситеј Обрадовић за попечитеља просвете, Јаков Ненадовић за попечитеља унутрашњих дела, Петар Тодоровић-Добрњац за великог вилајетског судију (министар правде) и Сима Марковић за попечитеља хазне (министар финансија).

Сваки попечитељ је одговорао за свој ресор, али је истовремено Совјет установљен као строго колективно тело. Указ изричито каже: „Поменути члени Совјета јесу сваки поособ јединогласни и у свему равни тако да један без другог и два без прочих никакво дјело закључити власт не имају...“.²⁹⁾

Анализом скупштинских аката из 1811. године може се закључити да је Совјет ојачао своја овлашћења и проширио надлежност у односу на Совјет из 1808, али је у односима са Карађорђем остао у потпуној подређености. Све одлуке које је Совјет имао донети морале су ићи Карађорђу на потврду, његово председавање Совјетом омогућило му је потпуну контролу рада овог тела. И начин који је предвиђен за формирање Совјета и добијање попечи-

26) М. Ђорђевић, *Исто*, стр. 17.

27) Д. Јанковић, *Исто*, стр. 26.

28) С. Новаковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд, 1952, стр. 81.

29) М. Ђорђевић, *Исто*, стр. 17.

тељског звања, доводио је Совјет и његове чланове у стање зависности од Карађорђа.

Наиме, реформа од 1811. у потпуности је раскрстила са уређењем Совјета које је својим пројектом предвидео Божа Грујовић, а које се требало узаконити 1805. у Боговађи. Грујевићева уредба је предвиђала да окурузи изабери 12 совјетника, од њих би се шесторица примила попечитељских звања за поједине области и сваки би обављао стручне послове из свог ресора. Владу би, међутим, чинили свих дванаест изабраних совјетника, а не само ова шесторица. Уређење које је пројектовао Грујовић, није предвиђало ни постојање суда у оквиру Совјета. Грујовићева замисао је била да Правитељствујушчи совјет буде врховни орган власти у земљи, где би попечитељи били његови повереници за одређене ресоре.

Уставни акти из 1811. дали су Совјету сасвим други карактер, тако да му је од претходног остало само име. Совјет, сад, чини шест совјетника који су и попечитељи. Оно што је још важније и представља велику новину, у односу на претходно решење, јесте да се укида избор совјетника по нахијама, а уводи наименовање совјетника или попечитеља. Ваља напоменути да је ова пракса наименовања и постављења отпочела нешто раније него су донети акти из 1811, тако да она није њима иницирана, већ је на одређени начин само узаконена или легализована. Прерогатива у погледу постављења припадала је централној власти и врховном Војду. Поред ових, следећа најважнија новина јесте установљење Великог вилајетског суда. Тиме је Совјет постао и носилац највише судске власти на чијем је челу био велики вилајетски судија (попечитељ правде).

Совјет је постао стециште и извршне и законодавне и судске власти, али он је само сервис преко којег врховни вођ спроводи своју власт. Он је у спровођењу власти потпуно независан, ослобођен било какве обавезе да прима било чије налоге. Моћ коју је Карађорђе концентрисао у својим рукама уздигла га је до оне власти која њеног имаоца означава као самодршца.

Стојан Новаковић закључује да је Србија овом реформом и уставним актима донетим на скупштини у Београду, по први пут добила „смишљено потпуно уређење од врха до дна.“³⁰⁾ Он припада оним писцима који заступа тезу да је власт у Србији у то време у потпуности централизована и концентрисана у рукама Карађорђа и, што је важно, примећује да то није долазило само од фактичког стања већ се у одредбама из 1811. налази и довољан формални основ и покриће његове апсолутне власти.

30) С. Новаковић, *Исто*, стр. 85.

Постоје и другачија поимања државног поретка и политичких прилика оновремене Србије. Милан Владисављевић признаје да је Карађорђе држао највећу власт у својим рукама, али држи, да се он не може сматрати неограниченим владаоцем, јер „његова власт почивала је више на сили него на каквим сталним принципима“.³¹⁾ Из тог разлога, закључује исти аутор, како је Карађорђева власт „почивала више на факту, а мање на неким правилима, та власт ни издалека није била права владалачка власт, која би имала једну утврђену сталност, један довољно означен круг права, једну одређену сферу дејства“.³²⁾

Овде срећемо оно, већ поменуто питање, које нема само академски значај, везано за облик владавине и политичког режима у устаничкој Србији. По овом питању присутно је неслагање међу историчарима и политичким писцима. Већи број приклања се тези, да је овим актом, у Србији, заснована права монархијска власт, с Карађорђем на челу и његовом породицом која је постала династијска. Такво мишљење изричито заступа и већ наведени С. Новаковић. Слично њему мисли и М. Вукићевић, а са њим се у највећој мери слаже и Д. Јанковић, по којем уставни акт из 1808. недвосмислено тежи да Карађорђе њиме „осигура себи и своје потомству власт апсолутног монарха, нарочито због промењених војних и политичких прилика, он то није могао одмах и лако постићи“.³³⁾

Милован Миловановић припада оним писцима који ствар сагледавају другачије. У свом раду, који носи наслов *Уставност Србијина*, он ће се најпре разрачунати са свима онима, који заступају тезу да је установљење Совјета израз неког урођеног демократизма код Срба, који представља њихово етно-психичко својство. У тој варијанти Совјет би се могао сматрати установом уставне представничке владавине. Доказ за то представља чињеница, да је Совјет изабран и успостављен од стране Скупштине. Сврха Совјета, по мишљењу заступника овог демократског становишта, које Миловановић оспорава, јесте ограничавање власти и то у корист народа, који је тиме на самом почетку, створио представничку власт и задржао за себе прерогативе суверености. По Миловановићу, о нечем таквом нема ни говора, нити је то пак у ондашњим околностима било могуће. Он Совјету проналази други узрок и потребу, даје му сасвим другу суштину и задатак. Миловановић сматра да улога Совјета није у том да ограничава власт, било у корист народа или једне привилеговане класе „него је, напротив, он сам врховна

31) М. Владиславић, *Исто*, стр. 11.

32) *Исто*.

33) Д. Јанковић, *Исто*, стр. 25.

власт, у чији састав непосредно улази и сам врховни вођ устанка, као први његов члан и председник. Србија Карађорђева са таквим Државним Саветом више личи на неку врсту олигархијске републике него ли на монархију³⁴⁾. Карађорђе је, по Миловановићу, примио и прихватио олигархијски принцип владавине, задовољавајући се најугледнијим положајем у њој. Од 1811. године, сматра исти аутор, Карађорђе ни по самој форми није више засебан и самосталан чинилац у државној управи српској. Државна организација је таква да „Карађорђе није више ни изнад Државног Савета ни поред њега; он је у њему, саставни део његов. И према томе, у Србији за време првога устанка од год. 1804 до год. 1813, а нарочито баш пред крај устанка од год. 1811–1813, нема у строгом смислу речи, никакве, ни ни неуставне ни уставне монархије».³⁵⁾ Миловановић ће појаву монархијског принципа и утемељење монархизма, померити за касније и везати за Књаза Милоша.

Горе изнета мишљења довољно сведоче колико су могућа различита поимања, једне те исте ствари. Било да су резултат различитог методолошког приступа, или су произишле из разлога који су ван историјске науке и спадају у сферу политике, те су ствар партијских или династичких склоности.

Уосталом и они писци, који су били непосредни сведоци Устанка и о њему пишу мемоарски, као Вук и Баталака, различито ће приказати поједине догађаје из Устанка и различито их вредновати. Баталака ће отворено напасти Вука, уз образложење да је он обреновићевац и да изврше ствари на штету Карађорђа, за разлику од њега самог. Сам Баталака готово и не скрива да је на страни Карађорђа. Вук је Устанку, нашао више центара, док Баталака држи да је центар један, сам Карађорђе. Вук ствар посматра као отимање великаша око власти, а Баталака као одметање од централне власти, која је од почетка у рукама Карађорђа.

Већина писаца, па и оних које смо овде поменули, приклања се Вуковом виђењу, да у почетку устанак има више центара, те да се постепено кроз један процес, долази до централизације власти и руковођења устанком.

Чини се, да је већина аргумената у прилог оваквог схватања, те се оно може сматрати основаним. Ако се устанак посматра из једног особеног угла, онда има основа да се прихвати и оно мишљење које је заступао Л. А. Баталака. Наиме, питање је може ли се сам почетак буне, назвати устанком у пуном смислу речи. Како

34) М. Миловановић, *Уставност Србијина*, Српски књижевни гласник, стр. 742.

35) *Исто*, стр. 743.

то и сам Вук каже: „Срби су, истина, ову буну почели само из очајанија. О срећнијем напретку нико није могао ни сањати, а камоли на јави мислити, него да се освете субашама и даијама, и, ако би како било могуће, да ји проћерају, пак да остану опет раја под владањем доброг царевог везира...“.³⁶⁾ Док су год амбиције устаника остале у оквирима које нам овде даје Вук, устанка у правом смислу и нема, то је само буна. Тек кад су амбиције порасле, и јавила се мисао о потпуном ослобођењу, имамо нешто, што није само буна, већ је то прави устанак, устанак који значи рат. И то не дахијама, већ турској држави. У том моменту, Карађорђе је у центру, алфа и омега Устанка.

Владачка власт Карађорђа, настала је из војне власти над устаницима коју је он задобио на самом почетку устанка. Не знамо да ли је у самом почетку код њега постојала амбиција да своје место врховног команданта устаничке војске, политички материјализује и постане врховни поглавар устаничке државе. Сигурно је само да старешине, које су му дале војна овлашћења у руке и именовале га за врховног војног старешину, на такво нешто нису ни помишљали. Чак штавише, они су у почетку мислили да им он буде слуга, као што је дахијама био Гушанац Алија. Можда би ствар и кренула у том правцу, да се радило о некој другој личности. Међутим, како је команда предата у руке човека који је својим карактером и одликама, превазилазио све око себе, једном речју био најбољи, излишно је расправљати да ли је могло бити другачије. Легенда о Карађорђу кренула је још за његовог живота. Његови саборци нису могли проникнути у снагу његове личност, физичку снагу и чврстину духа, у најкритичнијим моментима. Али сви до једног „праву његову вредност осећали су у његовој мушкој и јуначкој заповести која је све кретала“.³⁷⁾

У Карађорђевој личности осликавале су се „главне карактерне црте тадашњег најбољег српског човека“.³⁸⁾ Основано можемо претпоставити да би Карађорђе своје војно старешинство претворио у политичко још раније да нису постојале препреке које можемо означити као спољнополитичке. Како је приметио Нил Попов: „У историји кнежевине, унутрашње живљење готово није могуће оделити од спољних одношаја“.

36) В. С. Караџић, *Српска историја нашег времена*, Београд, 1977, стр. 113.

37) М. М. Вукићевић, *Карађорђе I*, Београд, Слово љубве, 1981, стр. 22.

38) Р. Самарџић, *Косовско опредељење*, Београд, СКЗ, 1990. стр. 102.

ЛИТЕРАТУРА

- М. Ђорђевић, *Уставни развитак Србије*, Лесковац, 1970.
- М. Вукићевић, *Улога задруге у нашој борби за ослобођење*, Београд, Парна штампарија народно-радикалне странке, 1892.
- М. М. Вукићевић, *Карађорђе I*, Београд, Слово љубве, 1981, стр. 99. - Прота Матеја, *Мемоари*, Београд, СКЗ, 1893.
- С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Београд, 1907.
- С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Н. Сад, 1904.
- Л. Арсенијевић. Баталака, *Историја српског Устанка*
- Н. Попов, *Србија и Русија*, Београд, 1870.
- П. И. Поповић, *Француско-Српски односи за време првог српског устанка*, Београд, 1933.
- А. Јелачић, *Русија и Балкан*, Београд, 1940.
- В. С. Караџић, *Српска историја нашег времена*, Београд, 1977.
- С. Јовановић, *Карађорђе и његове војводе*, Београд, 1938.
- Љ. Кандић, *Нека питања уставног развитка државе првог српског устанка*, Зборник радова ПФ у Новом Саду, 1967-68.
- М. Миловановић, *Уставност србијина*, Српски Књижевни Гласник.
- М. Владисављевић, *Развој уставности у Србији*, Београд. Политика и друштво, 1938.
- Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд, 1952.
- Р. Самарџић, *Косовско опредељење*, Београд, СКЗ, 1990.
- М. Екмечић, *Дуго кретање од клања до орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007.

Đuro Bodrožić

CONSTITUTIONAL QUESTION IN KARADJORDJE'S SERBIA

Summary

Question of the Constitution had become important issue already in time of First Serbian Uprising. In this text author encompassed most important constitutional articles and factors within the constitutional struggle, as well as internal and external political circumstances that has influenced making the constitutional articles and creating the constitutional battles.

Key Words: Karadjordje, Vojvode, Praviteljstvujusci sovjet

УДК: 342.4(497.11)“2006”
Примљено: 27. фебруара 2009.
Прихваћено: 20. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 231-254.

Миодраг Радојевић

Институт за политичке студије, Београд

ПРИЛОГ ЗА РАСПРАВУ О УСТАВНОМ ПИТАЊУ У СРБИЈИ – МИТРОВДАНСКИ УСТАВ –

Резиме

Аутор у чланку анализира поступак доношења, легитимацијске основе и основна институционална решења Устава Републике Србије од 2006. године. Устав је усвојен захваљујући стицају политичких прилика, скројен погодбом политичких странака, што је утицало на начин његовог доношења и квалитет уставних решења. У поређењу с његовим претходником од 1990, аутор закључује да то није нови основни правни акт, већ више прилагођени, редизајнирани стари устав. Као такав, он не ствара могућност за изградњу политичке заједнице на фундаменталним демократским начелима и вредностима.

Кључне речи: устав, уставност, промена устава, уставна решења, политички консензус, људска права и слободе, независна регулаторна тела, организација власти, Народна скупштина, Влада, председник Републике, референдум, уставно питање, власт, опозиција, легитимацијски основи.

I. УСТАВНО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ ПОЧЕТКОМ XXI ВЕКА

Уставно питање у Србији, након октобарских промена 2001. године, није *циљ*, већ *средство* политичке власти. У том контексту, оно је огледало политичких борби. Покушаји доношења новог устава до средине 2006. године, нису приближавали ставове политичких странака у решавању државотворних проблема већ су допринели њиховом разилажењу и сукобима. Политичке странке су мењале своја становишта о начину промене устава, али и

основним уставним решењима сходно политичким околностима и потребама. Уставни консензус политичких партија настао 2006. године, формално је сазидан на политичкој употреби Устава за „одбрану државног интегритета и суверенитета” а суштински на приземним страначким интересима борбе за освајање власти односно опстанка на њој. Нови устав је, лишен стварних демократских могућности, изгубио способност инструмента за значајне промене у правном и политичком систему, па је и у стручном мњењу оцењен као модификовани текст Устава Републике Србије од 1990. године.

Поступци за доношење устава неуспешно су покретани у раздобљу од „октобарских промена“ до средине 2006. године. Први корак предузела је Демократска опозиција Србије крајем 2002. године, у амбијенту уставне деконструкције државне заједнице Србије и Црне Горе. Резултати су били испод очекивања, Уставна комисија је усагласила део текста нацрта новог устава, у области људских права и слобода, до краја 2003. године. Други покушај следио је почетком 2004. године. Нова парламентарна већина је формирала Поткомисију за уставна питања у оквиру ресорног парламентарног одбора, али припрема текста Нацрта устава није окончана ни након две године од њиховог конституисања.

Демократска опозиција Србије није изменила назив, али је свој предизборни програм прилагодила политичким потребама након преузимања власти почетком 2001. године. Основу њеног политичког програма чинио је радикални дисконтинуитет с претходним политичким режимом. У том погледу, усвајање новог устава био је први симболички корак и средство за промену правног система.¹⁾ Владајућа парламентарна коалиција од 2001. до краја 2003. године, одлуку о доношењу новог устава Србије усвојила је на седници Председништва у новембру 2002. године. На доношење ове одлуке утицале су околности да се Савезна Република Југославија налазила у процесу уставног преуређења, што је констатовано у Полазним основама за преуређење односа Србије и Црне Горе од 14. марта 2002. године. Међународна заједница је у међувремену и препоручила Србији доношење новог устава.²⁾

Концепцијско полазиште ДОС-а у стратегији промене устава била је идеја уставног дисконтинуитета. Идеја уставног дисконти-

1) Првог дана заседања, нова скупштина је требало да „усвоји декларацију о хитним припремама за доношење новог устава, ради отклањања постојећег уставног хаоса.“ (*Програм Демократске опозиције Србије*).

2) Тако је Савет Европе предложио Србији и Црној Гори да промене и ускладе своје уставе с будућом Уставном повељом. Видети: члан 12. Мишљења Парламентарне скупштине Савета Европе број 239 од 24. септембра 2002. године.

нуитета је брањена и аргументацијом да није могуће у потпуности поштовати одредбе Устава од 1990. године о поступку доношења новог устава. Наиме, на територији Републике Србије није могуће организовати референдум који би био легитиман, јер косовски Албанци не учествују у политичком животу Републике Србије. Стога је ДОС предложио да се предлог новог устава усвоји двотрећинском већином у Народној скупштини. Влада Републике Србије је основала Комисију за припрему Закона о начину и поступку промене Устава Србије на основу предлога Демократске опозиције Србије. Задатак Комисије је био да утврди услове за промену Устава Србије. Опозиција се противила оваквом предлогу ДОС-а, с тезом да би предложени поступак усвајања новог устава био „нелегитиман и нелегалан“ (Српска радикална странка и Социјалистичка партија Србије). Демократска странка Србије је такође одустала од идеје о уставном континуитету и предложила сазивање уставотворне скупштине, односно усвајање устава двотрећинском парламентарном већином.³⁾

Народна скупштина Републике Србије је, на предлог Владе Србије, образовала Комисију за припрему закона о начину и поступку промене Устава Србије. Одлука о образовању Комисије је усвојена 19. фебруара 2003. године, неколико дана након усвајања Уставне повеље државне заједнице Србије и Црне Горе. Иначе, Уставна повеља је предвидела обавезу да државе чланице ускладе своје уставе с Уставном повељом до краја августа 2003. године, односно у року од 6 месеци од дана ступања на снагу Уставне повеље.⁴⁾ Комисија је конституисана у крњем саставу, јер је уместо предвиђених 25 чланова имала 21. Српска радикална странка није прихватила учешће у раду Комисије, док Врховни и Уставни суд нису предложили своје представнике,⁵⁾ тако да није остварена иде-

3) Председник Демократске странке Србије тада тврди да „садашња скупштина, на основу што ширег консензуса парламентарних странака, а најбоље би било свих њих, усвоји нови устав, одговарајућом квалификованом, двотрећинском већином, али не везујући себи руке ревизионим поступком у актуелном Уставу Србије, који за промену Устава предвиђа и неспроводи референдумски поступак“. Видети: В. Коштуница, „Да ли је Србији потребан нови устав“, *Призма*, јануар 2003. године, Центар за либерално-демократске студије, Београд, стр. 5–6.

4) Уставна повеља је усвојена 4. фебруара 2003. године, па су сходно члану 65, државе чланице биле у обавези да до почетка августа 2003. године изврше измене својих устава или донесу нове уставе ради усклађивања правних поредака. Србија и Црна Гора нису испуниле поменуту обавезу, већ су нове уставе донеле након престанка субјективитета државне заједнице. Видети: члан 65. Уставне повеље државне заједнице Србије и Црне Горе, „Службени лист Србије и Црне Горе“, број 1/03.

5) Према тврђењу Слободана Вучетића, тадашњег председника Уставног суда Србије, „суд који може доћи да суди о примени закона не треба да учествује у његовој изради“. (Дневни лист *Политика*, „Споран референдум“, 11. март 2003. године, стр. А1)

ја да у саставу комисије буду заступљени представници три гране државне власти и парламентарних странака. Комисија је конституисана 11. марта 2003. године, дан пре убиства Зорана Ђинђића, председника Владе Србије, и увођења ванредног стања у земљи, што ће утицати на резултате и начин њеног рада. Комисија је окончала свој посао доношењем Предлога закона о начину и поступку промене Устава.

Закон о начину и поступку промене Устава је донет по неуставном поступку, а и предвиђао је неуставну промену највишег правног акта у земљи.⁶⁾ Закон је усвојен простом а не квалификованом парламентарном већином, што је било у супротности са Уставом од 1990. године. На тај начин, прекршено је фундаментално конституционално начело по којима се уставни акти не мењају по поступку за обичне законе, односно актима ниже правне снаге. Закон је прописивао да Уставна комисија, коју бира Народна скупштина, припреми Нацрт устава у року од 60 дана од дана ступања на снагу овог закона. Јавна расправа о Нацрту устава одржала би се у року од 45 дана, а затим би Уставна комисија доставила Нацрт устава Народној скупштини у року од 15 дана од дана окончања јавне расправе. Према овом закону, за усвајање акта о промени устава довољна је већина од укупног броја посланика, уместо двотрећинске парламентарне већине, како је то захтевао Устав од 1990. године. Предлог устава је требало да буде потврђен на референдуму, који је успешно спроведен ако на њега изађе више од половине бирача уписаних у бирачки списак, а потврђен је ако се на њему изјасни више од половине од укупног броја изашлих бирача на референдуму. Рокови за спровођење појединих радњи за доношење новог устава били су веома кратки, што се оправдавало намером да се поштује обавеза усаглашавања правних прописа држава чланица с Уставном повељом.⁷⁾

Владајућа коалиција, која тада није располагала потребном посланичком већином, прибегла је кршењу начела уставности, што је био „очигледан случај узурпације уставотворне власти од стране

6) Упоредити: К. Чавошки, *Згажени устав*, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 2003, стр. 286–287.

7) Уставна повеља је усвојена 4. фебруара 2003. године, па су сходно члану 65, државе чланице биле у обавези да до почетка августа 2003. године изврше измене својих устава или донесу нове уставе ради усклађивања правних поредака. Србија и Црна Гора нису испуниле поменуту обавезу, већ су нове уставе донеле након престанка субјективитета државне заједнице. Видети: члан 65. Уставне повеље државне заједнице Србије и Црне Горе, „Службени лист Србије и Црне Горе“, број 1/03.

законодавне“,⁸⁾ а што је у нашој стручној јавности оцењено и као „комбинација правничког незнања и коришћења политичке целисходности. Речју, амалгам квазидисконтинуитета, недостатног легитимитета и имитирања легалитета.“⁹⁾

У раду Уставне комисије су учествовали и представници опозиције,¹⁰⁾ упркос својим критикама на рачун неуставног карактера уставне ревизије, јер су сматрали да је усвајање новог устава најкраћи пут ка ванредним изборима на свим нивоима. Уставна комисија је усвојила Пословник о раду и формирала поткомисије: за основна питања и координацију, за људска права и за територијалну организацију почетком маја 2003. године. Рад поткомисија је паралисан два месеца касније, након иступања опозиционих посланика из њених састава, што је констатовано на десетој седници Уставне комисије која је одржана 11. септембра 2003. године. Опозиција је критиковала начин рада у уставним поткомисијама и предложена уставна решења. Тако је о институцији председника Републике Србије несагласје испољено између Демократске странке Србије и владајуће коалиције.¹¹⁾ Владајућој коалицији није одговарао полупредседнички систем власти, с непосредно изабраним председником. Она није имала снажну политичку личност која је уживала и веће поверење јавности, односно погодног кандидата на изборима за председника Републике, па је инсистирала на парламентарном председнику.¹²⁾ Спорови су постојали и у владајућој коалицији која није усагласила ставове о уставним решењима за територијално-политичко организацију и статус Аутономне Покрајине Војводине. Регионалне, војвођанске странке су условљавале наставак свог учешћа у раду Уставне комисије прихватањем

8) Б. Милосављевић, Д. Поповић, *Уставно право*, друго измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион, ЛП „Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 103.

9) З. Томић, „Стожерна питања уставне реформе у Србији“, у: О. Вучић, К. Чавошки (ур.), *Уставне промене*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2003, стр. 51–2.

10) Видети: Одлуку о избору чланова Уставне комисије, „Службени гласник РС“, број 44/03.

11) Демократска опозиција Србије се на својој седници одржаној 17. јула 2003. године залагала за парламентарни систем и посредан начин избора председника Републике. Демократска странка Србије је након одлуке ДОС-а напустила учешће у раду Уставне комисије.

12) Демократска странка, партија која је имала стожерну улогу у ДОС-у, у свом Нацрту устава од маја 2003, предлагала је увођење парламентарног система власти (видети главу II – 3. Лутовац (прир.), *Предлози за нови устав Србије*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004, стр. 177–215). Нацрт устава Демократске странке Србије предвиђа непосредно изабраног председника (члан 110 – 3. Лутовац (прир.), *Предлози за нови устав Србије*, *op. cit.*, стр. 240).

институционалних решења о већим надлежностима Аутономне Покрајине Војводина.

Уставна комисија је изгубила кворум у јулу 2003. године, али је наставила с радом јер је добила позитивно мишљење надлежних скупштинских одбора да може да доноси одлуке ако је на седници присутна већина чланова, упркос чињеници да је то опречно њеном Пословнику о раду. Текст Нацрта устава усаглашен је у делу о људским правима, преузет из текста Уставне повеље, док су понуђена алтернативна уставна решења за остали део текста.¹³⁾ Делатност Уставне комисије на усаглашавању текста Нацрта устава је било оптерећена и околношћу да се одвијала у сенци ванредног стања. У том раздобљу су ојачане нетрпељивости власти и опозиције, али и сукоби међу представницима извршне и судске власти. Опозиција је након престанка ванредног стања предузела кампању урушавања извршне власти, што је утицало на њено учешће у раду Уставне комисије.

Наредни покушај доношења Устава настао је након одржаних ванредних парламентарних избора крајем 2003. године, после промене власти и формирања Владе Републике Србије. Владајућа коалиција је доношење новог устава Србије уврстила у приоритете у раду нове владе. Намера владајуће коалиције је била и да се са уставним референдумом одрже и председнички избори средином 2004. године. Опозиција је, међутим, пружила подршку само приликом доношења Одлуке о приступању одлуке, али је била мање мотивисана да учествује у поступку доношења новог устава до средине 2006. године. Председничка изборна кампања и несугласице власти и опозиције привремено су „сахраниле“ политички консензус о новом уставу.

Уставни суд Републике Србије је прогласио неуставним Закон о начину и поступку промене Устава Републике Србије,¹⁴⁾ а четири дана касније је Народна скупштина донела Одлуку о приступању доношења новог устава.¹⁵⁾ На основу Одлуке Народне скупштине, Одбор за уставна питања је започео припрему предлога за доношење новог устава Републике Србије. Одлуком Одбора је основан Пододбор 8. априла 2004. године, са задатком да при-

13) Видети: „Радни текст Уставне комисије“, у: З. Лутовац (прир.), *Предлози за нови устав Србије*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004, стр. 269–350.

14) Уставни суд је оценио да се „оспореним актом ниже правне снаге, не може мењати Устав Републике Србије, нити успостављати правни основ за промену Устава“. Видети: ИУ број 168/2003, „Службени гласник РС“, број 35/04.

15) Одлука је усвојена 30. марта 2004. године, на предлог 213 посланика Народне скупштине. Видети: *Одлуку о приступању доношењу новог устава Републике Србије*, „Службени гласник РС“, број 35/04.

преми текст нацрта новог устава Србије. Рад у Пододбору је паралисан и делегитимисан иступањем представника парламентарне опозиције. Опозиција је била незадовољна саставом Пододбора за уставна питања и предложеном надлежношћу Одбора да се појави као предлагач новог устава, па су из његовог састава иступили представници Српске радикалне странке и Демократске странке.¹⁶⁾ Владајућа коалиција је настојала да премости блокаду у раду Пододбора Нацртом устава који је понудила влада.

Влада Србије је Нацрт устава упутила Одбору за уставна питања у јуну 2004. године. Тврдња да је Нацрт устава резултат консензуса владајуће коалиције је оспорена и наведено је да је он „припремљен и представљен у уском кругу, без консултовања са свим релевантним субјектима.“¹⁷⁾ Нацрт устава је модификовани Нацрт устава Демократске странке Србије у коме се одступа од концепта територијално-политичке регионализације. Опозиција је неповољно реаговала на владин нацрт устава.¹⁸⁾

Влада од 2004. године била је политички хомогенија, чиниле су је странке десног центра,¹⁹⁾ била је стабилнија од претходне владе, али без потребног парламентарног капацитета да самостално, без подршке опозиције, припреми и обезбеди подршку за доношење новог устава. Поучена претходним искуством, она није настојала да то учини путем уставног дисконтинуитета. Коначно, политичке страсти су се смириле након одржаних избора за председника Републике и конституисања власти на локалном нивоу, па је и Одбор за уставна питања овластио Пододбор за уставна питања да настави посао на изради текста Нацрта устава. Међутим, пауза у раду Пододбора је трајала дуже од две године, до договора представника Демократске странке и Демократске странке Србије да наставе посао на усаглашавању текста нацрта устава. Уставно питање је потиснуто у други план, јер нису постојали разлози за његову политичку употребу.

16) Српска радикална странка је сматрала да странке у саставу Пододбора учествују пропорционално броју парламентарних мандата, а не паритетно тако да свака посланичка група има по једног члана. У саставу Пододбора свака посланичка група имала је право и да именује по једног стручњака, односно научног радника из области уставног права али без права да одлучује.

17) Видети у: М. Радојевић, „Уставне апорије Србије“, *Анализе*, број 1/05, Нова српска политичка мисао, Београд, стр. 9.

18) Тон критика био је прилагођен изборној кампањи. Тако су представници Социјалистичке партије Србије истакли да се Влада више мора бавити социјалним проблемима а не доношењем новог устава, а Српска радикална странка је критиковала начин израде Нацрта и квалитет његових решења.

19) Владу Републике Србије чиниле су представници Демократске странке Србије, Нове Србије, Г17 плус и Српског покрета обнове.

Трећи, последњи покушај у доношењу Устава Србије уследио је од средине 2006. године, са усаглашавањем владиног нацрта устава и Модела експертске групе председника Републике у Одбору за уставна питања.²⁰⁾ Усаглашавање текста Нацрта устава су координирали представници Демократске странке Србије и Демократске странке, којима су се у завршној фази прикључиле поједине парламентарне странке.²¹⁾ Највећи део овог посла је окончан након три месеца и Предлог текста новог устава је упућен Одбору за уставна питања.

Предлог устава је усвојила Народна скупштина двотрећинском већином 30. септембра,²²⁾ а Устав је потврђен на референдуму одржаном 28. и 29. октобра. Народна скупштина Републике Србије је прогласила Устав Републике Србије 8. новембра 2006. године. Устав је усвојен у складу с ревизионим поступком предвиђен Уставом од 1990. године.

II. ЛЕГИТИМАЦИЈСКИ РАЗЛОЗИ ДОНОШЕЊА УСТАВА

Прва група легитимацијских основа за доношење устава везана је за покушаје редефинисања статуса Аутономне Покрајине Косово и Метохија, односно за очување територијалног интегритета и суверенитета Републике Србије. Друга група легитимацијских основа је политичке природе, а тиче се намирања апетита највећих политичких странака да им се омогући да након усвајања новог устава учествују на изборима на свим нивоима.

Заштита територијалног интегритета и суверенитета је манифестни легитимацијски основ за доношење Устава од 2006. године. Уставни консензус је декларативно сачињен на платформи опстанка Косова и Метохије у саставу Србије, и он је био мобилизацијски подстицај у референдумској кампањи. У референдумској

20) Модел устава коју је припремила група стручњака постављена од стране председника Републике је пледирао као нестраначки акт. Он је представљен у јануару 2005. године. Анализом Модела устава и владиног нацрта устава закључује се да су кључне разлике превазиђене (начин избора председника), али и да се у појединим уставним решењима битно разликују (концепт и титулар суверености, однос председника Републике и Владе). Упоредити: „Модел устава групе стручњака председника Републике Србије“, у: З. Лутовац (прир.), *Предлози за нови устав Србије, II, op. cit.*, стр. 59–110.

21) У поступку усаглашавања Нацрта устава није учествовала Социјалистичка партија Србије, сматрајући да Србији није потребан нови устав, и Српска радикална странка.

22) Предлог устава су једногласно подржали 242 присутна посланика. Предлогу устава су се успротивили посланици одборничке групе окупљене око Либералнодемократске партије.

кампањи, политичка елита је грађанима Србије сервирала дилему – „Устав или губитак Косова“. У том периоду, део међународне заједнице је и интензивирао настојања у циљу да се реши коначан статус Косова и Метохије. Суочена с међународним притисцима и сценаријом проглашења независности јужне покрајине, политичка елита је промптно припремила нови устав Србије. Задатак уставног референдума, одржаног крајем октобра 2006. године, био је и да манифестује национални консензус о потреби за остајањем Косова и Метохије у саставу Републике Србије. Позитивно изјашњавање на референдуму о доношењу новог устава коришћено је као порука међународној заједници да грађани Србије и њени државни органи неће признати независност Косова и Метохије.²³⁾

De iure, уставни основ за очување територијалног интегритета постојао је и у Уставу од 1990. године (чл. 4. и 6). У новом уставу, Косово и Метохија има статус „суштинске аутономије“, декларативно поменуто у преамбули Устава као и у члану 182. став 2, али неразрађено у уставним решењима.²⁴⁾ Употреба термина „суштинска аутономија“ је оригинална, јер је непозната уставној теорији и пракси, али је и контрадикторна међународноправном статусу и фактичком положају Космета. *De facto*, на подручју Косова и Метохије Србија није обављала државне надлежности од августа 1999. године. Део међународне заједнице је истицао у току референдумске кампање и касније да Устав нема никаквог утицаја на коначан статус Косова. Такође, оспорава се и легитимност уставног референдума на Косову, пошто већинској албанској популацији није омогућено изјашњавање, јер нису ни укључени у бирачки списак.

Нови устав је, ипак, утицао на коначну одлуку о статусу Косова и Метохије. Уставним референдумом је ојачана преговарачка позиција Србије, јер је испољена већинска воља грађана Србије да

23) То су недвосмислено истицали високи државни функционери у Србији. Војислав Коштуница, тадашњи председник Владе Србије, саопштава грађанима: „Ако данас донесемо одлуку да у нови устав Србије запишемо необориву истину да је Космет саставни део Србије, донећемо судбински важну и једино могућу одлуку. На тај начин ми свима шаљемо недвосмислену поруку да државу Србију, када је реч о Косову и Метохији, обавезује једино и искључиво оно што стоји у њеном уставу.“ (*Косово као део Србије у уставу*, Б92 Вести, <http://www.b92.net/info/vesti>). Преузет цитат од: Н. Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, Фабрика књига, Београд, 2007, стр. 400). Он у изјави након референдума износи утисак да је „...Србија доказала своју легитимацију пред светом заокружујући своју државност и показујући да штити целовитост и да гради правну државу...“ Извор: <http://www.politika.rs/rubrika/Tema-nedelje/Referendum/t10725.lhtml/12.12.2008/>

24) Обим и надлежност тзв. „суштинске аутономије“ регулисале би се посебним законом. Претпостављамо да је идеја уставотвораца била да се у законски текст преточе предлози која је српски преговарачки тим нудио косовским Албанцима у преговорима у току 2006. године.

неће признати независност Косова. То је и даље аргумент Србије упућен делу међународне заједнице која се противи признању независности Космета. С друге стране, Устав је одгодио проглашење независности Косова 17. фебруара 2008. године. Тако је Марти Ахтисари, фински дипломата и посредник у преговорима српске владе и представника косовских Албанаца свој предлог о коначном статусу Косова представио Контакт групи након усвајања Устава и одржаних избора у Србији.

Митровдански устав је и највиши правни акт самосталне српске државе након више од једног века. Последњи свој устав, Србија је као независна држава донела након Мајског преврата 1903. године. У међувремену, она је била у саставу југословенске унитарне краљевине, социјалистичке вишечлане и двојне федерације и чланица државне заједнице Србије и Црне Горе. Државна заједница Србије и Црне Горе била је провизорни нефункционални политички ентитет, на коју су чланице пренеле минималне надлежности.²⁵⁾ Политичка елита у Србији углавном није била наклоњена распаду државне заједнице, сматрајући да то угрожава опстанак Косова и Метохије у саставу Србије, као и да је штетно по државне интересе обе чланице. Стога је покушавала да оживотвори идеју државне заједнице након политичких промена у Србији крајем 2000. године.

Државна заједница Србије и Црне Горе је сматрана „прелазним решењем“, али није престала раздруживањем, већ вољом једне стране. Црна Гора је прогласила независност 3. јуна 2006. године, после изјашњавања грађана о самосталности референдумским чином од 21. маја 2006. године. Србија је распадом државне заједнице наследила међународноправни субјективитет државне заједнице. У овим околностима, нови устав је еманација нове политичке реалности и правно-техничко средство преношења надлежности државне заједнице на Републику.²⁶⁾

Устав је послужио и као инструмент за одржавање избора. Влада је изгубила парламентарну подршку средином 2006. године, након што је Г17 плус најавио да ће почетком октобра напустити владајућу коалицију због заустављања процеса европских интеграција и проблема у сарадњи са Хашким трибуналом. Распаднута скупштинска већина је усвајање новог устава користила као алиби

25) О правној природи државне заједнице Србија и Црна Гора видети: Р. Марковић, *Уставно право, дванаесто осавремењено издање*, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2009, стр. 146.

26) Видети: Одлука о обавезама државних органа Републике Србије у остваривању надлежности Републике Србије као следбеника државне заједнице Србија и Црна Гора, „Службени гласник РС“, број 18/06.

за расписивање превремених избора. На тај начин, стицај политичких околности је условио да владајуће и опозиционе политичке странке из различитих побуда пруже подршку новом уставу Србије.

За чланице владајуће коалиције расписивање избора пре истека мандата и доношење новог устава је „изборни адут“.²⁷⁾ Оне су себи приписале заслугу за доношење новог устав, тврдећи да је то и испуњење предизборних обећања. Српска радикална странка се учешћем у уставотворном процесу легитимисала као системска партија, која креира и прихвата правила игре и оличава заштитника националних интереса.²⁸⁾ Управо је ова странка условила пружање подршке новом уставу записивањем формулација о Косову и Метохији у Преамбули Устава,²⁹⁾ као и дела текста заклетве председника Републике којом се он обавезује на очување територијалног интегритета Републике Србије.³⁰⁾ Социјалистичка партија Србије и Г17 плус „нису имале политички капацитет да бојкотују компромис великих политичких ривала“, али су настале да оправдавају своје учешће у заједничком подухвату.³¹⁾ Г17 плус је истицао да се новим уставним решењима доприноси приближавању Европској унији, ствара бољи оквир за економски развој земље јер се уводи либерални тип тржишне привреде, јасније регулишу облици својине и услови привређивања. Социјалистичка партија Србије је промовисала идеје социјалне правде у новом уставу (бесплатно здравство, бесплатно школство...). Демократска странка и њени сателити су у новом уставу препознавали симболичан акт раскида с Милошевићевим правним поретком,³²⁾ што су биле и реакције званичника Европске уније на усвајање новог устава. Такво становиште је

27) М. Јовановић, „Нови устав Србије – манипулативни или неутрални уставни дизајн“, *Политичка ревија*, 4/2006, Институт за политичке студије, Београд, стр. 665;

28) Упоредити: З. Стојиљковић, „Како смо најзад дошли до Устава“, у: С. Михаиловић (ур.), *Око избора*, 14, ЦеСид, Београд, 2007, стр. 10.

29) Влада је, након прихватања интервенција Српске радикалне странке, усвојила Закључак о допуни преамбуле Предлога новог устава Србије на својој седници одржаној 14. септембра 2006. године. Текст Закључка гласи: „Покрајина Косово и Метохија је саставни део територије Србије и има суштинску аутономију у оквиру суверене државе Србије. Из таквог положаја Покрајине следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе на Косову и Метохији у свим унутрашњима и спољним политичким односима“.

30) Председник Републике ће „своје снаге посветити очувању суверености и целине територије Републике Србије, укључујући и Косово и Метохију, као њен саставни део...“ (члан 114. став 4).

31) М. Јовановић, „Нови устав Србије – манипулативни или неутрални уставни дизајн“, *op. cit.*, стр. 666.

32) Према Борису Тадићу, председнику Републике Србије и председнику Демократске странке, „највећа врлина је што смо оставили Милошевићево доба иза нас... Наш политички циљ није само Устав, већ бољи живот грађана и коначно чланство у

подложно преиспитивању, јер по начину доношења и карактеру уставних одредби Митровдански устав није направио значајан отклон од тзв. „Милошевићевог устава“, осим у укидању друштвене својине. Парадоксално је да је након 2000. године, на основу „Милошевићевог устава“, суштински промењен правни и економски систем у Србији, а да је нови устав потврдио затечено стање.³³⁾

III. ВРИНЕ И МАНЕ МИТРОВДАНСКОГ УСТАВА

Устав од 2006. године је отелотворење консензуса постигнутог између политичких лидера водећих странака. Он је настао у условима програмских, идеолошких и политичких разлика између парламентарних странака. Његово доношење отежавали су: „тврда ревизиона процедура“ предвиђена Уставом од 1990. године; карактер „екстремног“ вишепартијског система с десетинама странака у простору политичког одлучивања; инсуфицијенције државности (распад заједничке државе Србије и Црне Горе и протекторат над Косметом); као и међународни притисци и условљавања у вези с процесом приступања Србије Европској унији. Уставни консензус одшкринуо је врата смањивању политичких напетости, као што је национално помирење између тзв. странака „старог режима“ и ДОС-а, и постизања будућих политичког договора о државним питањима.

Наредна врлина устава је да јемчи низ нових људских и мањинских права и пружа њихову квалитетнију заштиту. Устав гарантује обиман каталог људских слобода и права уподобљених с међународним стандардима,³⁴⁾ посебно у области заштите мањинских права сагласне Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина Савета Европе од 1995. године. У квантитативном смислу, за разлику од претходног устава који је садржао 44 члана, нови устав трећину укупног броја одредби (63) посвећује слободама и правима. Очигледно да је уставотворац прибегаво таксативном навођењу људских слобода и права, избегавајући тзв. каучук технику.³⁵⁾ Устав у својим начелима у члану 15. забрањује дискрими-

Европској унији“. Извор: <http://www.politika.rs/rubrika/Tema-nedelje/Referendum/t10725.lhtml/12.12.2008/>

33) М. Јовановић, „Нови устав Србије – манипулативни или неутрални уставни дизајн“, *Политичка ревија*, 4/2006, Институт за политичке студије, Београд, стр. 664.

34) Упоредити: D. Stojanović, „Basic Characteristics and Contents of the 2006 Serbian Constitution“, *Law and Politics*, Vol. 2, No 1, 2004, стр. 71.

35) У нашој стручној јавности наилазимо и на критичка мишљења о начину конституционализације људских права коју смо навели као врлину Устава. Тако се за овај део Устава тврди да је „са нормативног становишта, промашај“ и да је у питању

нацију жена,³⁶⁾ а као основна начела заштите људских слобода и права уређује њихову непосредну примену и тумачења „у корист унапређивања вредности демократског друштва“ (члан 18. ст. 1. и 3). Овај део Устава није „инкорпорација Повеље о људским и мањинским правима и грађанским слободама из 2003. и одговарајућих одредаба Устава Србије из 1990.“,³⁷⁾ јер садржи прописе о правима и слободама која се не сусрећу у овим актима. Као нова људска права и слободе, Устав прокламује: право на правично суђење (члан 32), право на заштиту података о личности (члан 42), право на приговор савести (члан 45), право на приступ информацијама од јавног значаја (члан 51. став 2), изборно право (члан 52), посебна права у области рада (члан 60), посебна права деце (члан 64), родитељска права, право на правну помоћ (члан 67), бесплатан приступ високошколским установама надареним и успешним ученицима слабијег имовног стања (члан 71), право на здраву животну средину (члан 74). Устав гарантује и право на покрајинску аутономију и локалну самоуправу (члан 176) и аутономију универзитета, високошколских и научних установа (члан 72), као и права из тзв. *habeas corpus acta*.

У области заштите мањинских права, Устав примењује начело афирмативне акције и позитивне дискриминације, право на равномерну заступљеност националних мањина при запошљавању у државним органима, јавним службама и органима територијалних јединица, овлашћујући аутономне покрајине да својим актима пружи додатна права припадницима националних мањина. Устав забрањује дискриминацију по различитим основама, афирмише родну равноправност (члан 15) и начело позитивне дискриминације.³⁸⁾

Конституционализација права и слобода у Уставу је резултат пропуста уставотворца да постојеће стандарде утка 1990. године (нпр. право на локалну самоуправу), али и појаве нових људских права (нпр. у области заштите мањинских права). Устав јемчи судску заштиту људских и мањинских права и гарантује право на обраћање међународним органима (чл. 22. и 36). У циљу заштите људских права која су повређена појединачном радњом или актом државних органа или организација којима су повређена јавна

„непотребна нарација“. Видети: Р. Марковић, „Устав Србије – критичка анализа“, *op. cit.*, стр. 15.

36) Овај члан гласи: „Држава јемчи равноправност жена и мушкараца и развија политику једнаких могућности“.

37) Р. Марковић, „Устав Србије – критичка анализа“, *op. cit.*, стр. 15.

38) М. Влатковић, Уставно уређење, приручник за полагање државног стручног испита, књига 4, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 109.

овлашћења уведено је ново правно средство – уставна жалба (члан 170).

У области економског уређења, Устав укида рецидив социјалистичке привреде, тј. право на друштвену својину и даје право на имовину локалној самоуправи и покрајинама (члан 86. ст. 1. и 2). Страна и домаћа лица су изједначена на тржишту, па се странцима јемчи право на стицање својине на непокретностима и концесије на природним богатствима и добрима (члан 86). У области јавних финансија уведена су два независна регулаторна тела – Народна банка Србије је самостална институција која одговара Народној скупштини, а Државна ревизорска институција контролише извршавање буџета. У Србији је тако, по први пут након више од 160 година, уставом уређен орган ревизије јавних средстава. Такође, прокламована је обавеза Републике Србије да се стара о равномерном регионалном развоју у циљу подстицања децентрализације и економског развоја слабије развијених подручја. Право на заштиту потрошача је још једна новина у Уставу (члан 94).

У области уређења организације власти, Устав је проширио мрежу институција приклањајући се мешовитом, полупредседничком систему власти, прецизније уредио поједине старе институте (гласање о поверењу влади, ванредно стање) и увео нове (интерпелација). Намера уставотворца је била да ојача парламентарне полуге власти, ограничавањем значаја и улоге председника Републике и стабилизацијом положаја Владе. Надлежности Народне скупштине су проширене у области уставотворне власти, контроле рада служби безбедности, одбране, одлучивања о разрешењу председника Републике, контроле рада Владе, одлучивања о ванредном стању. Председничка овлашћења су повећана у областима које су резултат преноса надлежности са државне заједнице (у области командовања оружаним снагама), а смањена у стањима нужде (ратно и ванредно стање). Новина је и да је олакшан поступак његовог разрешења. Тако Народна скупштина разрешава председника Републике у случају да је повредио устав.

Нови устав је „доградио” институт распуштања Народне скупштине. Председник Републике распушта Народну скупштину на образложени предлог Владе и дужан је да распусти Народну скупштину ако Народна скупштина не изабере нову владу у року од 90 дана од дана конституисања, односно у року од 30 дана од дана констатације оставке председника Владе (члан 109. и члан 132. став 5). У случају када је председник Владе поднео оставку, председник Републике доноси одлуку којом расписује парламентарне изборе. Председник Републике, међутим, не може да распусти

Народну скупштину док траје ратно или ванредно стање. Такође, Народна скупштина се не може распустити ако је покренута расправа о поверењу Влади (члан 109. став 2). Наведеном уставном формулацијом, по узору на Устав Савезне Републике Југославије од 1992. године (члан 83. став 2), спутава се злоупотреба института распуштања парламента коришћеног у нашем парламентарном животу 1993. и 2003. године. Тада је Народна скупштина распустена упркос покренутом поступку за изгласавање неповерења Влади. У члану 109. став 3. начињен је „редакцијски пропуст“, јер је Народној скупштини која није изабрала Владу у року од 90 дана од дана конституисања „престао мандат по сили закона (*ex constitutione*)“³⁹⁾ па није у питању „распуштање Народне скупштине“. Председник одлуку о распуштању Народне скупштине не доноси самостално, већ то представља пример везаног акта, за чију пуноважност је потребан образложен предлог Владе, и у случају стицања одређених услова, то је његова уставна обавеза.⁴⁰⁾

Јачање положаја Владе тече у смеру отежавања услова за њену смену и поверавања нових надлежност у циљу стварања услова да буде ефикасна и стабилна полуа извршне власти. Влада је преузела надлежност у области вођења политике (члан 123. тачка 1), која је претходно била резервисани домен Народне скупштине. Уставом је конституционализовано начело непосланичке владе, предвиђена инкомпатибилност функција члана владе и других јавних функција, пооштрени су услови за гласање о неповерењу Влади или члану Владе и оснажен положај председника Владе.

Нови устав испуњава основне захтеве ваљаног одређивања ванредног и ратног стања: одређује разлоге њиховог настанка, начин доношења одлуке о увођењу ванредног и ратног стања, ограничење трајања ванредног и ратног стања, детаљније регулише одступања од људских и мањинских права у ванредном и ратном стању и предвиђа накнадну контролу предузетих мера.⁴¹⁾ Уставна пројекција ванредног и ратног стања, највише критикованог института у претходном уставу, ишла је на уштрб претходних надлежности председника Републике. Председник Републике нема самостално овлашћење да доноси одлуку о увођењу ванредног стања и ратног стања већ то чини заједно с председником Народне скупштине и председником Владе (члан 200. став 5. и члан 201. став 2). Ако Народна скупштина није у могућности да се састане, мере

39) Р. Марковић, *op. cit.*, стр. 19.

40) Упореди: члан 89, став 1. Устава од 1990. године и члан 109. ст. 2. и 5. Устава од 2006. године.

41) Видети: чл. 200–202. Устава.

одступања од Уставом зајемчених људских и мањинских права у случају ванредног стања прописује Влада, уредбом уз супотпис председника Републике (члан 200. став 6), а у случају ратног стања мере одступања од Уставом зајемчених људских и мањинских права заједно утврђују председник Републике председник Народне скупштине и председник Владе у када Народна скупштина није у могућности да се састане (члан 201. став 4). Развлашћивањем надлежности председника Републике у области ратног и ванредног стања отклоњена је бојазан, према мишљењу уставотвораца, да се злоупотребом институције ванредног и ратног утре пут личној власти.

Уставом је конституционализована институција Високог савета судства, Државног већа тужилаца, омбудсмана, проширена је надлежност Уставног суда и промењен начин избора судија и судија Уставног суда. Устав омекшава услове за поступак своје промене. Напоследку, Устав је добио позитивне оцене Европске комисије, Савета Европе и Венецијанске комисије.

Наша стручна јавност није била благонаклона у оценама Устава од 2006. Устав од 2006. понавља мане свог претходника, који је усвојен с дефицитом легитимности од стране једнопартијске скупштине. Митровданском уставу се приговара да је донет на основу уставног континуитета, чиме легитимира последице политике претходног режима у последњој деценији XX века. Следећи логику конституционализма, ваљало је нови устав усвојити по процедури која би се разликовала од претходног устава и која би јемчила да неће бити очуване старе правне и институционалне структуре, а тиме и друштвене вредности.⁴²⁾

Устав од 2006. је усвојен уз крупне неправилности демократске процедуре. Грађани су искључени из процеса припреме устава,⁴³⁾ а Народна скупштина је практично верификовала страначки договор, јер посланици нису имали могућност да се изјасне о тексту Нацрта устава, као и Одбор за уставна питања који се у 2006. години састао само два пута.⁴⁴⁾ Уставни референдум је

42) Од наших теоретичара блиски оваквом ставу су: Н. Димитријевић, А. Молнар („Србија на путу од изборне до уставне демократије... и назад“, у: Д. Павловић (ур.), *Консолидација демократских установа у Србији – годину дана после*, ЈП „Службени гласник РС“, Београд, 2008, стр. 132), П. Николић („Србија у уставима“, *Политика*, дневни лист, 12. децембар 2008, <http://www.politika.rs/tubrike/Tema-nedelje/Srbija-ustavima/t8834.sr.html>).

43) Маријана Пајванчић напомиње да су из уставног процеса искључени сви социјални актери, па и институције АП Војводине. Видети: М. Пајванчић, „Поступак усвајања Устава“, *Српска правна ревија*, 5/2006, Правни форум, Београд, стр. 19.

44) Устав је „скројен на брзину и, такорећи, без ваљане правне редакције доспео у скупштину где је одмах усвојен.“ Б. Милосављевић, Д. Поповић, *Уставно право*, *op. cit.*,

успео, али су његови резултати били испод очекивања. Обезбеђена је „мршава“ подршка новом уставу, у последњим сатима другог дана референдума. На референдум је изашло 54,91 %, а за Устав је гласало 53,04 % грађана Србије, иако антиреферендумска кампања није имала равноправан третман и услове, иако су водеће политичке странке позивале грађане да подрже нови устав а бојкот водиле мање утицајне политичке партије и група невладиних организација, иако се по први пут референдум одржавао у два дана... Сенка нелегитимности уставотворног процеса се надвила над поступком и резултатима референдума,⁴⁵⁾ обављеним кршењем законских прописа и демократских процедура.⁴⁶⁾

Начин израде Устава (брзина у раду, недостатак јавне и стручне расправе) допринео је и квалитету уставног текста, односно манама које се могу објаснити недостатком услова потребних да се обаве редакторске и лекторске интервенције. Због тога у овом уставу сусрећемо бројне омашке у правној лексици и правопису.⁴⁷⁾ Примера ради, уставотворац одређује Народну скупштину као „највише представничко тело“, иако је то орган са истим степеном легитимности као и непосредно изабрани председник Републике.

Однос међународног права и Устава је још једна стилистичка акробација уставотворца. Међународни уговори морају бити у сагласности с Уставом (члан 16. став 2), а затим понавља исти став на другом месту: „Потврђени међународни уговори не смеју бити у супротности са Уставом“ (члан 194. став 4). Изгледа да је интенција уставописаца била да, тумачећи спорни члан 194, у хијерархији правних прописа у Републици Србији међународни уговори и

стр. 104. Посланици су у 17 часова 30. септембра 2006. године добили усаглашени текст Нацрта предлога устава, а у 20 часова су приступили „наводној расправи“. Већина посланика није имала могућност да се упозна са текстом устава. Види: Чавошки Коста, „Неуки и неодговорни творци новог устава Србије“, у: Р. Марковић, Д. Брчин (ур.), *Устав Србије – критичка анализа*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, стр. 68–69. „За расправу и гласање о тексту који је ушао у скупштинску процедуру било је на располагању укупно 4 сата. Ноћ пред усвајање Устава измењен је Пословник Народне скупштине, при чему је установљена посебна седница, као облик рада Парламента. Посланицима је предлог Устава достављен два часа пре гласања о њему“, С. Орловић, *Политичке живот Србије – између партократије и демократије*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 74.

45) У току првог и другог дана до 17 часова на референдум је изашло 26 %, а затим до затварања референдумских места више је него дуплиран број грађана који су изјаснили о новом уставу.

46) Упоредити: М Пајванчић, „Поступак усвајања Устава“, *op. cit.*, стр. 19–23; Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Фонд за хуманитарно право, Комитет правника за људска права, Иницијатива младих за људска права, *Анализа неправилности током референдума о потврђивању Предлога устава Србије*.

47) О томе: Чавошки Коста, „Неуки и неодговорни творци новог устава Србије“, *op. cit.*, стр. 57–61.

општеприхваћена правила међународног буду испод устава (sic!), а изнад закона и подзаконских прописа. Устав не садржи „интегралну (интеграциону) клаузулу“, који омогућава директну примену правних узуса Европске уније..

У области људских права и слободе, Устав изоставља поједина права као што је право на природног судију. Циљ овог права је да гарантује право на правично суђење. Такође нема потпуније листе синдикалних слобода и права. Мањкавостима су незадовољни и представници синдиката, јер социјални дијалог не укључује и представнике државе.

Концепцијски приговор дела стручне јавности је да Устав ревитализује полупредседнички систем власти. Полупредседнички систем је теоријски потенцијално недемократски, а *a posteriori* у нашим условима призива ауторитарне тенденције.⁴⁸⁾ Добра страна овог устава је настојање да отклони одређене недостатке и празнине претходног устава у регулисању услова и поступка избора председника Републике. Међутим, његова слабост је да у томе није био доследан, па се приговори могу упутити чињеници да нису подробније уређени услови и поступак избора председника Републике, већ је то препуштено законским прописима.

Аксиом парламентарне демократије је слободан посланички мандат. Народни посланици су власни да располажу својим мандатом, па не полажу рачун бирачима, нити примају налоге за свој рад нити могу бити опозвани од стране бирача. У науку да спречи трговину посланичких мандатима, уставотворац је прибегао неодговарајућем решењу о бланко оставци народних посланика у Уставу од 2006. године. Слободан посланички мандат трансформисан је у императиван мандат, односно страначки мандат јер народни посланик „може“, што ваља тумачити како збиља показује *мора* „под условима одређеним законом, да неопозиво стави свој мандат на располагање политичкој странци на чији предлог је изабран за народног посланика“ (члан 102. став 2).⁴⁹⁾ Пошто Закон о избору народних посланика још није уредио поступак подношења бланко оставки, инспирисани законодавац је на локалном нивоу, иако нема уставне дикције, предвидео детаљна решења о бланко оставкама одборника.⁵⁰⁾ Дакле, посланик нема слободну вољу да одлучи

48) О овом питању детаљније смо расправљали у нашем чланку о „Институција председника Републике у новом уставу Србије“, *op. cit.*

49) Опширније: Р. Марковић, *Уставно право, Приручник за полагање правосудног испита, op. cit.*, стр. 95.

50) Такође: М. Јовановић, „Консолидација, принципи 'слободних' и 'фер' избора и уставни дизајн“, у: Д. Павловић (прир), *Консолидација демократских установа у Србији – годишну дана после*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 74–75. Видети: М. Радојевић,

да ли ће своју оставку унапред понудити странци, али политичка пракса је показала да и овакво решење није заштићено од злоупотреба. Посебно кад се оставке „затуре”, као што је то био случај с посланицима Српске радикалне странке који су приступили Српској напредној странци 2008. године. Институт бланко оставке деформише уставно начело о суверености, често поменуто је место критике новог устава и аргумент хипотезе о његовом партократском карактеру.

Независност судске власти није била ефикасно гарантована и у претходном уставу. У Уставу од 2006. појављују се иста врста опште критике, али и примедбе на нова решења о судској власти. Формална примедба на одредбе о судској власти је да еснафска удружења носилаца правосудних функција нису могла да утичу на одредбе у Нацрту устава. Суштинска примедба је да уставне одредбе не зајемчују минимум независности.⁵¹⁾ Пре свега, дозвољен је политички утицај на судство, избором судија и утицајем политичких странака на састав Високог савета судства. На ову чињеницу указала је и Венецијанска комисија, јер све изборне чланове Високог савета судства бира непосредно или посредно Народна скупштина. Недоумице је изазвало и тумачења члана 7. Уставног закона за спровођење Устава Републике Србије о реизбору судија. Устав нормира да се лице „изузетно“ први пут бира за судију с мандатом од три године. С друге стране, члан 7. Уставног закона тумачи се тако да ће се извршити општи реизбор судијског кадра. Избор судија на „пробни период“ и „општи реизбор“ судијског кадра нису у нескладу с међународним стандардима и упоредној пракси у транзиционим системима. Међутим, проблематична је његово спровођење како се не би нарушило начело сталности судске функције.⁵²⁾

Сходно уставним и законским одредбама предвиђена је проста већина присутних посланика за избор Заштитника грађана. Међународни стандарди захтевају квалификовану већину (најчешће двотрећинску већину од укупног броја посланика) за избор омбудсмана у парламенту, што је прихваћено у упоредноправној пракси.

„Нови правни оквир локалне самоуправе у Србији“, *Политичка ревија*, бр. 2/2008, Институт за политичке студије, стр. 436–437.

51) О томе: В. Ракић-Водинелић, *Судство и уставни принципи о правосућу – проблем тумачења Уставног закона за спровођење Устава*, http://www.sudije.org.yu/list_blog; Р. Марковић, „Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед“, *op. cit.*, стр. 25–26; Мишљење Венецијанске комисије бр. 405/2006 о новом Уставу РС, http://www.sudije.org.yu/Members/milos/dokumentni/01/mislenje.VK.ustav_RS;

52) Посебан проблем може бити помањкање јасних критеријума за општи реизбор. О томе опширније: М. Радојевић, „Судска власт у новом уставу Србије“, *Политичка ревија*, бр. 1/07, Институт за политичке студије, Београд, стр. 48–49.

IV. ЗАКЉУЧАК

У својој давној студији о Видовданском уставу од 1921. године, бард српске правне мисли Слободан Јовановић закључује да противречна схватања, у зависности од контекста анализе, могу водити неспособности правног резоновања.⁵³⁾ Објективној анализи уставног система опасност прете симплификована и апологетска тумачења утемељена на метаправним конструкцијама или позитивистичким координатама. Уставни поредак је сложен производ политичких, историјских и друштвених процеса. У том погледу, Устав Србије од 2006. године је творевина политичког амбијента и мешавина уставних рецидива и новина. У прологу овог чланка, скицираћемо три важне тезе за разумевање уставног питања у Србији почетком XXI века.

У блиској прошлости, уставно питање саображено са одговором о новом, легитимном, демократском уставу било је полука критике власти, а у њему треба тражити и „корен сукоба опозиције и власти“.⁵⁴⁾ Конституционалне шансе за доношење легитимног устава су пропуштане и због опречних схватања о карактеру кључних уставних институција. Уставно питање, након доношења основног закона 2006, изгубило је значај политичке теме, не представља проблем спорења, није узрок и последица политичких сукоба. То не значи да не би било поново актуелизовано након значајније промене конфигурације на политичкој сцени Србије.

Устав од 2006. године није испунио захтеве да пледира као грађански (друштвени) уговор модерне Србије. Подсетимо се да је један од захтева конституционалне демократије „оперативно учешће... чланова политичке заједнице у доношењу законских прописа“,⁵⁵⁾ а тиме и устава. Устав од 2006. године је споразум странака, а не и цивилног друштва. У стварању Устава, странке су искључиле јавно мњење, а манипулисале референдумском подршком. Партократски карактер је оваплоћен као начин израде и усвајање Устава и у карактеру појединих уставних одредби (одредбе о суверености, статусу Косова и Метохије, „бланко оставци“ народних посланика).⁵⁶⁾

53) С. Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1995, стр. 41.

54) В. Гоати, „Демократска транзиција у Србији“, *Гледишта*, бр. 1–6/1994, Београд, стр. 8.

55) К. Фридрих, *Конституционална демократија*, Цид, Подгорица, 2005, стр. 492.

56) Сликовито речено, „Устав Србије је, у ствари, политичка слагалица по којој је свака странка добила ауторска права над одређеним делом Устава...“ В. Тодорић, „Политичка

С друге стране, оправдано је питање да ли нови устав доприноси стабилизацији политичких прилика. Душан Павловић и Слободан Антонић, у својој студији о политичком систему у Србији након 2000. године, поричу новом уставу значај чиниоца који утиче на консолидацију демократије, објашњавајући да се на основу анализе политичких догађаја види „како Устав из 2006. године није ништа променио у природи расцепа и структури страначког система, који је остао исто онако поларизован као и пре доношења Устава“.⁵⁷⁾ Било да се минимизује значај уставног консензуса и уставних аранжмана, било да се преувеличава његов домашај, сваки устав је „реалан фактички однос сила који постоји у једном друштву“ (Ф. Ласал) и у сваком политичком систему постоји несклад између норме и актуелног понашања. У том погледу, Устав од 2006. је „жив устав“, за разлику до свог претходника, који припада „фасадним уставима“, јер се мимо њега обнашала власт и градио правни поредак након 2000. С друге стране, Устав од 2006. не ствара услове за обликовање политичке заједнице сходно начелима конституционалне демократије. Недоумице вредносног потенцијала и политичких домашаја Устава резултат су, како смо приметили, различитих критичких позиција.

ЛИТЕРАТУРА

- Влатковић Милан, Уставно уређење, приручник за полагање државног стручног испита, књига 4, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008.
- Гоати Владимир, „Демократска транзиција у Србији“, *Гледишта*, бр. 1–6/1994.
- Димитријевић Ненад, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, Фабрика књига, Београд, 2007.
- Јовановић Милан, „Нови устав Србије – манипулативни или неутрални уставни дизајн“, *Политичка ревија*, 4/2006, Институт за политичке студије, Београд, стр. 663–680.
- Јовановић Милан, „Консолидација, принципи 'слободних' и 'фер' избора и уставни дизајн“, у: Д. Павловић (прир), *Консолидација демократских установа у Србији – годину дана после*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008, стр. 55–76.
- Јовановић Слободан, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Новинско-издавачка установа Службени лист СРЈ, Београд, 1995.
- Коштуница Војислав, „Да ли је Србији потребан нови устав“, *Призма*, јануар 2003, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2003, стр. 3–6.
- Лутовац Зоран (прир.), *Предлози за нови устав Србије*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004.

слагалица“, *Европски форум бр. 10*, 10. октобар 2006, Време, Београд, стр. 6.

57) Видети у: Д. Павловић, С. Антонић, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2007, стр. 216.

- Лутовац Зоран (прир.), *Предлози за нови устав Србије II*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2005.
- Марковић Ратко, „Устав Републике Србије из 2006 – критички поглед“, *Анали Правног факултета у Београду*, Правни факултет Универзитета у Београду, број 2/2006, стр. 5–46.
- Марковић Ратко, *Уставно право и политичке институције, дванаесто осавремене издање*, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008.
- Марковић Ратко, *Уставно право*, Приручник за полагање правосудног испита, књига 1, Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник РС“, Београд, 2009.
- Михаиловић Срећко (ур.), *Око избора 14*, Цесид, Београд, 2007.
- Милосављевић Богољуб, Поповић Драгољуб, *Уставно право*, друго измењено и допуњено издање, Правни факултет Универзитета Унион, ЈП „Службени гласник РС“, Београд, 2008.
- Орловић Славиша, *Политички живот Србије – између партиократије и демократије*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008.
- Павловић Душан, Антониј Слободан, *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2007.
- Павловић Душан (прир.), *Консолидација демократских установа у Србији – годину дана после*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2008.
- Пајванчић Маријана, *Србија између устава и уставности*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2005.
- М Пајванчић, „Поступак усвајања Устава“, *Српска правна ревија*, 5/2006, Правни форум, Београд, стр. 16–23.
- Радојевић Миодраг, „Уставне апорије Србије“, *Анализе*, број 1/05, Нова српска политичка мисао, Београд.
- Радојевић Миодраг, „Судска власт у новом уставу Србије“, *Политичка ревија*, број 1/2007, Институт за политичке студије, Београд, стр. 39–54.
- Радојевић Миодраг, „Институција председника Републике у новом уставу Србије“, *Политичка ревија*, број 2–4/07, Институт за политичке студије, Београд.
- Радојевић Миодраг, „Нови правни оквир локалне самоуправе у Србији“, *Политичка ревија*, бр. 2/08, Институт за политичке студије, Београд, стр. 427–447.
- Ракић-Водинелић Весна, *Судство и уставни принципи о правосудју – проблем тумачења Уставног закона за спровођење Устава*, http://www.sudije.org.yu/list_blog;
- Stojanović Dragan, „Basic Characteristics and Contents of the 2006 Serbian Constitution“, *Law and Politics*, Vol. 2, № 1, 2004, str. 67–85.
- Стојиљковић Зоран, „Како смо најзад дошли до Устава“, у: С. Михаиловић (ур.), *Око избора, 14*, Цесид, Београд, 2007, стр. 9–20.
- Тодорић Владимир, „Политичка слагалица“, *Европски форум бр. 10*, 10. октобар 2006, Време, Београд, стр. 6–7.
- Томић Зоран, „Стожерна питања уставне реформе у Србији“ у: О. Вучић, К. Чавошки (прир.), *Уставне промене*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2003, стр. 47–61.
- Фридрих Карл, *Конституционална демократија*, Цид, Подгорица, 2005.

Чавошки Коста, *Згажени устав*, ИКП „Никола Пашић“, Београд, 2003.

Чавошки Коста, „Неуки и недоговорни творци новог устава Србије“, у: Р. Марковић, Д. Брчин (ур.), *Устав Србије – критичка анализа*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, стр. 57–69.

Извори:

Закон о начину и поступку промене устава Републике Србије, „Службени гласник РС“, број 39/03.

Одлука о избору чланова Уставне комисије, „Службени гласник РС“, број 44/03.

Одлука о приступању доношења новог устава Републике Србије, „Службени гласник РС“, број 35/04.

Одлука Уставног суда Републике Србије, IY број 168/2003, „Службени гласник РС“, број 34/04.

Одлука о обавезама државних органа Републике Србије у остваривању надлежности Републике Србије као следбеника државне заједнице Србија и Црна Гора, „Службени гласник РС“, број 18/06.

Уставни закон за спровођење Устава Републике Србије, „Службени гласник РС“, број 98 од 10. новембра 2008. године.

Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, број 1/90.

Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, број 98/08.

Уставна повеља државне заједнице Србија и Црна Гора, „Службени лист Србије и Црне Горе“, број 1/03.

Miodrag Radojević

A CONTRIBUTION FOR A DEBATE ON CONSTITUTIONAL QUESTION IN SERBIA

Summary

In this text author analyzed a procedure of making legitimation basis and making basic institutional solutions in the Constitution of the Republic of Serbia (2006). The Constitution has been adopted owing it to a conjunction of political circumstances, caused by an agreement of political parties, thus influencing the way of its making as well as the quality of its constitutional solutions. Through comparison of this Constitution with its predecessor-Constitution of 1990, the author came to conclusion that it is not a new basic legal constitution, but it is a more modified and re-designed old Constitution. As such, it does not create possibility for building of a political community with fundamental democratic principles and values.

Key Words: Constitution, constitutionality, constitutional change, constitutional solutions, political consensus, human rights and freedoms,

independent regulatory bodies, organization of power, National assembly, Government, president of the Republic, referendum, constitutional question, government, opposition, legitimation basis

УДК: 338+327(81)''20''
Примљено: 11. марта 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 255-264.

Сања Стошић

Академија за дипломатију и безбедност, Београд

БРАЗИЛ КАО НОВИ РЕГИОНАЛНИ ЛИДЕР

Резиме

У светлу новонастале светске ситуације изазване неминовним слабљењем економске, политичке и војне хегемоније *Сједињених Америчких Држава*, немогуће је не приметити све већи значај геополитичког издвајања Бразила и његов успон у односу на остале државе региона.

Иако државници ове земље негирају било какав облик свесног вођења политике Бразила као регионалног лидера који се такмичи са САД, сам осврт на његову спољну политику и економски бум којим се Бразил од некадашњег дужника претворио у финансијера не само земаља у региону, већ и самог Међународног монетарног фонда, говори више од било каквих речи.

Чињеница је да најновија светска дешавања имају за последицу не само транзицију америчког унилатерализма и новонастали савезнички однос између Бразила и бивше супер силе, већ и развој различитих перспектива у процесу латиноамеричких интеграција.

Сажетим прегледом аналитичке мисли водећих политиколога и дипломата региона, у овом раду је учињен покушај да се у ширем контексту сагледа нова улога Бразила, али и све присутније јачање левичарских социјалних покрета.

Кључне речи: регионални лидер, латиноамеричка интеграција, нестанак глобалне америчке хегемоније, геополитичка транзиција, демократизација, социјална реформа.

BRASIL, NUEVO LÍDER REGIONAL

El famoso eslogan según el que «Brasil es el país del futuro... y siempre lo será», en cierto sentido, data del 1941, cuando el famoso escritor austriaco Stefan Zweig profetizó en un libro suyo que Brasil definitivamente sería el país del futuro.

En una reciente entrevista publicada en el diario madrileño “El País”¹⁾, el ministro de Asuntos Estratégicos del presidente brasileño Luiz Inácio Lula da Silva y ex profesor del actual presidente de Estados Unidos, Barack Husssein Obama, Roberto Mangabeira Unger recalcó la similitud entre EEUU y Brasil. Según Mangabeira, los Estados Unidos de América y la República Federativa de Brasil, que hasta algunos años se denominaba Estados Unidos de Brasil, son dos países con muchas semejanzas. Entre muchas otras cosas, Mangabeira destacó su tamaño casi idéntico y la misma base multiétnica hecha de población europea y esclavitud africana.

Mangabeira Unger, que se considera de izquierda, es un intelectual de 62 años y un ministro atípico. Ha escrito varios libros sobre política y construcción social y fue un crítico muy duro del presidente Luiz Inácio Lula da Silva, quien, sin embargo, lo convocó en octubre de 2007 para ofrecerle que formara parte de su gabinete como ministro de Asuntos Estratégicos.

Analizando la crisis que atraviesa la sociedad capitalista contemporánea a escala mundial, así como el futuro de Brasil, su libro “*¿Qué debería proponer la izquierda?*” gira en torno a la definición de las iniciativas concretas en políticas públicas sectoriales, educación, trabajo, política industrial que puedan anticipar ese cambio y tener un efecto inmediato en el cambio del rumbo del país. Al indagar en lo que la llamada izquierda ofrece a sus pueblos, Mangabeira hace una distinción de tres izquierdas en el mundo. Una primera, denominada como izquierda vendida, que en realidad acepta la globalización y el mercado en su estado actual y cuyos programas son iguales a los de sus adversarios; la otra que, nada más en defensa de su base histórica tradicional, intenta suavizar los efectos de la globalización y, la tercera, por la que él mismo aboga y que, a modo de Rousseau, quiere reconstruir el mercado democratizando su economía y reorientando la globalización con el fin de que se eleve la vida cotidiana de las personas comunes al plano más alto y pase de humanizar la sociedad a divinizar la humanidad.

Al tiempo que cree en la posibilidad y necesidad de democratizar el mercado, Mangabeira destaca la necesidad de reorganizar la relación entre el sistema financiero y la producción, ya que el sistema existente de las economías de mercado sólo teóricamente sirve para financiar la producción, pero en realidad este sistema es indiferente a la producción y como tal representa una amenaza destructiva en una crisis como ésta. Hablando de los avances estadounidenses en la “construcción de un mercado de consumo en masa”, Mangabeira recalca

1) “Brasil es el país más parecido del mundo a EE UU”, en *El País*, edición de Internet, 09 de febrero de 2009, <http://www.elpais.com/articulo/internacional/Brasil/>

que la ausencia de redistribución de la renta y de la riqueza y una falsa democratización del crédito fueron las causas principales que llevaron a la destrucción de este mercado. Aunque no tiene muchas expectativas en la integración suramericana, porque como dice, al proyecto de la Unión de Naciones Suramericanas (UNASUR) le falta tanto el corazón como el cerebro, cree que la afirmación de un nuevo modelo basado en la democratización de la economía del mercado nacional y democracia política, podría crear espacio para un modelo de organización social y económica diferente del modelo de Estados Unidos. En este sentido, Mangabeira sostiene que Brasil, como el país más predominante de América de Sur y con una nueva clase media emergente de abajo y de millones de trabajadores, morenos y mestizos que luchan para progresar, podría dar ese corazón o el cerebro necesarios al proyecto de unión sudamericana a condición de que fuera aliado por la imaginación institucional y recursos del Estado. Según su opinión, la gran tarea nacional radica precisamente en saber cómo instrumentalizar esa energía.

Comparando una vez más EEUU con Brasil, subraya la desigualdad como una característica propia de cada país. Mientras que EEUU destaca como el más desigual de los países ricos, Brasil se caracteriza como el más desigual de los grandes países en desarrollo. Mientras que EEUU están buscando un momento de inflexión histórica, es decir, una sustitución al proyecto de Roosevelt, Brasil, por su parte, está en búsqueda paralela de un nuevo modelo de desarrollo social. Al hablar de 10 millones de voluntarios que trabajaron gratuitamente en la campaña de Obama, reconoce el mismo idealismo que necesita de imaginación y estrá determinado por el ambiente estatal. En fin, al igual que en EEUU Mangabeira reconoce en Brasil un movimiento crítico y espera que éste pueda ayudar a cada uno de los países a liberarse de sus pecados, concretamente, a los Estados Unidos de su idolatría institucional y a Brasil de su rendición institucional.

En su análisis recién hecho sobre el ascenso de Brasil como líder regional, Andres Oppenheimer²⁾ destaca que Brasil estaba predestinado a convertirse en el interlocutor más importante entre Estados Unidos y Latinoamérica.

Aunque los funcionarios brasileños niegan rotundamente la intención de su país de convertirse en el líder regional latinoamericano, un rápido vistazo a la diplomacia brasileña de los últimos años confirma las ambiciones de liderazgo regional del país más grande de Sudamérica. Para ilustrarlo, en su artículo Oppenheimer hace un breve resumen de los hechos ocurridos durante la pasada década que ponen en eviden-

2) Andres Oppenheimer, "El ascenso de Brasil como líder regional", *El Nuevo Herald*, Miami, 13 de marzo de 2009.

cia que Brasil ha sido la fuerza impulsora de varios grupos diplomáticos sudamericanos que han dejado a México mirando desde afuera. En este sentido, Oppenheimer recuerda que en diciembre del 2004, Brasil fue el fundador de las Cumbres de Sudamérica, que se iniciaron en Cuzco, Perú, cuando doce presidentes sudamericanos firmaron una declaración en la que se comprometían a crear una Comunidad Sudamericana. Aunque México y Panamá fueron invitados, su rol fue limitado al de los observadores. Al firmarse el acta constitutiva de la Unión de Naciones de América del Sur (UNASUR) que debía construir un bloque sudamericano parecido a la Unión Europea, en mayo del 2008, Brasil llevó estas cumbres a un estrato superior.

Finalmente, a finales del año pasado, Brasil fue anfitrión de la primera Cumbre de Latinoamérica y el Caribe, que fue la primera cumbre hemisférica que no contó con la presencia de Estados Unidos ni de Canadá. Además, el 10 de marzo de 2009, se inauguró oficialmente el Consejo de Defensa Sudamericano, como un nuevo grupo propuesto por Lula, destinado a cooperar en asuntos militares y a impedir potenciales conflictos, y es probable que, en la próxima Cumbre de las Américas que se celebrará el 17 de abril en Trinidad y Tobago, presidentes Obama y Lula traten temas como la producción de fuentes alternativas de energía, planes de reforma del Consejo de Seguridad de la ONU y modos de incrementar el comercio y las inversiones entre ambos países que están creciendo rápidamente. A todo ello, Oppenheimer añade que el surgimiento de Brasil, como el principal interlocutor regional con Estados Unidos, también se debe a que México esté concentrado en sus problemas internos de violencia del narcotráfico, y de que el presidente Felipe Calderón tenga una política exterior bastante gastada.

Intentando de apaciguar a los líderes de oposición en el Congreso mexicano, Calderón estaba coqueteando con Cuba y Venezuela, lo cual, según Oppenheimer, conllevó que México perdiera gran parte de su presencia diplomática internacional, desapareciendo no sólo como el líder regional izquierdista-nacionalista que fue en la década de 1970, sino también y como el aliado de Estados Unidos. No obstante, Oppenheimer destaca que, aunque *México seguirá siendo una prioridad para Washington en temas de política doméstica como la inmigración, las drogas, el comercio y el petróleo, Brasil definitivamente será el puente principal entre Washington y la mayoría de los países latinoamericanos.*

Al analizar el “crack” internacional de los mercados bursátiles a partir del pasado “Septiembre Negro” (2008) y la crisis hegemónica de Estados Unidos como potencia regional desde principios del siglo XX, hay que tener en cuenta que su erosión ha evolucionado rápidamente en

los años 90, cuando la Unión Europea se convirtió en el principal inversionista en la región. Sin embargo, fue bajo la administración de George W. Bush cuando la crisis de la hegemonía estadounidense se intensificó. A pesar de que Washington en 1994, en la Cumbre de las Américas, logró que los 34 países de la región firmaran su adhesión al proyecto del ALCA (Área de Libre Comercio de las Américas), una década después, en la Cumbre de Mar del Plata de 2005, los países del MERCOSUR y Venezuela acabaron con la pretensión de Bush de crear un área de libre comercio desde Alaska hasta la Patagonia. Esa década fue decisiva en la erosión del poder estadounidense en Sudamérica. La competencia entre los países que fueron virando hacia la izquierda (ocho de los diez países sudamericanos están gobernados por presidentes que se proclaman de izquierda o progresistas) fue en gran medida consecuencia de un potente ascenso del reclutamiento social. Como consecuencia, las grandes empresas de la región, las llamadas “multilatinas” como Petrobrás, Embrear y otras, empezaron a competir con éxito con las multinacionales europeas y estadounidenses y por primera vez en la historia, consiguieron desplazarse a los estados y empresas de otros continentes.

En fin, en el terreno de la integración, la construcción de la UNASUR (Unión de Naciones Suramericanas), de la IIRSA (Integración de la Infraestructura de la Región Sudamericana) y, finalmente, el CDS (Consejo de Defensa Sudamericano) han significado un desafío tremendo a la hegemonía de potencias extra-regionales. La Integración de la Infraestructura de la Región Sudamericana ha colocado a las fuerzas dominantes de la región, muy en particular a la burguesía de Sao Paulo, en buenas condiciones para distribuir sus productos a los mercados asiáticos, los más dinámicos desde la década de 1990. Con todo ello, en el terreno económico se produjo también un declive impresionante, lo cual demuestra el hecho de que en el periodo entre 2000 y 2007 el comercio entre América Latina y China se incrementó diez veces. Asimismo, un dato muy elocuente, es que en 2006 Venezuela ha gastado cinco veces más en ayuda a los países latinoamericanos que Estados Unidos. Todos estos datos revelan claramente la magnitud del declive de la ex super -potencia.³⁾

Respecto a este nuevo escenario interenacional, varios artículos de la revista “América Latina en movimiento”⁴⁾ y los análisis hechos sobre la crisis global, aunque no necesariamente coincidan en su caracterización, llagan a consenso en que la construcción de las alternativas pasa por la consolidación de los procesos de integración. Diver-

3) Cynthia McClintock, “Políticas de los estados Unidos para América Latina en 2009 y a futuro”, en *Programa de las Américas*, 3 de marzo de 2009.

4) “El horizonte integracionista”, *América Latina en Movimiento*, N° 422, 26 de marzo de 2009.

sos analíticos estiman que en este proceso de construcción de la Patria Grande Brasil definitivamente está jugando un papel decisivo. Según su opinión, lo que mueve a ese país es su vieja aspiración de ocupar una silla en el Consejo de Seguridad de Naciones Unidas, lo que automáticamente convertiría a toda América Latina en una voz participante del Consejo de Seguridad. Además, la erosión de una potencia hegemónica inevitablemente provoca que emerja una nueva potencia que ocupe su lugar y, en este sentido, varios analíticos coinciden en que hay muchas razones que condicionan que en toda Sudamérica el único candidato posible sea Brasil.

En este sentido, se destaca que Brasil es el único país que tiene una burguesía propia y diferente a las de los países centrales y que cuenta con un poderoso Estado y con una banca estatal (BNDES-Banco Nacional de Desarrollo Económico Y Social) que tiene abundantes recursos para invertir en la región, lo cual demuestra el anuncio del BNDES que abrirá una línea para financiamiento de proyectos de desarrollo de los países de la región. Además, a diferencia del resto de los países de la región, únicamente Brasil cuenta con un proyecto de país líder de la región.

En vista de las actuales circunstancias, el politólogo nicaragüense Gustavo-Adolfo Vargas⁵⁾ deduce con toda certeza que Brasil se convertirá en el interlocutor más importante entre el nuevo Gobierno de los Estados Unidos y los países Latinoamericanos. Al exponer su opinión, Vargas toma en cuenta que Brasil, luego de China Continental que tiene 16 y de Rusia, que posee 14, es el país que puede considerarse como pivote geopolítico del Continente americano, ya que tiene fronteras con todos los países de América del Sur, con excepción de Chile y Ecuador. Además, recalca que Brasil es el quinto país del mundo en extensión territorial que, a la vez, cuenta con la región amazónica y el mayor sistema hidrográfico. Su biodiversidad es tan rica y heterogénea que en una milla cuadrada de selva hay más especies animales y vegetales que en todo el territorio de los EU. Por todas esas razones, este diplomático cree que el papel de Brasil es de suma importancia para la estrategia estadounidense, ya que la geografía política sigue siendo un aspecto muy importante en los asuntos internacionales.

En fin, en 2005, el total de la inversión directa brasileña en el exterior llegó a 71 mil millones de dólares, frente a sólo 28 mil millones de México que es el segundo país inversor de la región.⁶⁾ El PBI

5) Gustavo-Adolfo Vargas, "Líder regional latinoamericano: Brasil" en *El nuevo diario*, Managua, Nicaragua - Jueves 02 de Abn de 2009 - Edición 10287

6) Silvio Caccia Bava, "Gigante por naturaleza" en *Le Monde Diplomatique* edición Bolivia, marzo de 2009

de Brasil es el 55% del PBI de América del Sur. La desigualdad con sus vecinos es enorme. Así, por ejemplo, en Argentina, segunda potencia económica regional, en periodo entre 2003-2007 los empresarios brasileños invirtieron 8.400 millones de dólares representando una cuarta parte de todas las compras de extranjeros en este país.

No obstante, uno de los posibles problemas para el proceso de integración regional puede ser que la “hegemonía brasileña” resulte idéntica a las anteriores. Como evidencia de ello se puede citar el hecho de que las ofertas de financiamiento del BNDES a países vecinos para obras públicas van acompañadas de la condición de que las empresas brasileñas sean a la vez ejecutoras de los proyectos y que el material empleado en las obras provenga exclusivamente de Brasil. Igualmente, hay que tener en cuenta los ejercicios militares desarrollados por Brasil en la frontera con Paraguay, así como la intervención militar en Haití o varios conflictos que enfrentan empresas brasileñas, como, por ejemplo Petrobrás en Bolivia, siempre defendidos por el gobierno brasileño.

Por otro lado, está claro que más que en ninguna parte del mundo como en América Latina, los movimientos pueden tener un rol decisivo cuando se produzca el colapso de la dominación capitalista. Su solidaridad podría ser el punto de inflexión decisivo en la actual transición, dando cabida a una experiencia política acumulada para proponerse proyectos antineoliberales y anticapitalistas a escala local, nacional e internacional. Además de un conjunto específico de gobiernos populares y progresistas, existen fuerzas fogueadas ya en la lucha de trabajadores, indígenas, campesinos, estudiantes, mujeres y desempleados que podrían originar el despliegue de regionales fuerzas productivas con relativa autonomía frente a la hegemonía del Norte, estableciendo así un nuevo tipo de relación Norte-Sur en un marco basado en los pilares de dialogo político, de cooperación y de un comercio libre. Finalmente, los tres principales actores de la “América Latina de abajo”, o sea, los pueblos indígenas, los sin tierra y los sectores populares urbanos con su potente protagonismo en los movimientos sociales quizá tengan la fuerza y la claridad suficientes para impedir que una nueva potencia hegemónica vuelva a frustrar las expectativas de una definitiva liberación. Este momento de colapso de la hegemonía estadounidense puede ser la hora de que los movimientos populares se fortalezcan, adopten estrategias novedosas y alianzas flexibles.

Analizando el proceso de transición hegemónica y su impacto en Sudamérica, uno de los analíticos uruguayos destaca que, a diferencia de las transiciones hegemónicas anteriores, el rasgo distintivo de la actual puede ser que, por primera vez, ninguna potencia extracontinental ocupe un lugar dominante, lo cual abre un abanico de posibilidades

que van desde una balcanización con países y regiones dependientes de Washington, acaso en zonas andinas y una eventual alianza con China, hasta una integración regional en base al libre comercio liderada por la burguesía brasileña, que hasta ahora es el proyecto mas avanzado o incluso una integración regional en la que los pueblos tengan un papel protagónico.⁷⁾

En su informe sobre la alianza de Lula con Estados Unidos, Rogelio Núñez destaca que, desde su llegada al poder en 2003, el presidente brasileño ha sido el mejor aliado de Estados Unidos en la región. Núñez señala que desde que Lula y Bush se vieron por primera vez, a finales de 2002, se estableció entre ellos una buena relación basada en el hecho de que Bush vio en Lula un fuerte aliado estratégico y al antídoto frente al avance de la izquierda radical encabezada por Hugo Chávez. En su análisis sobre la actual alianza entre EEUU y Brasil, este autor expresa la creencia en que como en otras ocasiones ante Bush, ahora frente a Obama, Lula será de nuevo un mediador entre el presidente estadounidense y Hugo Chávez.

Además, Núñez cree que, igual que otras veces, Brasil será el que abogará por el fin del embargo a Cuba al régimen de Fidel y Raúl Castro. Asimismo, este analítico ve a Lula como un verdadero heredero de sus antecesores, ya que en su gobernación optó por no romper con lo que ha sido una tradición de la política brasileña desde los tiempos del Barón de Río Branco (1902-1912), el padre de Itamaraty y la política exterior brasileña, que luego continuó Getulio Vargas (1930-45) cuando participó al lado de EE.UU. en la II Guerra Mundial.

En suma, interpretando la política de cercanía que mantiene Brasil con Estados Unidos, Núñez la considera como otro de los aciertos en materia de gobierno de Lula, ya que su objetivo es mantener la alianza con los Estados Unidos sin que por ello Brasil pierda su autonomía y su capacidad crítica con respecto a la gran potencia. Por otro lado, Núñez destaca que Estados Unidos es consciente de la importancia que tiene el papel de Brasil en la región, así como del hecho de que lo que allí ocurra repercutirá, de una manera u otra, en el resto de países, por lo que sólo un Brasil fuerte y moderado puede detener al auge de los populismos.

BIBLIOGRAFÍA

El horizonte integracionista. (2009, marzo). *América Latina en Movimiento*, N° 442, ALAI, Ecuador

7) Raúl Ziberchi, "La transición hegemónica en Sudamérica", en *América Latina en Movimiento*, N° 422, marzo de 2009.

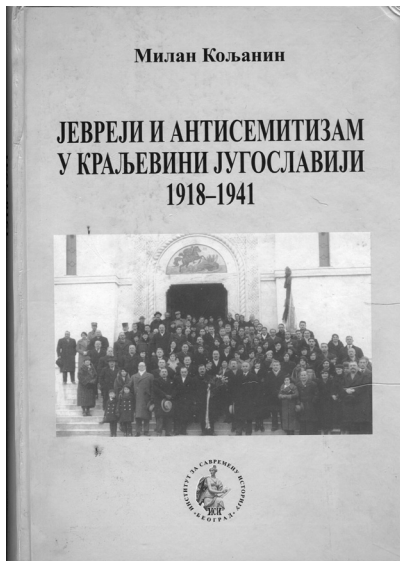
- Arias, J. y Gallego Díaz, S. (2009, 09 de febrero). “Brasil es el país más parecido del mundo a EE UU”, en *El País*, edición de Internet <http://www.elpais.com>
- CEERI, *Informe semanal sobre la realidad de América Latina*, edición de Internet, sección Brasil, http://www.ceeri.org.ar/asuntos_latinoamericanos
- Chislett, William. (2003). *Spanish Direct Investment in Latin America: Challenges and Opportunities*, Real Instituto Eclano, Madrid, edición de Internet <http://www.realinstitutoelcano.org/publicaciones/libros/SpanishDirect.pdf>
- Núñez, A. (2009, 13 de marzo). “Lula, el aliado estratégico de EE.UU”, en *Infolatam*, Brasilia
- Oppenheimer, Andres (2009, 13 de marzo). “El ascenso de Brasil como líder regional”, en *El Nuevo Herald*, Miami
- Vargas, G.-A. (2009, 02 de abril). “Líder regional latinoamericano: Brasil”, en *El nuevo diario*, Managua, Nicaragua

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Др Дубравка Стајић

Др Милан Кољанин:

ЈЕВРЕЈИ И АНТИСЕМИТИЗАМ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 1918-1941,
Београд, Институт за савремену историју, 2008, 549 стр.

Недавно је Институт за савремену историју из Београда објавио обимну студију свог сарадника Милана Кољанина “Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941”. Ова студија је проширена верзија докторске дисертације, одбрањене на Фи-

лозофском факултету Универзитета у Београду. Значај ове књиге знатно премаша циљеве и методе докторске дисертације, будући да се аутор на компетант и студиозан начин бави проблемима Јевреја у Србији и Југославији дуже од двадесет година. Као млад сарадник Института, учествовао је у реализацији пројекта “Југословени у концентрационим логорима у Другом светском рату” из кога је настала и његова студија о Логору на сајмишту који је у првој фази постојања био сабирни логор за Јевреје из Београда. Појединачни радови низа аутора, настали после 1945. године, обухватили су како страдања Јевреја у току Другог светског рада, тако и историјске и етничке аспекте њиховог живота на Балкану од доласка до 20. века. Ова студија је синтетичко историографско дело, које је засновано на архивској грађи и секундарној литератури, а обухвата двадесет три године политичке и социјалне историје Краљевине Југославије, на чијој територији је живело око 80.000 лица која су се изјашњавала као Јевреји. Студија је подељена на четири дела: “Југословенски Јевреји и друштвено

окурење” (стр. 43-112), “Анти семитизам” (стр. 113-356), “У сенци наступајуће катастрофе” (стр. 357-462), “Југословенски Јевреји и почетак ‘коначног решења’” (стр. 463-516). На крају студије су регистар имена и веома обимна библиографија коришћене грађе и литературе, на готово 20 штампаних страна (архивски фондови у Архиву Србије и Црне Горе, министарства унутрашњих и спољних послова, Министарства правде – поверљива архива, Збирка Милана Стојадиновића, фонд Централног пресбирора, делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, Двор Краљевине Југославије, Масонске ложе у Југославији). У теоријским радовима, посебно енциклопедијама, антисемитизам се дефинише као “доследно непријатељство према Јеврејима на верској или расној основи и као идеологија по којој су Јевреји опасни за друге народе и културе” (стр. 19). Предмодерни облици испољавања непријатељства према Јеврејима означавају се као религијски антијудаизам, односно верско, теолошко оспоравање јеврејске религије од стране хришћана. На том оспоравању се заснивају неки облици дискриминације и прогона Јевреја у хришћанским друштвима. Немачки историчар Детлеф Клаусен сматра да постоји предмодерни (преткапиталистички) антисемитизам и модерни – политички. Мо-

дерни историчари заступају диференциран приступ овом феномену, наглашавајући да то није “природан метаисторијски и метафизички непроменљив феномен” (стр. 21). У пракси, антисемитизам има конкретне историјске узроке: у муслиманским земљама ојачао је после стварања јеврејске државе и стављен у функцију израелско-арапског сукоба. После слома социјализма у Европи, процес демократизације довео је и до ретроградних процеса, међу којима запажено место имају ревизија историје и антисемитизам. Аутор Милан Кољанин оправдано закључује: “Генерално, модерни антисемитизам се јаче испољавао у време великих друштвених криза, које су погодиле пројекцији проблема на традиционалног и модерног “жртвеног јарца”, Јеврејина”. (стр. 30). Конкретни немачки антисемитизам, који је идеолошка претпоставка и оквир у коме ће бити дефинисана идеја “коначног решења јеврејског питања”, аутор дефинише на следећи начин: “антисемитизам је потенциран и радикализован секуларном религијом нације у којој је доминирао расистички принцип” (стр. 31). Операционализација идеје о ослобођењу света од владавине Јевреја остварена је кроз програм уништења Јевреја у систему логора за уништење. У студији се истиче: “Почетак Другог светског рата, немачко освајање Пољске

и, изнад свега, почетак ‘крсташког рата’ против Совјетског Савеза – комунистичке еманације ‘Светског Јеврејина’ 22. јуна 1941. означили су почетак одлучујуће фазе у остварењу Хитлеровог пророчанства да ће избијање рата имати за резултат ‘уништење јеврејске расе у Европи’. Уништење је почело упоредо са војним операцијама на Истоку, пре свега деловањем посебних оперативних група полиције и полицијских батаљона у позадини фронта. (...) Једини задатак ових ‘логора уништења’ (Vernichtungslager) био је масовно уништавање Јевреја у гасним коморама и у крематоријумима. У њима је изгубило живот више од три и по милиона Јевреја из разних европских земаља. Ови логори су били оличење идеологизованог нацистичког универзума и остварена пројекција идеалног света очишћеног (уз што мање трошкове) од расно и политички штетних и неподобних” (стр. 37).

Досељавање Јевреја на Балкан је уследило после њиховог протеривања из Шпаније крајем 15. века. Њихово укључивање у живот и привреду балканских друштава догађало се у периоду када је цео тај простор био под турском влашћу. Јевреји су се брзо асимиловали, а са Србима су традиционално били у добрим односима. Историјски изузетци су били ослобођење Београда од стране устаника 1806.

године, када је неколицина Јевреја убијена, а неки су насилно преведени у православље. Такође је изузетак и доношење и примена антијеврејских закона од 1861. године, на почетку владе кнеза Михаила Обреновића. Током целог 19. века Јевреји су живели у својим општинама, плаћали су порез српској држави. Штавише, кнез Милош Обреновић је имао неколико пријатеља међу најбогатијим јеврејским трговцима у Београду. Сразмерно учешћу у целокупном становништву Србије, Јевреји су у знатном броју учествовали у Балканским ратовима 1912-1913. године и у Првом светском рату. После оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Јевреји су имали истакнуту улогу у јачању трговачког, финансијског и индустријског капитала, а општем побољшању здравља становништва допринели су и бројни јеврејски лекари који су радили широм тадашње Југославије.

Аутор је истражио бројне архивске фондове, а најзначајније податке приказао је у табелама, што се посебно односи на спорне податке о тачном броју Јевреја у Југославији уочи почетка рата 1941. године. Аутор је низом аргумената из привредног, културног живота, области образовања и уметности доказао општу прихваћеност и позитивну асимилацију Јевреја који су прихватили српски језик као “државни језик”. Истовремено, стварање модер-

не тржишне капиталистичке привреде са конкурентским односима који су заострили сукобе малог капитала са великим финансијским и индустријским капиталом, довело је до отвореног сукоба интереса, исказаних у тадашњој штампи и јавном мњењу. Аутор наглашава да у међуратном периоду “Њихова привредна моћ била је више-струко већа од учешћа у броју становника. Објашњење за то тражено је у историјским околностима развоја и специфичностима самих јеврејских заједница, које су биле принуђене да се прилагођавају неповољним и често непријатељским условима живота и пословања (...). Несумњиво је била велика улога јеврејских заједница у модернизацији, односно европеизацији балканских друштава” (стр. 65). Традиционално бављење посредничким пословима довело је и до умешаности неких Јевреја, пословних људи, у неколико финансијских афера у Краљевини Југославији. Милан Кољанин истиче да је “Опште место антисемитске пропаганде и у Југославији било да Јевреји стоје иза готово свих великих афера, што је био битан део стереотипа о Јеврејима као паразитима и варалицама који на непоштен начин стичу богатства и живе на рачун народа – домаћина” (исто, стр. 67). Учешће јеврејских интелектуалаца и верских старешина у јавном животу, посебно приликом државних празника, било је

равноправно са припадницима осталих конфесија.

Већ у другој половини, 19. века, као утицај антисемитизма у Европи, неколико домаћих аутора преузело је ове ставове. Међутим, као отворена *расистичка програмска* политика, у смислу коначног решења јеврејског питања, антисемитизам је јавно био декларисан тек тридесетих година 20. века у раду покрета “Збор” Д. Љотића. Државна политика, заснована на националном програму стварања Југославије, а не на принципу легалитета, омогућила је високу асимилацију Јевреја и њихову лојалност Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Штавише, тадашња српска политичка елита прихватила је идеју ционизма, а јеврејске општине, гласила и културне организације несметано су деловале у целом међуратном периоду.

Антисемитизам у изворном облику није настао у Југославији, па ни у Србији, већ је био преузета идеологија, у склопу ширења нацистичке идеологије у Европи и свету. Краљевина Југославија је била заједница хетерогених националних и верских ентитета, са израженим економско-регионалним разликама које су биле основни и прави узрок политичких сукоба и немогућности да либерални парламентаризам оствари степен развоја и политичке културе по узору на стабилне демократије, пре свега на фран-

пуску демократију, која је политички, културно и идеолошки била узор и инспирација демократским грађанским партијама. У тако хетерогеној заједници, Јевреји су изразито лојално подржавали југословенску државу, што је био повод националистичким и клерикалним организацијама да их нападају у својим гласилима. Један од бројних парадокса у историји Краљевине Југославије била је управо лојалност мањинске етничке групе, која није чинила ни 1% становништва, док су Јевреји у суседним балканским државама далеко мање били везани за своју државу. С друге стране, политички репрезенти конститутивних народа исказивали су висок степен међусобне нетолеранције, чак и јавно исказане мржње, и то у раду највишег законодавног органа, Скупштине Краљевине Југославије. Јеврејска заједница се дистанцирала од ових политичких конфликта, а политичко ангажовање својих чланова сматрала је њиховим личним чином. Краљев указ, којим је на локалним изборима за одборнике општине Београда 1932. године изабрано шест угледних Јевреја, говори у прилог њиховој прихваћености као лојалних држављана. Већина југословенских Јевреја није доживела крај Другог светског рата маја 1945. године. У пракси, њихова судбина била је већ одређена нацистичким програмом “коначног решења јеврејског пита-

ња”. Њихов статус се решавао у оквиру следећих могућности: 1) већина је одведена у сабирне логоре и затим ликвидирана; 2) они који су били у браку са нејеврејима, преживели су рат у складу са применом Нирнбершких закона из 1935. године, 3) мали број је преживео скривајући се код пријатеља Срба; 4) они који су били у вези са комунистичким покретом, побегли су из Београда и других градова у партизане, што је дало могућност да доживе крај рата.

Аутор је посебно пажљиво објашњавао проблеме асемитизма и антисемитизма, наглашавајући да не постоји апстрактна доктрина, већ историјски чиниоци који су довели до испољавања оваквих ставова. Политичке кризе, а посебно светска економска криза увек су биле погодан оквир за испољавање сумњи у постојање завере Јевреја против домаће привреде и државе. Као увезена идеолошка доктрина и програм, антисемитизам се у правој мери исказао у идеологији, политици и систему концентрационих логора Независне државе Хрватске.

На крају студије, аутор се подробно позабавио јачањем веза Краљевине Југославије са Немачком, доношењем антијеврејских уредби у октобру 1940. године, као и опште ратне и међународне околности у којима су ти правни акти донети. Подсетимо да је главни политички и војни савезник Краље-

вине Југославије, Француска, била тада већ окупирана, чиме се распао и војни савез Велике Антанте, који је представљао гаранцију Краљевине Југославије. Политички и војни врх Југославије нашли су се под огромним притиском и јасном перспективом долазећег рата. “Успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом јуна 1940. није имало веће дејство на учвршћење спољнополитичког положаја земље”, истиче аутор (стр. 492). Југославија је постала окупирана територија и део Трећег рајха, у којој, како истиче аутор: “Претварање Јевреја у ‘друштвено мртва бића’ (D. Goldhagen) претходило је физичком уништењу свих Јевреја до којих су допирали власт или утицај Немачке током новог светског ратног сукоба. Таква политика ће се после избијања Другог светског рата проширити на највећи део европског копна. Када је ратни сукоб са извесним закахњем захватио и Југославију политика ‘новог поретка’ завладала је највећим делом њене територије, што је означило и почетак остварења ‘коначног решења јеврејског питања’” (стр. 512).

Милан Кољанин се посебно осврнуо на новије радове, којима се тумаче или покушавају оспорити неке чињенице из овог периода уочи рата и окупације Југославије. Такво је и питање са великим транспортом избеглица у Кладову, које су

потицале из Мађарске, Аустрије и Чешке, а које су збринуте и смештене у Шапцу, уз помоћ јеврејских организација. Ове избеглице до априла 1941. године нису биле у логору, а како је тврдио социолог Ласло Секел, већ су распоређене по кућама.

Књига др Милана Кољанина “Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941” године је најпотпунија студија о овом предмету настала у домаћој историографији. Аутор је систематски прегледао обимну архивску грађу, секундарну литературу (чланке и књиге) домаћих и страних аутора. Он је остварио научну синтезу која је заокружила историографско вредновање статуса Јевреја и њихове улоге у историји Краљевине Југославије. Ова студија је попунила празнину у истраживању међуратног периода. Одмереност и објективност исказа, које се у научном дискурсу подразумевају, издвајају се од неких савремених интерператција, чији аутори накнадним ревизијом историје покушавају да докажу историјску нетрпељивост Срба, као и штетно деловање Јевреја као “реметилачког фактора у здравом националном телу”. Студија др Милана Кољанина аргументовано побија такве тврдње, које су у служби дневнополитичких потреба.

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Рукописи се шаљу на адресу редакције удва штампана примерка. Имена аутора се не наводе на насловној страни или било где у тексту. На засебној одвојеној страни дати резиме од око 200 речи на једном светском језику, као и листу кључних термина за индекс. Рукописе, по могућности, треба послати и на диску (*PC*- формат). При писању рукописа, аутори треба да поштују редакцијска правила о писању и опреми радова за *Српску политичку мисао* као и опште научно опредељење и тематски фокус часописа. Рукописи се бирају за публикацију тако што сви пролазе процес тзв. *безимене рецензије* – при читању и оцењивању радова рецензенти не знају имена аутора рукописа. Кад предају рукописе за публикацију у *Српској политичкој мисли*, аутори се обавезују да исте радове не шаљу на адресе других часописа. Редакција се труди да рукописе обрађује и шаље на рецензију одмах по приспећу и да у најкраћем могућем року ауторе обавести о коначној одлуци. Рукописи се не враћају. Објављени радови се хонораришу према могућности издавача.

ИЗВОДИ ИЗ РЕДАКЦИЈСКИХ ПРАВИЛА О ПИСАЊУ ЗА СПМ

Рукопис се пише у двоструком прореду тако да на једној страници буде 26-30 редова (1800 словних знакова или 300 речи). Ширина свих маргина је 2,5 цм. Максимални обим текста је два ауторска табака.

Страна имена у тексту могу се писати у оригиналу или транскрибовати на српски језик, с тим штоје при првом навођењу пожељно у загради ставити име у оригиналу.

Фусноте користити како за пропратне напомене и објашњења, тако и за обележаваље цитата или позивања на нечије дело. Обликују се у складу са стандардом који је прописала САНУ.

Приликом позивања на књигу следећим редоследом се наводе: иницијал имена и презиме аутора, наслов дела, издавач, место и година издања, а ако се наводе одређене речи или позива на одређено место у књизи и број стране. При томе се делови фусноте одвајају зарезом. Наслов дела се подвлачи или штампа промењеним слогом, а ако се унутар њега налази текст под наводницима, они се мењају у полунаводнике. При поновном позивању на исто дело довољно је ставити име аутора, наслов и број стране, или пак напомену “нав. дело”, “*ibid*”, “*op. cit.*” и број стране. Уколико се више пута узастопно позива на исто дело, довољноје ставити само напомену “исто”, “*ibid*”, “нав. дело” или слично и број стране. На пример:

- а) Н. Макијавели, *Владацац*, Рад, Београд, 1968, стр. 54.
- б) Н. Макијавели, нав. дело, стр. 62.
- в) Исто, стр. 40.

Приликом позивања на текст у књизи његов наслов се ставља под наводнике, а даљи библиографски подаци се наводе у складу са претходно наведеним стандардом. На пример:

* М. Стојковић, “Утврђивање елемената (не)постојања ‘новог светског поретка’”, зборник *Нови светски поредак и политика одбране СР Југосливије*, Војни издавачки завод, Београд, 1993, стр. 112.

Приликом навођења текстова објављених у новинама и часописима библиографски подаци о публикацијама се наводе по нешто измењеном стандарду. Уколикоје текст објављен у новинама, после имена аутора, наслова текста и назива новина, наводи се њихов број (факултативно), датум и број странице. На пример:

* Д. Рибникар, “Бела кућа забранила трговину САД и Авганистана”, *Политика*, 30785. 08. 06. 1999, стр. 9.

Приликом навођења текстова објављених у часопису најпожељнији је следећи стандард: име аутора, наслов текста, назив часописа, место издавања (факултативно – само ако постоји више часописа са истим називом), годиште обележено римским бројем (факултативно), година излажења, број и број странице. При томе се наслов текста ставља под наводнике, назив часописа подвлачи или штампа промењеним слогом, а вишечлани називи часописа се могу скраћивати акоје назив опште познат или више пута навођен (*Српски књижевни гласник* – *СКГ*, *Српска политичка мисао* – *СПМ* и сл.) На пример:

* А. Кери, “Скспанзија пропаганде седамдесетих година”, *Српска политичка мисао*, 1997, 3-4 стр. 168.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

Часопис основан 1994. године

01
2009

ISSN 0354-5989

9 770354 598003

ИНСТИТУТ ЗА ПОЛИТИЧКЕ СТУДИЈЕ